

Villem Reiman

Eesti ajalugu

Trükiiks korraldanud

can. hist. **H. Sepp**

Kirjastus-A.-S. „Varrak“

Tallinnas, 1920

Eesti ajalugu

Villem Reiman

Eesti ajalugu

Trükiiks korraldanud

and. hist. **H. Sepp**

Fr. R. Kreutzwaldi
nim. ENSV Riiklik
Raamatukogu

3-18.801

Voldemar Sepp
1934

Kirjastus-A.-S. „Varrak“

Tallinnas, 1920

Ed. Bergmann'i trükikoda, Tartus.

Sissejuhatuseks.

Aastat 17 tagasi hakkas P. Schmidt kulul ilmuma Dr K. O. Lindequisti „Üleüldine ajalugu“ eestikeelses tõlkes. Meie tollekordses kehvast ajaloolises tõlkekirjanduses oli see suureks ja silmapaistvamaks sündmuseks, mis õnnestada võis ainult meie intelligendima ja arukama linna ja maa lugejate-ringkonna elavama osavõtmise tõttu ettetellimiste näol.

Eesti ajaloo ülevaate ilmuvasse üleüldisesse ajalukku pidi kirjutama Villem Reiman, kes kahtlemata siis üks ärksamatest, anderikkamatest ja silmapaistvamatest meestest oli. Laiem, arusaajam Eesti ringkond, iseäranis positiivne rahvusmeeleoluline, tundis Reimani tulise isamaalasena, kel julge meeolu ja kindel usk rahvasse ja tõusvasse Eestisse oli. Reiman oli rahvuslik idealist, kuid tema idealismil ei olnud mingit tegu lääge, vesisevõitu, maitsetu 90. aastate degenerereerunud epigoonide idealismiga ega õõnsa paatosega, mis nii elu ja kunsti lahjalt siin-seal avaldas, kas ajaleheveergudel või kirjanduslikes töis jne.

Villem Reiman oli uue rahvusliku tõusengu, uue renessansi, kui nii võiks ütelda, virguva, tõusva rahvusliku Eesti esprit, täis tuld, visadust ja ennatsalgavat askeesi, mis oli nii iseloomuline selle aja juhtivale, mõtlevale, rahvusliselt mõtlevale ringkonnale.

Tollekordses poliitilises, ühiskondlik-kultuurilises õhutuses oli rahvuslik idealism sunnitud peljupaika otsima loovate isikute ennatsalgava askeesi rüü taha. Kuid mis pea-asi oli — uus vool oli ühenduses rahvaga ja eluga, ta jõi sügavatest, rahva hinge ärapeidetud jõulätetest.

Reiman kui ajaloolane on ulatavam, avaram, tugevam kui paljud teised eestlased enne teda, kes ka kodumaa ajalooa kuidagi tegemist on teinud. Vahe nende ja Reimani

vahel oli selles, et viimasel oli enam andi, vahest ka mõne võrra muid eeldusi ja andmeid kui neil teistel, kes enne teda midagi kodumaa ajaloo kohta kirjutanud.

Kuni Reimanini on nii mõnigi pateetiliselt kodumaa ajaloos ilutsenud, vanades eestlastes ingel-ilusaid üliinimlikke kangelasi näinud. See ei olnud tõsine ajalugu, vaid ettekujutuse abil otsitud ja leitud illusioon ilma faktilise tõsise ajaloolise aluseta.

Meie ajalooline uurimine pidi otsima teisi eeldusi ja võimalusi, et sünniks iseseisev, väärtuslik teaduslikult põhjendatud ajalugu, mis meie ajaloolisele olemasolule tõsiseks aluseks oleks olnud.

Seni on meie kodumaa ajaloo kirjutamine peaaegu aina Saksa soost uurijate ainuõiguslikuks privileegiumiks olnud ja seda sellepärast, et nende käes on olnud võim, et nemad, olles meie herrad, iseäranis sotsiaalses — ühiskondlikus mõttes, pidades oma käes ainelisi varasid, mis meie esiisad ja isad maapõuest raske tööga välja mananud, juba aineliselt paremais elutingimustes olid, millele veel lisaks tuli mitmepõlveline, kuigi oluliselt kitsas kultuuriline traditsioon ja tihedam teaduslik ettevalmistus ja kasvatus ja võimalus majanduslikult lähedamaid elutingimusi ära kasutades rahulikult ja muretult arhiivides ainete kogumis- ja teaduslikku korraldamistööd teha ja nende abil luua sünteetiliselt uurimisi.

Kuid sagedasti ei lase see töö kodumaa arhiivides neile osaks langeda seda head nime, mis nende osa, kelle ülimalt püüdeks ja ülimalt õnneks tõtt ette tuua.

Lääne-Euroopa, muu seas ka Saksa emamaa ajalooteaduse suured juhtivad aated, vaimurikkad, geniaalsed sünteetisid ja avaraim, vabam vaatlusviis ei ole pea kunagi Seraphimi jne. pähe mahtunud*).

Balti aadel ja ideeliselt nendega seotud Seraphim tunneb ainult ühte temale minevikus nii armsaks saanud ja tulevikus ihaldatud riigikuju, see on Landesstaat, mille täieõiguslikuks liikmeks kuldse aadeli võsu, teenivaks, teisejärguliseks rühmaks Saksa soost kodanikkude klass või pärisrahvast ärapudenenud kadakad. Aadeli ja temamõttelise ajaloolase arvates ei ole eestlased rahvas, nad ei või üleüldse

*) Olgu siiski nimetatud, et Saksa teadusmeeste poolt on ilmunud väärtuslikke monografiisid.

täieõiguslikud kodanikud ollagi, — aadel tundis eestlast Baueri — talupoja, Unmenschi — mitteinimese nime all, kelle ühiskondlikuks kohuseks töö herrasrahva kasuks oli.

Ka kultuuri ülimald õied olla nende arvates ainult herrasrahvale kättesaadavad, samuti ka kunst ja elumaitamine. Kaudu on seletatud, et eestlane kultuurivõimetus oleks, et tal puududa seks mõistuslikud ja kõlblised eeldused. Arvati, et eestlane võib õppida lugema, kuid herra mõjualuse õpetaja ülevalvusel ainult teatud aineid ja teatud raamatuid, mille eesmärgiks eestlastes teadmise kasvatamine, et ta sõna-kuulelik peab olema.

Tõustes rahvaks, püüdes enesele rahvuslikku füsiotoniid luua, tarvitasime ajalugu. Meid takistas selle muretsemises herrasülmkond, Saksa-Vene tsensor, sisepõhjuse, ainelise jõu, metoodilise ettevalmistuse tõi kaasa kitsas elu.

Seistes kesk võitlust ja heitlust tõusva Eesti pärast, olles karskuse agitaator, põllumeesteseltsides kõneleja, kirjandusseltsi esimees, leidis Villem Reiman aega, et kodumaa ajaloo kallal töötada. Ja just see tööala oli üks vähem küntuist, puudusid siin peaaegu igasugused eeltööd üksikasjaliste uurimuste näol.

Kirjutades ajaloolist ülevaadet Eesti ajaloo üle, ei olnud tal tarvitamiseks nüüdisaegsete „logograafide“ monograafiide kirjutajate eeltöid. Ja just Reiman ise oli see mees, kes Eesti ajaloo kohta teaduslikuma sisuga kirjutusi kirjutama hakkas, millest silmapaistvamad Eesti vabadusaja ja iseäranis 17. aastasaja, see täh. Rootsi aja kohta käivad.

Kui uurijal on Reimanil selge arusaamine, sügavasse ulatav pilk; ta on osav analüseerija ja sagedasti õnnelikult tabav sünteesi looja.

Kahtlemata oleks Reimanile suureks abiks puhtajalooline, süstemaatiline teaduslik eelharidus olnud, mis tema uurimistööle oleks pannud avarama ja ulatavama aluse.

Nüüd ilmub V. Reimani Eesti ajaloo ülevaade iseseisva raamatuna. Et see ülevaade omal ajal üleüldise ajaloo jaoks kirjutatud oli, sellest olenes, et osalt arenemiskäigu faktiline külg hõredalt, sellega ajalooliselt mitte küllalt konkreetset, käega katsutatavalt antud ei ole. Ülevaate kahjuks õige tuntavalt kaasa mõjunud on Vene tsensori pliiats, iseäranis on see tublisti lühendanud Vene aega ja sellest kõige enam seda osa, mis 19. aastasada puudutab, mille tõttu see mõne-

võrra sündmusi ja juhtumisi katalogiseeriva kuivuseni viidud. Vististi on selle teguriga ka seletatav, et Reiman 19. aastaja lõppu ei ole julenud kirjutadagi.

Mõnevõrra segavalt mõjub peaaegu subjektiivsest paa- tosest tingitud seisukoht usupuhastuse vastu. Oleks ehk veel üht ja teist ütelda ülevaate kohta, kuid selle koht ei ole mitte siin lühikeses ülevaates.

Ja ometi on Reimani ülevaade üks paremaid, mis seni Eesti ajaloo üle ilmunud. Olgugi et ta lühike, on ta sisukas, paljuütlev, ridade taga tundub asjalikkus, oluline on rõhutatult esimesele kohale pandud.

Sisaldades sarnaseid väärtusi ja puudusi, lugedes viimaste arvele ka neid, mis ikka süvenev ja edenev ajaloo uurimine nüüd ja tulevikus selgeks teeb ja paljastab, on see kirjutus veel küllalt väärtuslik, et iseraamatuna ilmuda.

See ülevaade on tarvilik Vene koolis hariduse saanud Eesti haritlasele, kel kodumaa ajaloo väga puudulised teadmised.

Ka Eesti ajaloo õpetajal peab ta alatasa käepärast olema ja ta võib sellele tänuvääriliseks õpeabinõuks olla.

Sama tarvilik, või veel enam, on ta õpilasele, kes kodumaa ajaloo vastu huvi tundes sündsaid raamatuid vähe leiab või sagedasti on sunnitud vanemal ajal ilmunud anti- ajalooliselt kokkuseatud raamatuid lugema; või kui õpilane kodumaa ajaloo kohta üksikasjalisi kirjutusi lugenud, siis aitab V. Reimani ülevaade talle tema teadmisi ülevaatlikult kokku võtta.

On veel üks moment, mis just nüüd, mil meie vabad oma iseseisva riigi kodanikud oleme, sunnib meid Reimani ja tema kirjutuse peale mõtlema, ja see on, et Reiman oli üks tulisemaist vaba Eesti eestvõitlejatest; ta armastas Eestit ja Eesti rahvast. Selle tunnistuseks on ka see raamat, mille ridade taga tundub tuline, osavõtlik rahva lõpmatule ajalooli- sele valule kaasakannatav hing. Reimani kirjutusviis on katsutud võimalikult puudutamata jätta. Et raamatu tarvita- mist koolides hõlbustada, on lehekülgede ärtele sisu täht- samad osad ära tähendatud.

I.

Eesti ajalugu kesk-aja esimesel poolel.

Eestlaste rändamine. — Elukord. — Usk. — Esimesed vaenulised kokkupuutumised naabritega. — Sakslased asutavad Riia linna ja Kristuse sõjateenistuse vendade ordu. — Eestlaste kuueteistkümne-aastase vabadusesõja hakatus 1208. — Viljandi langemine 1211. — Lahing Lembitu küla all 1217. — Daanlased Tallinnas 1219. — Tartu satub sakslaste kätte 1224. — Modena piiskopi Villemi külaskäik. — Saarlased heidetakse Saksa valitsuse alla 1227. — Vabaduse kaotuse tagajärjed. — Viimased katsed vabadust uuesti kätte saada. — Suur Eesti mäss 1343—1345.

Eestlased astuvad alles Läänemere hommikukaldal ajaloolisesse valgusesse. Kuuendal ehk seitsmendal aastasajal pärast Kristust rändasid nemad üle Naroova jõe oma praegustesse elukohtadesse. Nende eel käisid sugulaste salgad, karjalased, kurelased. Eestlased tungisid tagant järele ja vanasti tuttav meremehelik meel ajas neid mereranda ja saartele elama. Karjalased võtsid jaolt kitsa rannaribakese pärastise Riia lahe ääres Orajõelt lõuna poole lätlaste käest omale ja asusid Salatsi, Koiva ja Väina kaldaid mööda ka sügavamale lätlaste maasse. Ajalugu nimetab seda osa liivlasteks, mitte sellepärast, et nende uus kodu liivakas oli, vaid sellepärast, et nad oma päriskõdumaal Aunuse järve ümber oma keelt Livvin kieleks hüüavad, mis tõepoolest liivlaste keelemurdega kõige rohkem kokku käivat. Teine haru karjalasi ehk kurelasi lainetas üle väinade Saaremaale ja kui see kehv paik — kurelaste saar = Kuresaar — kitsaks kippus jääma, Sõrvemaalt Sääre ninast üle merekaela lõuna poole, heitsid maapäriselanikud lätlased, iseäranis mere lähedal ja jõgede ääres, oma alla ja andsid uuele kohale Kuramaa nimeks. Sest keeleteaduse ja ajalooliste allikate põhjal tohime arvata, et karjalased, *кыриалид*, *корелы*, *чори*, *чური*, kurelased üks ja seesama rahvas ja nimi on. Praeguselt Eestimaalt läbi minnes — küll maisamaad, küll veeteesid

Eestlaste, liivlaste ja kurelaste asumine Läänemere äärde, nende nimetused.

mööda edasi rühkides ja lühem ehk pikem aeg siin viibides — jätsid nemad kohanimedes omale jäädava mälestuse maha. Hulk kohanimesid, mil Kar- ehk Kur- aluseks, kuulutavad karjalaste ehk kurelaste meie maal asumist: Kareli, Karila, Karja, Kariste, niisama Kurkund, Kurküla, Kuremaa, Kuresaare, Kurevere. Keelemurde, iseloomu, riiete ja muude märkide järele on lõunapoolsed eestlased, kes praegu Võru murrakut kõnelevad, vist hiljem Peipsi järve lõunaotsa kaudu meie maale rännanud. Nad näikse pärissoomlastega kauem ühenduses olnud olevat kui Tallinna murde kõnelejad eestlased. — Eestlased ise nimetasid endid *M a a r a h v a k s*, naabrid andsid neile nimeks *E e s t i r a h v a s*. Sõna *E e s t i* näikse *h o m m i k u p o o l i s t* rahvast tähendavat (Germaani Ost, east). Nõnda hüüdsid germaanid oma hommikupoolseid naabrid aestideks, Läänemerd, mis neist ida pool, Idamereks (Ostsee).

Elukord.

Kui eestlased Läänemere maile asusid, harisid nemad juba põldu. Endised kodumaa elanikud kivi- ja prongsiajast ei olnud vist sellega tegemist teinud. Veel Läti Hindreku päevil, kus meie esivanemad pooltuhat aastat maal viibisid, seisis suur osa Eestimaad ikka alles põlise metsa all, mille vahel endid mädasood ja rabad laiali laotasid. Kirvega asuti metsahiiglaste kallale. Maharaiutud puudest tehti saatu, alet, ehk loodi kütist. Kändude vahelt kisti seäninaga pisut maapinda üles. Abiks sealjuures olid vediksed = veised, veeloomad, hobused ehk härjad. Tulimulda héideti seeme ja sibliiti karuäkkega sisse. Karuäkke painduvad pulgad libisesid kändudest, kividest kergesti üle ega jäänud juurte taha kinni. Vanemad viljaseltsid, mis külvati, olid nairid ja o d e r. Hiljemalt tulid veel juurde rukis, nisu ja kaer. Kõrsvilja koristamiseks tarvitati lõikamiseks terariista, olgu v i k a t i t, mida vanades kirjades sagedasti nimetatakse, ehk s i r p i, mis lõunapoolsetelt naabritelt laenati. Lõigatud vili pandi põllul r õ u k u d e s s e ja kuivatati rehes partel. Õues peksti terad v a r t a d e g a peadest välja ja jahvatati käsikivil; soormeid suruti p u u - u h m r i t e s. Panipaikadeks olid maa-alused, seestpoolt õlgedega ja kasetohuga kaetud k o o p a d. Pärast täitmist maeti suu kinni, künti üle ja külvati veel vili peale. Seda oli rahutumate aegade pärast tarvis, kus a i t a d e s t, mis kõrgete sammaste otsa olid ehitatud, vili kergesti riisujate vaenlaste saagiks oleks võinud saada. Põllutööd toimetasid naised ja orjad. Kindlam varandus kui viljapõllud olid karjad, keda sõjaajal metsa-

desse ja maalinnadesse varjule võis ajada. Kasvatati hobuseid, sarvloomi, lambaid ja kitsesid. Ka karjahoidja ustavat seltsilist — koera — nimetatakse. Väga vana oli mesilastepidamine metsades pakkpuudes. Mesi ei olnud tähtis mitte ainult toiduks, vaid mett ja vaha tarvitati ka kaubaajamisel raha asemel, mida rannarahvas, iseäranis saarlased, agarasti toimetasid. Raha aset täitsid ka metsloomade, tõhu, saarma ja kobra kallid nahad = nagatae. Karu, hunt, ilves ja rebane pakkusid sooje riideid, vägev põder head nahka tarbeasjaks. Parkimist tunti vanast ajast. Lambavillast koetud rõivast — vadmali — riisuti mere teel. Soovitavat varju karedas kliimas, nimelt ka puudulikult soendatud elumajas, rehes ehk kojast, pakkusid vaibad, mis kodus, vahest hobuse- ja sarvloomade karvadest, vildi moodi valmistati. Maitsvaks leivaserveks püüti merest räimi, lugemata järvedest ja jõgedest lõhe- ja teisi kalu. Püüdimestest nimetatakse noota ja õnge, tõket ja mõrda. Töö- ja sõjariistuks ja ehteasjaks uue kodumaa pinnalt metallisid ei leitud. Neid riisuti ehk vahetati naabrite käest. Sepises on meie esivanemad alati osavad ja kuulsad olnud. Nende hauad kalliste ehetega kuulutavad seda veel meie päevil. Siiski ei või alati karvapäält tõendada, mis omad sepapildid valmistanud, mis võõrsilt sisse toodud.

Ka muidu liikus rohkesti kallist metalli rahva seas, niisama võõraste rahvaste raha. Sepist toimetasid muidugi mehed, kelle hoolde niisama majatalituse armsamad harud, nagu hobuse- ja karjakasvatus, mesilaste- ja jahipidamine, kui ka kalapüük jäid. Need talitused lubasid vaba meest ennem kodust ka ära minna, niipea kui suguvõsa sõjahüüd teda kutsus. Rahu aga valitses harva maal. Mererand, kuhu eestlased olid elama asunud, oli naabritelegi alati ihaldatavaks saagiks, ja meie rahval puudus tarvilik jõud, et neid jäädavalt tagasi tõrjuda, sest et veel mitte päris ja kindlat ühisvalitsust ei olnud. Rahvas jagunes maakondade kaupa erihulkadesse, kes enam ehk vähem üksteisest lahku seisis, ja vahel vaenulikult kokku puutusid. Rahupäevil ei olnud isegi ühe kihelkonna rahval teisega suurt tegemist. Ainult siis, kui sõjahäda tõusis, kogus maakonna vanem „maleva“ kokku, juhatas võitlust, jagas saaki ja sobitas rahu. Pärast seda läks tema oma põllule jälle tagasi ja elas niisamuti kui teised talupojad. Muud võimu temal ei olnud, kui mõju, mis temale ehk suurem varandus, tark mõistus, julge meel ja laialine suguvõsa jagas. Harva ühinesid naabusmaakonnad

Ühiskondlik
kord.
Sõjad, sõdi-
miseviisid,
sõjariistad.

ühisele ettevõttele, ja harva kuuleme meie, et tõepoolest terve Eestimaa kui üks mees oleks kord kokku heitnud ja mõjuvalt vastase maha surunud. Sõjad olid sedamööda rohkem röövkäigud ehk röövsõidud laevadega naabrite maale ehk röövkäikude tagasitõrjumised, mis naabrid Eestimaale endise võla kättetasumiseks toime panid. Sõjanõu saadeti kuival maal enamasti talvel täide, kus pakane külm põhjatunud sood ja rabad kinni külmetas ja loomulikud teed sünnitas. Sõtta mindi ratsa ja jalgsi. Sõjariistadest nimetatakse kilpi ja nua, kirvest ja mõõka, ambu, ahingit ja oda. Meresõjas tarvitati tulelonta, tuleparvesid ja kivi-loopimise-masinaid. Headest, ilusatest sõjariistadest peeti lugu ja tasuti nende eest kõrget hinda, iseäranis mõõkade eest, mis kuulsad olid. Sõjameeste kogumisepaigast, majast, mindi suure rüünaga ja rutuga teele. Äkisti ja ootamata püüti vaenlase kaela langeda, et ta mahti ei leiaks vastupanemiseks kokku heita ehk ühes varaga metsadesse põgeneda. Saadi tähele panemata vaenlaste maale, siis tapeti mehed maha, naised ja lapsed võeti vangi, kallim vara riisuti puhtaks, mida ühes ei saanud võtta, rikuti ära ehk süüdati põlema. Pikas rongis, vangid keskel, saak saanide peale laotud, rutati koju tagasi, sest ärritatud naabri pealetungimist tee peal ja tasumisekäiku kodumaale oli tarvis karta. Oli saak jagatud, valmistati kohe vastase viha vastu. Kahekordsed valvajakid seati teede peale, kes vaenlase lähenemist pidid teatama, puud raiuti käidavate kohtade peale risti-rästi ette, et tema liikumist raskendada; maalinnad seati vaenlase pealekipsumise vastu korda. Igal maakonnal, vahel ka igal kihelkonnal, oli kaitseks oma maalinn mädasoode taba järsu mäe otsa asutatud, kuhu raske oli ligi pääseda. Loomuliku kindluse kõvenduseks aeti mitmekümne jala kõrguses mulda kuhja ehk ehitati kividest tsöör, kuid ilma lubjata. Valli ääre peale tehti veel kõva pihtpuu-aed, mille taga kaitsjad seisid. Maalinna piiras mädasoo ehk lausa vesi ümber. Ainult paarist kohast viis kitsas sild ja värav linna. Tsöörü taga all seisid puumajad ja keset linna sügav kaev. Hädaajal otsis siit terve ümberkaudne rahvas oma peredega, loomadega ja muu varaga varju. Kaotasid mehed lahingu, siis põgenesid nemadki siia ja kaitsesid siit omakseid kivide loopimisega, palkide viskamisega ja odadega. Tuldi vaenlase kindluse alla, siis katsuti mullavalli alt ära õõnestada, et ta ümber kukuks, ehk püüti puusein valli peal põlema süüdata. Alles pärastpoole õppisid eestlased

kiviviskamise-masinaid ehitama ja tarvitama. Astus vaenlane lausa vastu, siis algas taplus, kusjuures kõvasti kilpide vastu põrutati ja valju kärinat ja kisa tehti. Vaenlase peale saadeti esmalt odade ja noolte rahet ja siis hakkas võitlus sülitisi mõõgaga ja nuiaga, tapriga ja ahingiga. Tapeldi suure kangusega ja meeletamisega: kas elu või surm? Vangi ei võetud, võidetu võis ainult veel põgenemisega elu päästa. Aga see oli häbistav. Sõjas surra oli mehe ülem au, sõjasurmal suurem ilu. Surnud maeti maha ja pandi sõjariistad ja ehteasjad ühes; ka põletamist tuli ette, aga Suurelmaal harvem, kuna saarte peal surnukehade põletamine harilik oli. —

Surm ei kaota elu mitte ära. Elu kestab veel teinepool hauda edasi. See oli meie esivanematel kindel. Vanemal ajal usuti, et hingel pärast surma muud eluaset ei ole, kui see, kus surnu ihu magas. See oli üks kurblik varjuelu, ilma rõõmuta, ilma lootuseta. Tooni hoidis oma pere abil surnud hinged kalmudes kinni. Ainus valgusesära nende kurvas põlves oli hingede aeg, kus nad 9 päeva jooksul vanas kodus tohtisid käia ja omaksed neid rohke roaga vastu võtsid. Alles hilisem aeg tunneb surmavalda, Toonelat, kuhu surnute hinged kokku koguti, ja veel hilisem ajajärk jagab surmavalla kaheks: kuna õndsate hinged taevas õnneelu maitsevad, vaeatakse kurje põrgus. Muidu sündis kättemaksmine juba selles maailmas vääradata õiguse põhjal. Kuidas külv, nõnda lõikus. Jumalad, s. o. need, kel rohkesti jume, jõudu, õnne on, jagavad oma austajatele isalikult kõike head. Vanaisa, Uku ehk Taara valitses vägeva käevarrega maad ja taevast. Kui Pilvetaat kogus tema pilved kokku ja ajas nad üles; kui Kõu kärkis ta valjusti ja tõreles üleannetumaid lapsi; kui Pikne saatis ta tulise ammukaare pealt oma välkuvad nooled ja karistas raudvitsaga kurje vaimusid; Äikese vihmukesel tuli õnnistus alla maha. Vanaisal oli sellepärast iga talu õues oma püha Uku kivi, iga talu aidas oma Uku vakk, kuhu tähtsatel elujuhtumistel andisid viidi. Vanaisa kõrval valitses vetevalla üle Ahti, kuna Tabovane metsi ja metsaloomi kaitsis. Peale selle arvasid esivanemad, et iga looduseväe ja loodud asja taga hing, vaim, haldjas, elas ja neid varjas. Haldjatel õeldi ka inimeste kohta mõju olevat. Head haldjad jagasid abi ja saatsid õnne neile, kellest neil meelega oli, kuna iga kahju maailmas kurjade haldjate tööks peeti, kelle elukoht mõnes puus ehk hiies, järves ehk jões, künkas ehk kivi all oli, ja keda nii kergesti ja sagedasti võis pahandada. Ka haldjaid püüti an-

Usk, ilma-
vaade, kõlb-
lus.

didega inimeste vastu lahkeks pöördä ehk lausumise abil nende viha jõuetumaks teha, aga neid ei austatud mitte. Ühe sõnaga võime esivanemate usku a n i m i s m i k s ehk vaimudeusuks nime-tada. Jumalad ja vaimud elasid karsket perekondlikku elu, igamees oma talus. Selle mõjul paistab esivanemate muinas-ajast veel meie päevini silma elukommete puhtus ja kange kohusetundmus. Abielu peeti au sees ja abielu-rikkumist loeti tulitööks, ehk küll mees naist vanemate käest ostis ehk väevallaga riisus. Vanemate au seisis kõrgemal kui laste tarkus; ema-armastus ajas lehkavaid õisi ja tänumeel vane-mate vastu kestis ka veel siis, kui kullerkupud neil juba kulmu peal kasvasid; vargus oli tundmata asi; mehe sõna ja töötus seisis kõikumata kindel; kangelasevaimu ja isamaa-armastuse poolest ei jää meie esivanemad kellestki taha; nende meelest oli see hirmus jõledus, isamaa ja kaasvendade kahjuks midagi teha ja oma üksikut tulu ülemaks pidada kui kõikide üleüldist head käekäiku, vabadust ja õnne. Rahva vanad mäles-tused kuulutavad veel meie põlvele heleda häälega esivanemate kõrgeid meeleomadusi. —

Esimesed
vaenulised
kokkupuutu-
mised naab-
ritega.

Läänemere maile asudes läksid eestlased kardetavale tule-vikule vastu. Heitlemine elu ja surma peale algas arvu-rikkamate naabritega. Need ei võinud mitte varem hinge tagasi saada, kuni see kallis maa, ülitähtis kaubaajamisele, häda-tarvilik sõja korral, kui võidupalk nende rüppe ei langenud. Uus geograafiline seisukoht andis valju vastuse, et Eesti rahvas siin oma iseseisvust mitte ei jõua alal hoida. Küsida tuli paljalt, kas õhtu- või hommikupoolded naabrid mõrsja rohke kaasavaraga koju viivad. Tema meel aga ihkas priis põlves elada ja põl-gas raudikke ära. Daanlased ja rootslased jõuti veriste peadega koju tagasi saata. Ajutiselt ainult sundisid venelased Ugandi maakonna maksu maksma. Suurvürst Jaroslav I ehitas a. 1030 praeguse Tartu asemele Gurgevi kindluse. Aga pärast tema surma raputasid eestlased maksu jälle õlgadelt, põ-letasid Tartu kindla paiga maani ja katsusid a. 1061 Pihkvatki tormiga ära võtta. Terve inimesepõlv ei olnud nüüd enam hom-miku poolt hädaõhtu karta. Alles Vladimir Monomahi poeg Mstislav liikus sõjaväega jälle üle Eesti piiri ja tähtis piirikind-lus Otepää langes 1. novembril a. 1116 venelaste kätte. A. 1130 paneb Mstislavi poeg Vsevolod Peipsi äärsed eestlased uuesti maksu alla, aga kui ta põhja poole tungib, löövad 23. jaanuaril a. 1132 eestlased teda Vaiga maakonnas rängasti. „Suur õnne-

tus sündis,“ jutustab Vene kroonika, „palju häid mehi Novgorodist tapeti maha.“ A. 1177 läksid ühendatud Eesti suguharud uuesti Pihkva kallale ja sõdisid võidurikkalt. Aga nad ei tarvitanud oma võitu õieti. Veel kord kuuleme, et Jaroslav, Vladimiri poeg, talvel a. 1192 Tartu oma alla heitnud ja suvel Otepää uuesti ära põletanud, aga neilgi katsetel ei olnud püsi. 13. aastaja algusel on eestlased jälle täiesti vabad ja ka Ugandi ei maksa enam Vene vürstidele maksu. —

Purustav hädaoht tõusis alles õhtu poolt. Aastal 1158 asutatud Lüübeki linn astus Visby kaudu Ojamaal ehk Gotlandi saarel Venemaaga elavasse kaubavahetusesse. Veetee Neeva jõge mööda ja Novgorodist läbi Dnjepri poole oli liig pikk ja väsitav. Julged Põhja-Saksa meremehed ajasid uue, lähema raja. Lüübekist sõitsid nemad — Daani saarte kallastele hoides ja Rootsi ranna äärt mööda — Visby ja säält Ojamaa põhjanina ja Faroe saare ümber üle mere Saaremaale. Siin puhati tuttavas sadamas ja mindi Väina suhu tee. Skandinaavia kaupmehed tõrjuti kõrvale, saksad astusid asemele. Seega alles algas tõsiselt mitmesaja-aastane äge võitlus Läänemere hommikuranna pärast, kus esmalt eestlased, kurelased, skandinaavlased ja saksad ja 15. aastast peale skandinaavlased, saksad ja venelased rinnutsi kokku läksid. Heitlemine tõusis seda ägedamaks, et Rooma katoliku kirik ennast sekka segas, sest uut saaki oli siit loota.

Rooma kirik oli ebaõpetuste ja valitsuseahnuse läbi põhjani ära rikutud. Kes heaga tema alla ei annud, seda sunniti väevallaga. Rahvale kiideti kõige jumalameelepäralisemaks tööks teiste uskude rahvaid hävitada, kui nad mitte Rooma ainuõndsakstegeva väe võimu alla ei heida. Jeesuse armastuse-rõõmsõnum muudeti vihavaenu-õpetuseks, eneseohverdamise ja lepitamise märk, rist, tehti vennatapmise, riisumise ja põletamise sõjalipuks. Kõige metsikumaid iseloomusid võis niisuguses hävitamisevõitluses tarvitada. Osavõtmine „pühast sõjast“ lepitab iga veritöö ja kõige alatuma meelega inimene läks otseteed taeva, kui ta aga „pühas sõjas“ langes. Rooma oli islamiga selsama järje peale vaonud, osalt veel allapoolegi.

Esimene ristiusu kuulutaja, kes kaupmeeste kannul Väina kaldale ilmus, oli Meinhard. Tema katsus esialgu veel heaga „paganaid pöördä, kes Jumala ära on unustanud.“ Alles siis, kui katsed nurja läksid, oleks ta oma kaitseks ja „Jumala auks“ sõjariistad appi kutsunud, kui vastikolud ei oleks keelanud. Nii võis tema 14. augustil 1196 selle teadmisega rahulikult hingama

Sakslased
leiavad tee
Väina jõe
suhu.

Katoliku
kirik võtab
võitlusest
osa.

Esimesed
piiskopid.

minna, et ta mitte verd ei olnud valanud. Tema sõjakas ja riikas järeltulija, piiskopp Berthold, tõmbas varsti mõõga, aga langes niisama pea vihaste liivlaste hoopide all jakobipäeva aegu 1198. Kuid juba märtsikuus 1199 oli Albert kolmandaks Liivimaa piiskopiks õnnistatud. Enne veel kui ta risti kätte sai võtta, ajas tema Põhja-Saksamaal, Daanis ja Rootsis suure hulga „ristisõitjaid“ kokku, kellele tema suurt saaki, vägev paavst Innocentius III aga „pattudest pääsmist“ töötas, kui nad „Liivimaa kirikut paganate vastu kaitsevad.“ Aprillikuus 1200 ilmus Albert tugeva sõjalaevastikuga Väina kaldale. Liivlased said pea kibedasti maitsta, mäherduse kavala, targa ja hakkaja mehega neil tegemist oli. Pettusega avateleb ristiusu piiskopp liivlaste vanemad oma poole võõrsile, siis laseb ta aga nad kinni võtta ja sunnib neid poegi käemehiks andma, keda ta Saksamaale viib. Et niisuguse teguviisi juures enam usaldusest ristiusu kuulutajate vastu juttu ei või olla, vaid ainult põlgtusest ja vihast, on arusaadav. Aga mitte usalduse, vaid väevalla peale põhjendab Albert „Liivimaa kiriku.“ Terava pilguga politikamees rajab 1201 sündsä koha peale Väina kaldale, kuhu merelaevad lahedasti veel üles pääsevad, uue võimu-keskkoha, Riia linna. Et asunduse kaitseks kindlamat tuge saada kui ristisõitjad, kes enamasti juba ühe ainsa suvega endid paganate veres pattudest puhtaks pesid ja kodumaale tagasi pöörsid, asutas Albert 1202 „venna“ Theodoriku läbi, kuna ta ise Saksamaal viibis, Kristuse sõjateenistuse vendade ordu, kes alati valmis seisid sõttaminekuks ja kelle omakasu neid jäädavalt maapinna külge köitis ja uusi maid ära võitma kihutas. Tuttavam on uus asutus Mõõgavendade nime all, sest õuemärgis ja rüütlite valge mantli õla-peal seisis risti all — mõõk, nii kui Önnistegija armastusekäsu pilkamiseks, kes omakseid keelis mõõga külge puutumast. Kes ordu liikmeks astus, pidi töötama eluajaks sõnakuulelikuks, vaeseks ja karskeks, s. o. naiseta jääda ja oma elu võitlusele paganate vastu pühendada, kelle käest maa Jumala Ema auks — Maarjamaaks ära pidi võetama. Vaimulikku sõjaväge juhatas Riia linnas ordumeister, kes aga piiskopile ustavusevannet vandus, sest tema oli õieti ainus peremees Liivimaal. Sõjakantside üle, mis sõjaväe toetuseks igasse maakonda enamasti päriselanikkude maalinnade asemele ehitati, valitsesid komtuurid. Nende kõrval talitasid sundijad (Vögte, advocati), kes maad mööda ümber käisid, maksusid nõudsid, politsei ametit pidasid ja kohut mõistsid. Vaenu-

Albert ilmub
Liivimaale
1200.

Riia linna
asutamine
1201.

Mõõgavendade
ordu
asutamine
1202.
Ordu korraldus.

ajal tõusis uus sõjaordu ruttu tähtsaks ja vägevaks. Tema abil heideti pea liivlased alla, kusjuures lätlased mahti leidsid oma vana viha endiste rõhujate vastu kustutada. Sakslaste seltsis ei olnud see enam kardetav. Liivlaste tähtsam vanem Kaupo heitis sakslaste nõusse, olgu et ta ära tundis, et pikem vastu-hakkamine asjata oli, olgu et omakasu teda vägevate leeri ajas. 1206 nõudis ordu oma teenistuse eest palka. Albert oli sunnitud temale kolmandiku osa võidetud maast andma. Ordu valis Koiva kaldad omale ja ehitas kindla Võnnu linna. Ordu nõudmise, et tema ka sellest maast, mis edaspidi paganate käest võidetakse, kolmandiku osa omale saaks, jõudis Albert esiotsa tagasi tõrjuda, aga 1210 otsustas paavst Innocentius III, kes piiskopi võimu ei soovinud ülemäära lasta kasvada, et ordu maade kohta, mis ta veel alla heidab, piiskopile mitte aru ei pea andma. Nii lootis paavst Maarjamaad hõlpsamini oma käpa all hoida, kui piiskopp ja ordu teineteisega purelevad. See edaspidi võidetav maa ei võinud aga muud olla, kui E e s t i k o d u. Kahelt poolt langevad nüüd vaenlased tema peale: õhtu ja hommiku poolt ühtlasi.

Esmalt sakslased, nende seltsis hea meelega lätlased ja sunniteel ka liivlased. 1208 pääseb sõda Ugandis sõudma. Sakslased ja nende seltsilised rüüstavad „endiste asjade õien-damiseks“ lõunapoolist Eestimaad ja süütavad Otepää põlema, Ugandi ja Sakala eestlased käivad Lätimaal kätte tasumas ja piiravad Beeveriini kindlust. Siis tungivad venelased Ugandisse. Novgorodi suurvürst Mstislav ja tema vend Vladimir Pihkvast sunnivad talvel 1210 Otepääd maksu maksma. Suvel põletab Võnnu komtuur Berthold uuesti Otepää tuhaks, aga koduteel piiravad eestlased tema Võnnu linna all ümber ja lõövad Ümera jõe kaldal vaenlasi raskesti. 1210. a. lõpul ühinevad kõik senised eestlaste vastased, sakslased oma seltsiga ja vene-lased, ja võtavad röövkäigu Soontaha ja Läänemaale ette. Vastuseks laastavad 1211. a. algusel sakalased ja ugalased Metsepoole maakonda. See sünnitab uue järjerikka kokkupuutumise. Sest juba märtsikuu algusel 1211 jõuavad sakslased, kes liivlasi ja lätlasi ühes sunnivad tulema, Viljandi kindluse alla. Viiepäevase piiramise järele annavad eest-lased alla ja „paluvad ristiusu ikke enestele armulikult peale panna“. Aga aprillikuus seisab jälle uus eestlaste vägi Asti-järve kaldal, Sakala vanemad Lembit ja Meeme lähevad üle Ümera jõe ja mereäärsed eestlased ja saarlased sõidavad

Suur Eesti sõda.

Viljandi lan-gemine 1211.

oma laevaga Koiva mööda Turaida kindluse alla. „Siis oli suur häda kõigis Liivimaa rajades.“ Aga uued ristisõitjate salgad Saksamaalt jõudsid õigeaks ajaks sakslastele appi, verises lahingus löödi eestlaste jalavägi tagasi ja saarlased pidid põgenedes omad sõjalaevad Koiva peal vaenlaste kätte jätma. Küll tungisid Sakala ja Ugandi rahvas, kes vähem kahju olid saanud, uuesti Läti piirimaadesse, aga riiglased „venna“ Theodoriku juhatusel, kelle Albert maikuus 1211 „Eesti piiskopiks“ oli õnnistanud, maksid kuhjani kätte. Lembitu küla võeti ära, rüüstamised ulatasid üle Põltsamaa jõe Nurmekunda. Suur katk surmas, mis mõök üle jättis. Osa eestlasi peab jõulu ajal 1211 Riias rahu paluma, aga Theodorik ja Berthold langevad 1212. a. hakatusel uuesti eestlaste peale, tungivad Ugandist läbi üle Emajõe Vaiga maakonda, rüüstavad selle ja Järvamaa puupaljaks ja pööravad Moka ja Nurmekunna kaudu üle Võrtsjärve jää tagasi. Õnneliku röövkäigu sõnum ärritab ka venelasi. Novgorodi suurvürst Mstislav tuleb 15.000 mehega Eestimaale, käib riisudes Vaiga ja Järvamaa läbi ja piirab Varbola maajinna sisse. Harjulased ei jõua kauem vastu panna ja lubavad Mstislavile 700 marka nagatid maksta, et tema koju tagasi läheks. Vaheajal aga tungivad sakalased Lembitu juhatusel Pihkva alla ja pistavad linna põlema. 1212 teevad eestlased rahu 3 aasta peale. Knrbmängu esimene järk lõpeb sellega, et lõunapoolne Eestimaa Paala jõeni sakslaste omaks tunnistatakse. Sakslaste kõrgema sõjakunsti ja täielisema riikliku korralduse ees ei olnud Eesti salkadel püsi. —

Veel enne rahuaja lõppu avasid riiglased 1215. a. algusel sellega sõja, et nad ootamata Ridala maakonna paljaks laastasid. Järgmisel kuul võeti Sakala vanema Lembitu kindlus Leole tormijooksuga ära. Need vägitööd näitasid eestlastele, mis neil nüüd oodata on, ja ühine hädaoht ühendas nad ühisele ettevõttele. Saarlased tungisid kevadel 1215 Väina jõe mööda Riia alla, Ridala mehed rüüstasid Metsepoole liivlasi ja sakalased ja ugalased Autine lätlasi, et need riiglastele appi ei pääseks. Aga katse läks nurja ja lätlased ja Võnnu komtuur Berthold pidasid Ugandis selle peale niisugust hävitamisesõda, et vähesed inimesed, kes veel üle jäid, rahu pidid paluma. Ka Sakala heitis alla. Ugandi ristiti Emajõeni, Sakala Paalani. Et Ridala mehed niisugust verist ristimist põlgasid, võeti 1216. a. algusel nende Soontagana kants ära ja käidi üle jää ka Saaremaa riisumas. Rukki-maarjapäeva ümber 1216 ulatasid riiglaste röövsalgad juba

Harjumaale. Seal aga tuli uus pööre. Venelased, kes seni sakslastega võidu Eestimaa olid riisumas käinud, märkasid hädaohtu, mis neid õhtu poolt ähvardas. Pihkva vürst Vladimir arvas enesel Ugandi kohta omanduseõigusi olevat ja algas sõja. Eestlased, kelle vabadus kadumas oli, tervitasid uut abimeest rõõmuga ja ruttasid Saaremaalt ja Harjust kui ka Sakalast venelaste seltsi. Veebruarikuus 1217 lõi Vladimir 20.000 mehega leeri Otepää alla üles. Riiglaste abivägi ei jõudnud piiratuid päästa. Kindlus langes, sakalaste kättemaksmise-käigud ulatasid sügavasse Lätimaa sisse, ristitud eestlased raputasid ikke õlgadelt. Sakslased olid Ugandist ja Sakalast täiesti välja tõrjutud ja Eestimaa silmapilguks jälle vaba.

Venelaste osavõtmine sõjast.

Suures hädas sõitis Albert Saksamaale ja kutsus „usklikud“ Maarjamaad päästma. Suvel 1217 jõudis Holsteini hertsog Albert parajaks ajaks veel Riiga. Sest vahepeal oli mässutuli Eestimaaal kõrgesse loitma lõõnud. Leole vanem Lembit oli kihelkonnast kihelkonda lennanud ja hõõguvat vihavaenu vabadusevõitjate vastu osanud lõkkele õhutada. Novgorodi olid rohked kingitused saadetud, et vägevat kaubalinna appi meelitada. Aga Novgorodi suurvürsti Mstislavi ei leitud kodust. Tema asemik Svjatoslav töötas appi tulla, aga mitte kohe. Kuid eestlased ei läbenud ega võinud oodata. Tugev riiglaste vägi lähenes rutuga lõuna poolt. Paalal kaldale kogus Lembit 6000 sõjameest kokku. Kuus nädalat oodati Vene abiväge. Asjata. Siis mindi teele, sest riiglaste olid juba Viljandi jõudnud. Madisepäeval 1217 pörkasid 10 versta Viljandist, arvata praeguse Vanamõisa küla kohal, vastased kokku. Eestlaste vahva vanem Lembit ja riiglaste ustav abimees Kaupo langevad lahingus. Sakslaste suurem sõjakunst ja kange raudriie võidavad siiski. Võidusaagiks langeb Sakala uuesti sakslaste kätte. Saarlased, kes Salatsi jõe ääres riisumas käivad, lüüakse tagasi, terve mereäärne maa kuni pärastise Tallinna linnani sunnitakse maksu alla, ka Järvamaa lubab ennast ristida lasta. —

Piiskopp Albert toob uusi abivägesid Saksamaalt.

Madisepäeva lahing 1217.

Aga Ugandi jäi vabaks, Saaremaa oli alati valmis maa ja mere peal röövsalkasid välja saatma, sakalasi ei võidud silmapilgugi usaldada, venelased olid järgmisel aastal oodata. Kui nende vastaste soovid ja kasud ka vastuoksa läksid — ühes asjas olid nad ühemeelsed: viha sakslaste vastu liitis nad ikka uuesti kokku. Eestlased sõdisid vabaduse, usu, isaisade viisi eest, venelased ei võinud mitte sallida, et võõrad nende mõjukonda tulid ja neile tee mere ääre kinni panid. Kõik see tegi

Albert palub
Daanist abi.

piiskopi Alberti tuleviku kahtlaseks. Peale selle püüdis Lüübek Breemeni peapiiskopi kadeduse pärast Alberti vastu ristosõitjaid takistada, kes Liivimaale tahtsid minna endid patust puhastama, ja ristosõitjate arv kahanes tuntavalt. See sundis Alberti uusi abinõusid otsima. Tema pööris silmad vägeva Daani kuninga poole. Valdemar II oli juba 1206. a. laevaväega Saaremaale purjetanud, et siia uut asumaad rajada. Ta ehitas puust kindluse, pidi aga ise selle jälle ära põletama, sest daanlastel ei olnud julgust talve üle kindlusesse jääda. Nõnda suur oli hirm vahva Saare rahva eest, kes kaugel kui kardetavad mereröövlid tuttavad olid. Nüüd sai Valdemar endise plaani teoks teha. Tema lubas kevade sõjasõidu Eestimaale ette võtta, kuna Albert sakslaste nimel pidi töötama, et kõik maad, mis Valdemar võidab, daanlaste omaks jäävad. Vaevalt oleks Albert neid raskeid tingimisi täitnud, kui ta oleks teadnud, et Liivimaa olud palju olid paranenud. Küll tungis augustikuus 1218. a. Novgorodi suurvürst Svjatoslav 16.000 venelasega Ugandisse, laastas Lätimaal ja piiras Võnnu linna ümber. Temale tulid veel harjulased appi ja saarlased riisusid takistamata Väina jõel. Siis aga taganes Svjatoslav rutuga, sest leedulased olid Pihkva peale langedud. Riiglased käisid selle järel veebruarikuus 1219 harjulasi kodu otsimas hirmsa röövkäiguga, mis kuni mererannani ulatas, ja pöörasid jääd mööda rohke saagiga koju.

Tallinna asu-
tamine 1219.

Suvel 1219 sõudis Valdemar 1500 laevaga Eestimaale. Lindanisa maalinn kisti maha ja ehitati Daani linn = Tallinn asemele. Ümberkaudsed Reevele ja Harju mehed saatsid kuninga leeri käskjalad, kes ristiti. Aga see sündis kavaluse pärast. Kolm päeva hiljem, õhtu eel, tormasid eestlased äkitselt daanlaste kallale. Raske verevalamine tõusis. Vaevaga löödi eestlased tagasi. Eestimaa piiskopp Theodorik, keda eestlased kuningaks olid pidanud, jättis oma elu. Sügisel pani Valdemar Daani sõjaväe uude kindlusesse ja sõitis koju. Tema nõudmine, et mitte ainult Tallinnamaa, vaid ka Ugandi ja Sakala ja õhtupoolded mereäärsed maakonnad daanlaste omaks tunnistataks, lõpetas sõpruse Albertiga, kes Valdemarile ainult selle osa Tallinnamaast lubas, mis alles võitmata oli. Siiski tükkisid riiglased nüüd suure agarusega Tallinna poole. Järvlaste käest nõudsid nad allaheitmise täheks käemehi ja sundisid ka virulasi ristimist vastu võtma ja endid „Liivimaa kiriku“ omaks tunnistama. Uuel sõjakäigul juhtuvad riiglased veebruarikuus 1220 Järvamaal Kareda külas saarlaste peale, kes siin rüüstamas on. Saarla-

Tüli maade
pärast daan-
laste ja piis-
kopi vahel.

sed võidetakse verises lahingus ära ja põgenemisel tapavad vangivõetud Järva naised kaigastega veel hulga saarlasi. Nüüd riisutakse Harjumaad, isegi Daani asutus Reeveles ei jää puutumata, ja Varbola eestlased lasevad endid ristida. Sakslaste võidud ja uued asumaad äratavad daanlased unest. Suure hooga hakkavad ka nemad ristima. Kes juba sakslaste käest ristimise oli vastu võtnud, seda ähvardati ehk karistati; vanem Tabelin poodi sellepärast koguni võlla! Mitte ristiusk ei ajanud ju ristijaid, vaid ainult maadeahnus. Kelle läbi paganaid ristimiseveega siputati, selle alamaks nad said. Selles iseviisilises maade jagamises aga läksid võimumehed omakeskel pea tülli. Piiskopi Alberti, ordu ja daanlaste kõrvale tuli veel uus tahtja. Rootslased ilmusid Läänemaale ja püüdsid maad ja rahvast oma kätte saada. Lihula kindlusesse seati Rootsi vägi ja ristimine algas. Aga kui sõjalaevastik Rootsi tagasi pööras, tulid saarlased ja hävitasid siiajäänud Rootsi väe 8. augustil 1220 sootumaks. Õnnelik ettevõtte andis eestlastele uut hoogu, mitmepoolsele vaenlasele uuesti vastu hakata. Juba jüripäeva aegu 1221 jõuab saarlaste vägi Tallinna alla ja harjulased ja virulased heidavad nende nõusse. 14 päeva käiakse tuliselt Daani kindluse peale. Ainult eksitus päästab tema eestlaste käest. Nemad peavad 4 laeva, mis Tallinna lahes nähtavale tulevad, Valdemari eelväeks. Saarlased põgenevad oma laevadega, kindlamaa mehed jäävad armuta daanlaste kätte karistada. Ka saarlastele maksis kuningas Valdemar järgmisel suvel (1222) kurja kuhjaga kätte. Tema tuli uue laevaväega Saaremaale ja ehitas siia kindluse. Ka leppisid kuningas, piiskopp ja ordu selles mõttes kokku, et kuningale põhjapoolsed Eesti maakonnad osaks said, Liivimaa kõige õigustega piiskopi omaks tunnistati ja Sakalal ja Ugandis kõik ilmlikud õigused ordule mõisteti, kõik vaimulikud aga Albertile jäid. Lepingu kinnituseks jäeti piiskopi vend Theodorik mõne orduvennaga ja Daani sõjaväega Saaremaa uude kindlusesse.

Rootslased
osa tahtmas.

Eestlased pii-
ravad Tallin-
nat.

Maa jagamine
võitjate vahel

Sakslaste ja daanlaste kardetava sõpruse vastu seadsid eestlased omalt poolt meeleheitliku ühenduse. Terve Eestimaa hakkas viimast korda tormama, et sakslasi ja daanlasi ühtlasi Eesti pinnalt sootumaks ära hävitada. Märku ühendatud vastuhakkamisele andsid saarlased. Veel sügise 1222 lõhuvad nemad daanlaste uue lossi maha. Sõnum paneb teised maakonnad kihama. Harju ja Lääne mehed võidavad Varbola kindluse ära. Saadikud kutsuvad Virumaad mässule üles. „Aga virulased ja Järva

Eestlased
mässamas
1222.

Maa vaba-
nemas.

rahvas ei julenud seda teha, sest nad on ullid inimesed ajalämblikumad muist eestlastest, vaid saatsid omad preestrid teele ja läkitasid nad tervelt daanlaste lossi.“ Seda südikamalt talitasid sakalased. 29. jaanuaril 1223 sattus kindel Viljandi nende kätte. Seega oli mäss Daani asumaadest sakslaste piiridesse kantud. Sakalased läkitavad käskjalad Paala kantsi ja sealt Järvamaale, kus vihavaen Daani sundija Hebbe vastu metsikuks kasvab. Sundijad, kes maksusid rahva käest sisse nõudsid, olid ülepea kõige rohkem vihatud ametnikud. Tartu saadavad Sakala vanemad verised mõõgad kui võidutähed. Varsti lööb ka siin mäss loitma. Lühikese ajaga on võõras valitsus tervelt maalt kui pühitud. Kindel Tallinn on võõrastel veel ainus kindel koht lainetavas meres. Aga selge on ka, et võõras ei viivita uue allahetmise-katse tegemisega. Et aegsasti endid selle vastu valmistada, kutsutakse Pihkva ja Novgorodi venelased appi, jagatakse neile osa saagist, antakse nende kaitsta Tartu, Viljandi ja teised kindlused. Võidetud sõjamasinad jaotatakse omakeskel ära, ja tehakse nende järele uusi, ammuga harjutakse hoolega ümber käima. Langemine ristiusust saab üleüldiseks: endised paganausu naised pööravad oma meeste juure tagasi, surnud, kes ristiusu kombel maetud, kaevatakse üles ja põletatakse ära. „Ja pesid ennast ja omi majasid ja kindlusi veega ja puhastasid neid luudadega ja püüdsid sedaviisi ristimisesakramenti omist rajadest koguni ära hävitada.“ Sakalased läkitasid Riiga saadikud ja lasksid ütelda, „nemad nägevat küll hea meelega rahu-tegemist, aga millalgi ei tahtvat nemad edaspidi ristiusku vastu võtta, niikaua kui veel aastavanune ehk küünrakõrgune poisikene nende maal järele jäänud. Ja nad nõudsid oma poisikesi tagasi, kes käemeheks olid antud, ja töotasid, ordu vennad, kes veel ahelates nende juures elus olid, tagasi anda, iga käemehe eest ühe venna ehk kaupmehe,“ mis ka sündis. Et sakslased nõudmise täitsid, näitab nende jõuetut olekut kardetaval silmapilgul. Sest käemeestega andsid nad abinõu käest, mis mässu veel kõige ennem oleks summutanud.

„Nüüd uuendasid endid sõjad kõigis Eestimaa rajades.“ Vene abiväest, mis kindlustesse oli pandud, ei arvatud veel mitte jätkuvat. Sakala vanemad saadeti rohke kullaga ja muude kingitustega Venemaale, et Vene vürstisid avalikku sõtta kutsuda „sakste ja ladinlaste“ vastu. Kuni Susdalini otsiti ja leiti ühendust. Kõik Eesti suguharud, kes Daani iket olid maitsnud, piirasid talvel 1222/1223 Tallinna kantsi ümber. Ainult Daani juhataja,

piiskopi Tovo, vahvus päästis linna raskest hädaohust. Kuningas Valdemar oli Shveriini krahvi Hindreku kätte vangi sattunud ja ei võinud aidata. Ordu jõudis küll röövkäikusid Ugandisse ja Sakalasse toime panna, aga mitte mässajaid alla heita. Pöörde tõi alles paavst Honorius III, kes usklikka võitlusele üles kutsus ja paavst Innocentiuse eeskujul neile sedasama patu-andeksandmist töötas, mis neile osaks sai, kes Pühale maale rändasid. Kevadel 1223 jõudis tugev ristisõitjate vägi Riiga. Sakalased ja ugalased olid laialt Lätimaal laastamas käinud. Ümera silla peal võidetakse eestlased ja aetakse põgenema. Viljandi piiratakse ümber, 14-päevase vastupanemise järele sunnib nälg ja haigus kaitsjad 15. augustil 1223 alla andma. Ka ordu loss Paala kaldal langeb. Kõige kangema eestlaste suguharu võim kuival maal on murtud. Nagu 1217, nii jäid ka nüüd venelased hiljaks. Alles septembrikuus liigub 20.000-deline Vene vägi Susdali suurvürsti Juri venna Jaroslavi juhatusel Liivimaa poole. Otepäässe ja Tartu pandi tugevad salgad kindlustesse, „et Ugandi ja terve Eestimaa üle valitseda“. Mitte seks ei tulnud venelased, et eestlasi, kes neid olid kutsunud, õhtumaalaste vastu toetada, vaid et Ugandis iseoma valitsust jalale seada. Aga selle asemel, et kõige kõvemat vaenlast, sakslast, kõige pealt ära hävitada, pööras Jaroslav saarlaste nõu peale, kel Daani kants Tallinn okkaks silmas oli, põhja poole. Hirmsasti laastati teel Sakala rahvast, aga Viljandist mindi mööda. Eesti salgad Virust ja Järvast, Varbolast ja Saaremaalt ühendasid endid venelastega. Neli nädalat piirati Tallinnat. Daanlaste vahva vastupanemine ja hiline aastaag (oktoober) sundisid Jaroslavi taganema. Vene allikad jutustavad, et daanlased Jaroslavi ära ostnud ja venelased palju kulda vastu võtnud (злата много взята). Pärast uut eestlaste rüüstamist lahkus Vene vägi, ainult Ugandi jäi Vene võimu alla. Tartu tehti kindlaks ja vürst Vjätshko 200 venelasega saadeti linna kaitsma. Ugalased maksid temale maksu, teisi Eesti suguharusid, kes vastu panid, karistati mõõgateraga ja tulega. Tartu peale veel riiglaste hammas ei hakanud, aga Daani asutused võideti jälle tagasi ja vangis kuningas Valdemar sunniti kõik Eesti maakonnad, peale Harjumaa Tallinnaga, sakslaste kätte andma. Ühendatud jõul mindi viimaks Tartu peale. 15. augustil 1224 algas piiramine. Venelased, kes Viljandi lugu tundsid, kus Vene sõjamehed üles poodi, panid kõvasti vastu, niisama Eesti mässujuhatajad, kes siit viimast peidupaika olid otsinud. Linn võeti tormiga; üle 1000 eestlase,

Sakslased
saavad abi.

Maa langeb
uuesti saks-
laste kätte.

kes end meelegeitmisega kaitsesid, raiuti maha, isegi naised ja lapsed, niisama 200 venelast ühes vürst Vjätshkoga. Ainult ühele Susdali suurvürsti laenumehete kingiti elu ja hobune, et ta koju sõnumeid viiks Tartu langemisest. —

Tartu lange-
mine 1224.

1224. aasta lõpul valitses jälle rahu Eestimaal, aga mitte kosutav rahu, vaid surmavaikus laotas ennast üle vereväljade ja põletatud külade: „mis liikus, oli mõök lõõnud, mis seisis, oli tuli söõnud.“ Ainult saarlased hingasid Riia lahe ja väinade varjus veel raasuke vaba õhku.

Paavsti saa-
dik Moodena
Villem Liivi-
maal.

Et võimumeeste tülitsemist maade jagamisel vaigistada ja allaheidetud rahvaste uut seisukorda seletada, läkitas paavst Honorius III aastal 1225 Moodena piiskopi Villemi laialise volikirjaga Liivimaale. Saadik püüdis meie maa olusid tundma õppida, käis maa risti ja põigiti läbi ja õiendas igal pool segaseid asju, niipalju kui jõudis. Võimumeeste vahel võttis ta uue maade jaotamise ette ja jättis ühe osa paavsti otsekoheste valitsuse alla. Maa päriselanikke kaitsis ta sakslaste ja daanlaste rõhumise eest ja nõudis neile isiklikku vabadust ja õiget kohut. Kus ta nendega kokku puutus, kuulutas ta neile tõlkide läbi armuõpetust ja käskis neile kirikuid ehitada. Oma asemikuks jättis tema kaplaani Johannese ja saatis temale veel Ojamaalt ristisõitjate salga abiks, et vastupanijaid riidlejaid sõnakuulmisele sundida.

Saaremaa
langeb saks-
laste kätte
1227.

Aga mitte seks ei tarvitatud uusi ristisõitjaid, vaid otsustavaks sõjakäiguks Saaremaale. Ühendatud sakslaste vägi, 20.000 meest, läks 1227. a. algusel üle libeda jää ootamata saarlaste kaela. Muhu linn Linnuse võeti tormiga ja põletati tuhahunnikuks, ka kindel Valjala Saaremaal ei jõudnud kaua vastu panna. Viimased vabad eestlased langesid Saksa valitsuse alla. Sakslased ei olnud nüüd mitte ainult kuival maal, vaid ka Läänemeresel peremehed. Kartuseta ja takistamata purjetasid sest ajast saadik Saksa kaubalaevad Liivimaalt Saksamaale ja töid sealt kaupa, sõjariistu ja uusi ristisõitjaid kurelaste ja leedulaste vastu kaasa. Rahuga võis piiskopp Albert 17. jaanuaril 1229 hingama minna. Saksa ajalookirjutajad ülendavad teda Liivimaa vaimulikuks ja vaimseks isaks, Eesti rahvale oli tema armuta, verivaenlane olnud, kes ära ei väsinud teda eluaeg raudvitsaga lõhkumast. —

Alberti surm
1229.

Vabaduse
kaotamise
tagajärjed.

Raudne aeg algas Eesti rahvale. Poliitiline iseseisvus kadus jäädavalt. Mis see tähendas, seda ei jõua meie enam aimatagi. Isiklik vabadus ja liikumiseõigus

läks iga aastaga kitsamaks. Rahva meelest, kes seni piirita oma-
 voli oli maitsnud, karja kasvatades ja linda püüdes laialt ümber
 käinud ja laevadega väljamaale sõitnud, oli uus kinnine elu, nagu
 oleks lind puuri pistetud. Ka kodune omavalitsus võetakse
 ära ja võõrad mõistavad kohut. Maa, mis seni eestlase tarvitada
 ja tema pere ülespidamiseks oli, läheb osalt täiesti võõraste
 kätte, teise osa tarvitamise eest pannakse maksud ja orjused
 peale. Peale kümne-maksu kiriku heaks, sõjateenistuse
 ja losside ehitamise maa kaitsmiseks ja teotegemise uute
 maaperemeeste ülespidamiseks tuli teisi koormaid, nagu adra-
 raha, ja kitsendusi, nagu omanduse õiguse rikkumist,
 ühtelugu juurde. Moodena Villemi seletusest a. 1238 juba näeb
 paavst Gregor IX, „et paganad Liivi- ja Eestimaal enne ristimist
 orjapõlve ikkest vabad on olnud, aga sakslaste Püha Maarja
 ordu vennad ja mõned teised, niihästi vaimulikust kui ilmlikust
 seisusest kiriku ametmehed ja teiste seisuste inimesed püüavad
 ristitud rahvast orjapõlve ikendada ja neilt nende vara
 riisuda“. Veelgi varem avaldab keiser Friedrich II selle üle
 meelepaha, „et inimesed Liivi- ja Eestimaal ja muudes ligemates
 maakondades selle kartuse läbi ristiust tagasi hirmutatakse, et
 pärast ristimist nende vabadus maaherrade poolt orjapõlveks
 võiks muudetud saada“, ja keelab kõvasti „nende külge hakata,
 neid koormata, neile liiga teha ja nende rahu rikkuda.“—

Paavst Gre-
 gor IX ja
 Saksa keiser
 Friedrich II
 katsuvad
 rahva olu-
 korda paran-
 dada.

Aga Jumala asemik oli kõrges, kuningas kaugel. Nende
 kaitsekirjad ei mõjunud, eestlased pidid ise katsuma koormat
 kergendada, oma põlve parandada. Iga kord, kui välised vaenlased
 nende peremeestele kitsikust tegid, olid nad valmis mässu tõstma.
 Ja niisugused kitsikused ei lõpnud iial mitte. Ordu vali käsi
 oli kõikide naabrite vastu ja kõikide käsi ordu vastu. Sinna
 juurde tulid alalised kodused rüsellemised sakslaste ja daanlaste,
 orduvendade ja piiskoppide vahel. Iseäranis kardetavaks läksid
 sakslaste kokkupõrkamised kurelastega ja leedulastega. 1256 käisid
 ordurüütlid ja ristisõitjad, nagu harilikult jälle, Leedumaal „pa-
 ganate pärandust“ riisumas. 22. septembril tulid Saule lähe-
 dal äkitselt leedulased peale. Ordumeister Volquin ja 50 ordu-
 rüütli langesid leedulaste nuiade all. Mõõgavennaste ordul oli
 ots käes. Jätised ühendati Saksa orduga Preisimaal. 60 Saksa
 orduvenda saadeti Liivimaale appi. Nende üle seati Hermann
 Balk maameistriks. Eestlaste käekäigusse puutus uuendus ainult
 rõhuvalt. Maa valitsejatel seisis nüüd hädakorral kindel tugi
 selja taga. Eestlaste vabaduse kättesaamise lootused kahanesisid.

Eestlaste kat-
 sed vabadust
 uuesti saavu-
 tada.

Kuid 1260 said ordurüütlid Durbeni järve ääres uuesti rängasti lüüa. Vana viha sakslaste vastu löi tervel maal lõkkele. Saarlased tõusid noor ja vana kui üks mees rõhujate vastu üles ja tegid endid vabaks. Aga juba järgmisel talvel tulid üle jää tugevad sakslaste ja daanlaste väehulgad maa päriselanikkude saatel Saaremaale ja põletasid ja rüüstasid hirmsasti. Ka arma maalinna lähedale kogusid end eestlased viimsele vastuhakkamisele. Kaitsmiseks raiusid nad oma leeri ümber murdu puid ette. Ühel pühapäeva hommikul 1261. a. algusel langesid ühendatud sõjaväed saarlaste seisukoha peale. Vahvasti sõdisid saarlased, aga vaenlaste ammukütid ajasid nad peidupaigast välja. Paljud langesid. Ülejäänud riismed pidid rahu paluma ja käemehed andma. Põhjatuma saagiga pööravad võitjad kodu poole.

Uusi raskusi tuleb eestlaste peale. Neljandat korda 50 aasta jooksul tõstavad saarlased 1284 mässu. Vastuseks rõhuvad võimumehed äravõidetud rahva teoorjusesse.

Algusest saadik oli iseäranis Harju ja Viru eestlaste elupõlv Daani valitsuse all raske. Eestlaste käest võetakse põllud ära ja asutatakse mõisad peale. Õigust nad ei leia. Kuningas elab kaugel. Maavalitsejad heidavad rõhujate nõusse. Eestlased kaebavad, „neid vaevatavat, rusutatavat, pekstavat, et enam ei jõudvat kanda; nad ei saada oma suure, raske töö eest kuiva leibagi; nende noorikutega tehtavat häbitööd, nende tütreid teotavat ära; omandus kistavat käest, neid tarvitavat kui pärisorje“. See on mässunõu! hüüavad kaebealused. Paavst käsib piiskoppa daanlastele appi minna; ordu suurmeister peab nõu, kuidas mässumõtteid soigutada. Eestlased tahavad ise kuninga palvele minna, aga ei lasta. Seal raputas Eestimaa veel kord ahelaid. Kurbmängu viimane järk oli kätte jõudmas, tuha all hõõguy viha lööb lausa lõkendama.

Suur Eesti
mäss 1343.
Mäss Harjus,
Virus.

Jüripäeva õhtul a. 1343 loitis Harju maal kõrge mäeselja peal maja leekides üles. See oli märk mässu alata. Selsamal õöl raiuti halastamata maha, mis võõrastest ette juhtus. Mõisad tehti tuhahunnikuks. Kloostrimõis ehk Padise klooster põletati maatasa. Läänemaa eestlased tapavad 1800 võõrast ära ja piiravad Haapsalu sisse. Selle peale tõstsid eestlased neli talupoega kuningaks, andsid neile kullatud kannused jalga, kirjud kuued selga, kuldvööd vööle ja mõrsjapärjad pähe. Pea kogus 10.000 meest kokku. Tallinna peale käib nende himu. Oma jõuetust ära tundes kutsuvad nad rootslased Turust ja Viiburist

appi ja lubavad Rootsi alla heita. Aga abi on alles kaugel. Palju varem jõuab ordumeister Burchard von Dreynele Järva-
maale. Et sõjaväel aega oleks järele tulla, hakkab tema silma-
kirjaks eestlastega läbirääkimisi pidama. Paide lossi kutsub ta
talupoegade saadikud kokku. Olevat saksad süüdlased, siis
tahtvat tema hoolt kanda, et asi paraneb.

Neli Eesti kuningat ise ilmuvad 3 poisi saatel. Paide
lossi aias võtab Dreynele nad oma ülemate juuresolemisel
4. mail jutule. „Mispärast olete teie ometi kõik sakslased, va-
nad ja noored, nõnda hirmsasti ära tapnud ja surnuks löönud?“
küsis ordumeister. Siis kostis üks kuningatest: „Meid vaevati
ja vintsutati nii kaua, et meie enam ei jõudnud ära kanda.“
Küsis meister jälle: „Mis põhjusel nad vaesed Kloostimõisa
mungad surnuks löönud?“ — „Neil oli süüd küllalt, ja kui veel
üks sakslane elus olla, küünra pikkune, siis pidada ka see su-
rema. Kui ordumeister neid tahta alamateks vastu võtta, siis
lubada nad temale sõnakuulelikud olla, muidu aga mitte kedagi
junkrut ehk isandat sallida.“ Valjusega seletab ordumeister,
temal ei sündida mitte niisuguseid mõrtsukaid karistuseta
jätta, kes teo ära teinud, nagu seda ei olevat kuulnud maailma
algusest saadik. Ühtlasi käsib tema kuningad vangi viia.
Kuulmata ustavusemurdmise pärast lähevad kuningad vihaseks
ja nõuavad, et nad vabalt oma väe juurde lastaks. Üks neist
kargab Järvamaa sundija kallale. Kõik vangid raiutakse nüüd
tökkideks. Verine sõjamäng peab algama. Õnnetumate eel-
võitluste järele puutuvad eestlased Tallinna müüride all ordu-
meistriga kokku. 14. mail tuli lahing. 3000 eestlast langes.
Viis päeva pärast seda jõudis Rootsi abivägi Tallinna sadamasse.
Liig hilja. Haapsalu alt põgenevad eestlased metsadesse ja soo-
desse, kui raudmehed lähenevad. 5000 Pihkva venelast, kelle
palvele kaks Harju meest läinud, tapavad Tartu piiskopkonnas
harjulaste vendi, kuni sakslased Otepää ligidal neile vastu astu-
vad ja nad taganema sunnivad.

Saarlased seadsid mässu alguseks jakobipäeva 1343. a. Mäss Saare-
maal 1343,
1344, 1345.
Sakslased tapetakse maha, preestrid uputatakse meres ära, Põide
loss piiratakse ümber. 8-päevase vastuseismise järele lubab
sundija end alla anda, kui eestlased teda lossirahvaga vabalt
lasevad ära minna. Saarlased lubavad, aga tee pääl — vist
Tumula mõisa ligi, püha ohvikivi juures — kargavad nad ära-
minejate kallale ja viskavad nad kividega surnuks. Et sakslased
seda tegu ei kingi, on saarlastel selge. Aegsasti valmistavad

nad vastupanemisele. Keset Saaremaad, Karja maalinna ümber, Pamma metsa ehitatakse kindel leer, suur ja lai, kuhu naised, lapsed ja kõik vara varjule viiakse. Kividest ja liivast aetakse vallid kõrgesse, pihtaed tehakse veel peale, igale poole leeri ette raiutakse puid murdu maha, et vaenlane kergesti ligi ei pääseks. Oktoobrikuus jõuavad Preisi kõrgemeistri saadetud 3 komtuuri, 27 orduvenda ja 600 häis sõjariistus sõdijat laevaga Riiga. Kohe minnakse uuesti harjulaste kaela, kes, niisama kui saarlased, metsa kaks kindlust on ehitanud. Tormijooksuga võetakse need ära, maa riisutakse puhtaks; kes ette juhtub, langeb mõõgatera all. Dreynleve laseb külast külasse oma suvise töö vilja üle lugeda: 30.000 eestlast on vabaduse pärast elu jätnud.

Tali on pehme. Alles seisavad väinad lahti. Aga uue aasta pakane külm loob silla. Künnlakuus 1344 põletab ja röövib meister juba Saaremaal. Pamma metsa kogub saarlaste kuningas Vesse oma mehed kokku viimsele võitlusele, naiste, laste kaitseks. Tuhkapäeval, 16. veebruaril 1344. tuleb lahing. Pikkade konksudega kisuvad sakslased maharaiutud puud kõrvale ja rajavad tee kindluse ette. Sigulde rüütel Arndt van Hercke kargab ordulipuga valli peale, teised tema kannul. 9000 Saare sõjameest langevad meelegeitlikus lahingus. Ainult Saare kuningas Vesse ei saa surra. Tema võetakse vangi ja puuakse võlla. Veel ei jõua sakslased veritööd sel talvel lõpetada: meri läheb lahti, nad peavad koju ruttama. Jällegi puhkeb saarlaste taltsutamata vabadusearmastus lõkkele. Valatud vereojad ei ole teda mitte uputanud. Uuesti tõstetakse mäss. Aga künnlakuus 1345 tuleb ordumeister teist korda Saaremaale. 8 päeva otsa rüüstatakse Karja külasid mööda. Kes siis veel saarlastest elusse on jäänud, heidavad alla. Oma sõjariistad peavad nad Lihula viima, Karja kindluse maha kiskuma. Kooljamägede ks nimetab rahvas tema jätiseid. Saarlaste surnuluud, kes vabaduse pärast langenud, luituvad veel praegu Pamma liivaküngastel.

Meelegeitlik liikumine käis rahvast läbi. Alles auravad Harju ja Lääne verepõllud ja kaarnad tõstavad Pamma metsas jälki kisa ja juba katsub kolmas kange Eesti suguharu omakorda ikkest vabaks saada. Sakalased peavad toomapäeval (21. detsembril) 1344 oma viljamaksu Viljandi lossi viima. Viljakottidesse peidavad nad tugevad mehed. Kui lossi sisse saadud, peavad viljavedajad nad kottidest

Sakalaste
mässukatse
1344.

välja päästma ja siis ühendatud nõul lossiväe kallale asuma. Aga üks Eesti naine, kelle poeg ka mässumeeste seas, annab sellest nõust sakslastele teada, kes endid valmis seavad. Kotid ja mehed võetakse vastu ja visatakse sügavatesse maa-alustesse keldritesse, kus mässajad armetumalt peavad otsa saama.

Viimased vabaduse jäljed kaovad suitsvate rusude ja valatud vereojade vahele. Rooma õiguse põhjal langesid ristitud paganad, kes mässu tõstnud, — pärisulasteks.

II.

Eesti rahvas kesk-aja lõpu poole.

Daani valitsuse lõpp Harju- ja Virumaal. — Maa jaotamine maapere-meeste vahel. — Piiskoppide ja ordu võitlused ülema võimu ja Riia linna pärast. — Ähvardavad hädaohud Leedu-, Poola- ja Venemaa poolt. — Volter Plettenbergi õnnelikud sõjad.

Daani valit-
suse lõpp
Harjus ja
Virus.

Suur Eesti mäss a. 1343—1345 tõukas kõhna Daani valitsuse täiesti ümber. Daani pealik Bertram Parembek andis pärast lahingut Tallinna müüride all 14. mail 1343. a. Tallinna ja Pakvere lossi, pärast ka Narva kindluse Saksa ordu kätte, et tema need „Daani kuninga kroonile hoiaks“. Gosvin von Herike seati Tallinna pealikuks ja Daani maaosa kaitsjaks. Daani valitsejatel sai maast himu täis. Maa oli kaugel mere taga ja raske kaitsta. Sissetulekud ei olnud nimetamiseväärt. Vere poolest võõrad laenumehed Harjus ja Virus olid vägi-valdsed ja hoolimatad, kes valitseja kitsikust tarvitades ühe õi-guse teise järele oma kätte kiskusid. Kasu ei toonud need maakonnad Daani riigile sugugi, küll võisid nad teda tüldesse naabritega segada. Sellepärast müüs kuningas Valdemar IV Harju- ja Virumaa a. 1346 Saksa ordu kõrgemeistrile Heinrich Dusemerile ja tema järeltulijatele selles ametis 19.000 Kölni marga eest ära. Kõrvalisi maksusid kogus veel 6.645 marka juurde, nii et terve kaup ordule 25.645 marka ehk 330.000 hõbe-rubla maksuma tuli. Aasta hiljem jättis kõrgemeister nende maa-kondade valitsemise Liivi ordumeistri hooleks ja jäi ainult nimepidi ülemaks valitsejaks. Seega langes terve Läänemere rand Preisi-maalt kuni Naroova jõesuuni ühe peremehe, Saksa ordu, alla, mis ühise nimega Liivimaaks hüüti. Üle nende piiride ei ole ordu iial jõudnud edasi tungida.

Valdemar IV
müüb Saksa
ordu kõrge-
meistrile
Harju ja Viru
1346.

Maa jaotamine maa peremeeste vahel.

Aga seegi oli juba küllalt suurepärane omandus, mis sakslased enestele olid võitnud. Terve praegune Eesti, Liivi ja Kura kubermang, kolm maakonda Vitebski kubermangust, nimelt Dünaburi, Rositteni ja Lutsi maakond, viimaks laiad osad Leedumaast ja Samogiitiast seisid uute peremeeste võimu all. Seda võimu nõrgendas ainult see asjalugu, et maa viide valitsuskonda oli jaotatud. Esmalt nimetame vaimulikka valdasid. Eesotsas seisab Riia peapiiskopkond, mille valitsejad aastast 1251 peapiiskopi nime kannavad. Tema all seisid kiriklikult kõik teised piiskopid meie kodumaal ning peale Kristuse sõjateenistuse ordu ühendust Saksa orduga (a. 1237) ka Preisi piiskopid. Tema pesapaigaks peeti Riia linna, ehk see küll igapidi iseseisvalt püüdis talitada. Peapiiskopi päralt oli tüki maad Riia lähedal Dahleni lossiga, siis mereäär Koiya jõesuust põhja poole üle Salatsi jõe, viimaks kõige laialisem osa Väina jõest põhjahommiku poole kuni Lubaani järveni ja peaaegu Ostrovi linnani. Piiskopkondadest oli Tartu kõige suurem, mõlemil pool Emajõe, Võrtsjärve ja Peipsi vahel. Lõunapiir ulatas Lätimaani, põhjapoolne piir Palamuseni ja Kodavereni. Saare-Läänemaa piiskopkonnal olid Kuresaare ja Haapsalu pealinnaks. Saaremaast pidi küll hommikupoolne osa, Põide kihelkond, ordu kätte jäetama, aga selle vastu sai Hiiumaa lõunarand piiskopile. — Pisem oli Kura piiskopkond, kolmes tüki, Hasenpoti ja Pilteni linnaga. — Tallinna piiskopile laialisemat valda osaks ei saanud, vaid ainult mõned adramaad Porkuni ja Kiviloo lossidega. — Kõige rikkam maade poolest oli ordu. Tema nimetas omaks terve Eestimaa, peale Lääne, osa saari, kõik maa Lääne ja Tartu piiskopkonna ja Riia peapiiskopkonna kolme tüki ja Kura piiskopkonna kolme osa vahel. Kuna vaimulikud vallad üksteisest lahus seisid ja peale Tartu piiskopkonna veel kildudesse olid lõhnutud, seisis ordu maa põhjapiirist lõunani ühenduses, kui ka paiguti, nagu Võnnu ja Riia ligi, ainult kitsast riba pidi. Ordumeistri kindel elupaik, Võnnu loss, kaitsis kitsast maakaela peapiiskopi maade vahel. — Peale selle omandasid linnad, iseäranis Riia, omale rohkesti maid ja mõisaid ja jagasid nad kodanikusoost laenumeestele. —

Juba maade jaotusest paistab ordu kõrgem politikatarkus ja peenike sõjataktiline silma. Ainult tema saab takistamata igasse maanurka oma sõjaväge saata. Tema käes seisavad parimatel ülemineku-kohtadel tugevamad kindlused komtuuride hoiu

Piiskoppide ja ordu võitlused võimu ja Riia linna pärast.

all, arvu poolest 20, siis veel 50 väiksemat lossi, kus sundijad käisivad. Peale selle oli ordu sõjaline asutus algusest saadik, mille ülem mure sõjavägede soetamise ja sõjariistade valmistamise kohta käis. Ordu oli alaline leer, iga silmapilk valmis vaenuteele astuma. Mis ime, et ordu ennast pea ülemaks maa peremeheks hakkas pidama ja juhtiva osa oma kätte kiskus. Kirjatahe järele seisis ülem võim aga Riia piiskopi, pärast peapiiskopi käes.

Linnade võimu kujunemine.

Temale pidi ordumeister ustavust vanduma, tema valitses kiriklikkudes asjus ka ordu maajagudes. Sellest tekkisid pea hõõrumised ja nägelemised, mida viimaks yerega kustutati. Kolmandaks võimumeheks ilmus Riia linn. Kauplemise ja peapiiskoppide maakingituste abil tõusis tema jõukaks ja vägevaks. Kõva seljatoe leidis tema Hansa ühendusest, kelle liikmeks ta a. 1382 heitis. Linna üle valitses raekohus, kelle liikmed linn valis. Linnal oli oma kohus, maksuseadus ja sõjavägi. Õiguse juhtnööriks võeti Ojamaa (Gotlandi) õigus, pärast astus selle asemele Hamburi õigus, kuna Tallinnale kuningas Eerik IV a. 1245 Lüübeki õiguse kinkis. Riia vaba iseseisvus ja iseteadlik kodanikuseisus ärritas muidugi ordu.

Ordu ja Riia vahelise vaenu puhkemine.

A. 1274 muretsetes tema omale Habsburi tõust kuninga Rudolfi käest õiguse, et tema pidi ilmlikkudes asjus Riia linnas kohut mõistma. Linn ei teinud sest teatavakski. Kuid a. 1297 puhkes vaenus lausa leekima. Riiglased kiskusid ordulossi ja ordukiriku omas linnas maani maha ja hukkasid ordurüütlid ära, kelle nad aga kätte said. Peapiiskopp ja Tartu ning Saare-Läänemaa piiskopp lõid Riia nõusse, Daanist otsiti abi, isegi Liivimaa õelamaid vaenlasi, leedulasi, kutsuti linna päästma. Hirmsa rüüstamise järele jõudis Hansa a. 1299 riidlejad ära lepitada. Aga juba a. 1305 valati tulle uut õli. Ordu ostis Dünamünde kloostri Cisterciumi munkade käest 4000 marga eest, et laevateed Riia alla kinni panna ja linna oma käpa alla saada. Liivimaal sõiditi mõõkadega, Avignonis paavsti juures kultukatitega ja valega. Tülitsejate ülekuulamise akt pärgamendi peal venis 50 kütinart pikaks ja 1½ kütinart laiaks. Paavsti otsusega ei olnud ordu rahul. A. 1313 pani Clemens V tema kirikuvande alla. Ikka kibedamaks ja hoolimatamaks läks kodusõda. Riia tegi uuesti Leedu vürsti Gediminiga lepingu, ordu Novgorodiga.

Võõraid segatakse võitlusesse.

Ordu sõjaka vaimu vastu ei jõudnud linnakodanikud kauem seista. A. 1330 langes linn ja uus orduloss, mis Väina kaldale ehitati, ähvardas linna iga silmapilk hukatusega, kui temale jälle iseseisvuse mõtted peaksid tulema. Kuid Danzigis vabastas a.

Riia linn ordu võimuses 1330.

1366 kõrgemeister Vinrich von Kniprode Riia linna niihästi peapiiskopi kui ka ordu ülema võimu alt, ordu jälle ustavusevande kohusest peapiiskopi vastu. Lepinguga ei olnud nüüd jälle paavst mitte rahul; uuesti seisis ordu 49 aastat kirikuneedmise all. Et kiriku iseseisvust ordu vastu ka välispidi tuntavaks teha, käskis peapiiskopp Siegfried Riia vaimulikku ülemaid valgete riiete asemel, mida ka orduvennad kandsid, edaspidi musti kanda. Selle peale pani ordumeister peapiiskopi lossidesse oma mehed sisse, ajas peapiiskopi Lüübekki põgenema ja täitis ordu kukrut peapiiskopi sissetulekutega. Sissetulnud summadest ostis ordu a. 1393 paavsti Bonifatius IX 11.500 kuldtukati eest oma poole, kes kõik ordu patud maha kustutas ja käsukirja välja saatis, et edaspidi Riia kiriku ülemad vaimulikud kõik Saksa ordu liikmed peavad olema, nimelt ka peapiiskopp!

Ülekohtune ordu oli võidule jõudnud, aga juba seisis tugevam vaenlane kui peapiiskopp ukse taga ja raputas, nii et maja alused vabisesid. Leedu valitseja Jagello oli a. 1386 Poola kuninga Ludvigi tütre Hedvigi ehk Jadviga naiseks kosinud ja ühendatud Leedu-Poola valitsejaks tõusnud. Küll nõrgendasid pärandusesegadused uut kardetavat vaenlast, aga ainult ajuti. Ühendatud Leedu-Poola vägede vastu ei jõudnud Saksa ordu panna. Grunevaldi ehk Tannenbergi all purustati a. 1410 ordu vägi ära. Samogiitia, mis ordu Preisi ja Liivi osasid seni ühendas, langes võitja kätte. Lahus hingitsesid nad veel edasi, aga kumbki ei kosunud enam. Seda vähem, et Liivimaal ordu enese ihusse sügavad lõhed tekkisid. Osalt olid ordurüütlid Vestfaalenist, osalt Rheini maadelt pärit. Kummadki ei sallinud teineteist silma otsas. Mõlemad katsusid igal valimisel oma mehi pukki ajada. Ühtlasi uuendati „riietetüli“. Kostnitsi kontsiliumi peal oli orduõbraline peapiiskopp Johann von Wollenrode tänuvalgaks selle eest, et tema Juhan Hus'i tuleriidale aitas saata ja katoliku kiriku parandamise nõu nurja ajas, rasvasema Lütichi koha peale saanud ja uus paavst Martin V nimetas tema järeltulijaks Churi piiskopi Johannes Habundi. Habundi ei mõtelnudki ordu valget riidet selga panna ja ei sallinud, et ordu enast tema vaimuliku valitsuse asjadesse segas. Habundi järele tõsteti hakkaja Henning Scharfenberg peapiiskopi järje peale (a. 1424). 1428 läkitas tema saatkonna Rooma paavstile Liivimaa kiriku rõhumise üle ordu läbi kaebama. Hulk raeherrade poegi sõitis ühes saadikutega Itaalia ülikoolidesse õppima. Aga Liibavi lähedal langes Grobiini sundija, Goswin von Aschen-

Ähvardav hädadoht Poola-Leedu poolt.

Tannenbergi lahing 1410.

Kodune riidordus eneses.

Ordu ja peapiiskoppide riiu edasikestmine.

berg, saatkonna peale, riisus kaebtuskirjad käest ja uputas 16 meest Liivajärve jää all ära. Jälestus käis läbi maa. Paavst mõistis Riia linna ordu ustavuse vandest vabaks ja nimetas Riia vaimulikuks ja ilmlikuks isandaks — peapiiskopi. Ülemad vaimulikud pidid vihatud ordu valged riided seljast võtma ja endisi Augustiini ordu musta riideid kandma. Valga maapäeval (a. 1435) andis viimaks ka ordu „riidetülis“ järele: kandku vaimulikud ülemad Augustiini ordu musta kuube igaveste aegadeni!

Kirchholmi
leping ordu
ja peapiis-
kopi vahel
1452.

Aga juba a. 1451 võltsis ordu paavsti kirja, mis vaimulikka käskis ordu kuue jälle selga panna, ja paavst kinnitas a. 1452 kulla eest võltsimise! Et linnad, eesotsas Riia, vaenuliseks ühenduseks kokku heitsid, tegi peapiiskopp Silvester Stodewescher ja ordumeister Johann von Mengede a. 1452 Kirchholmi lepingu. Selle järele pidid mõlematel Riia linna üle ühesugused õigused olema. Aga a. 1479 loitis vaenutuli jällegi Riia pärast kõrgesse, kes peapiiskopi Stephan Grube poole hoidis. Esiotsa käis ordu käsi halvasti, ordu loss Riias lõhuti maha, ordu väed löödi tagasi. Aga a. 1491 võitis ordu Neuermühlenis linnameeste üle ja a. 1492 uuendati Kirchholmi leping. Riia vandus ustavust niihästi ordule kui ka peapiiskopile. Kõik kolm riidlejat pidid nüüd leplikumad olema: hommiku poolt ähvardas raske hädaoht, ei mitte ainult lagedat maad, vaid ka linnasid, nimelt Riigagi. Kauema aja tagant ilmuvad sakslaste vanad vastased — vene-

Hädaoht
Vene poolt.

lased jälle Liivimaa ajaloo näitelavale. —

Ivan III oli Mongoli ikke maha raputanud, Novgorodi oma alla heitnud, Hansa kaubamajad kinni pannud ja Naroova paremale kaldale Narva vastu tugeva Ivangorodi kindluse ehitanud.

Ordumeister
Volter von
Plettenberg.

Sõda Venemaaga seisis ukse ees. Ordu etteotsa seati a. 1494 paras mees, küll kõige parem, vahvam, targem, keda ordu iial on tunnud, Volter von Plettenberg. Esimesed ametiaastad kulusid Vene sõja ettevalmistamise peale. Otsiti lepinguosalisi. Ei leitud kedagi muud, kui Leedumaa. Ja teda ei võinud usaldada. Katsuti Roomast ristiõidu ehk vähemalt rahakorjanduse üleskütset saada. Aga sellegi poolest tehti takistusi. Valga maapäeval a. 1498 püüdis Plettenberg ordu, vaimulikku valitsust ja linnasid ühise vaenlase vastu ühisele vastuhakkamisele kihutada ja kõikidele sõjamaksu peale panna. Sest nüüd sõditi juba suurelt osalt palgalistega (soldatitega). Viimaks lubati iga Eesti talu ja iga Läti adramaa pealt 1 Riia mark maksta ja 15 Eesti ja 20 Läti talu pealt pidi „üks hea Saksa sulane“ sõtta saatetama. Ainult linnad, kelle kaubanduse pärast just sõda kar-

deti, hoidsid tagasi. Ka Volmari maapäeval a. 1501 ei lubanud nad midagi kindlamat. Vaheajal olid väljamaalt palgatud sulased pärale jõudnud. Oma meestega sai neid 4000 ratsameest ja 2000 sõjasulast kokku, peale selle suured parved mitesaksu. Lõikuse ajal a. 1501 ligines Plettenberg Vastselliina lähedal Vene piirile. 27. aug. puutus meister Seritsa jõe ääres 30—40.000 Vene ratsanikuga kokku, kes Liivimaale tahtsid tungida laastama. Kange suurtüki- ja hobuse-väevõitluse järele põgenesid venelased ja jätsid kõik sõjamoona vaenlase kätte. Isborski kindlust lasti suurtükkidega, kuigi sealt mööda mindi. Rutati Ostrovi alla, kus leedulaste abiväega taheti ühineda. Aga leedulased petsid ja ei ilmunud, Ostrovi kindlus pani vahvasti vastu, Saksa sõjaväes tekkisid kihvtitatud toitute tagajärjel haigused. Kui veel kodust sõnum toodi, et venelased Liivimaal riisuvad ja Riia komtuur nende vastu surma leidnud, pööras Plettenberg ümber. Tähtis osa tema sõjaväest suri haiguse kätte, Plettenberg ise heitles elu ja surma vahel. 1. nov. a. 1501 tungisid jälle 90.000 venelast ja tatarlast üle piiri, rüüstasid hommikupoolse maa Aluksnest kuni Narvani puupaljaks, löid Helmes 300 Tartu piiskopi sulast surnuks ja pöörasid 40.000 vangiga kodu poole. Paide juures sai Plettenberg, kes jälle toibunud, nad kätte, aga venelased hoidsid lahingu eest ja taganesid üle piiri. Plettenbergi nõrk jõud ei usaldanud neid taga ajada. Ordu ülem väepealik ehk marshall ja Goldingeni komtuur panid avalikult meistrile vastu ja ei läinud mitte venelaste peale. Harju ja Viru rüütlid ei lubanud väljastpool kodumaa piiri sõdida. Vaimulikud mehed ei kannud mingisugust ohvrit, ehk küll näituseks Tartu piiskopkond kõige rohkem vaenlaste tules seisis. Talupojad ähvardasid ühes naiste ja lastega venelaste leeri minna, kui neid paremini ei kaitsta. Aga mis sa 2000 ratsamehega kaitsesid? Ainult niipalju oli Plettenbergil osavaid sõdijaid. Nendega ja talupoegade parvedega, keda palju ei võidud usaldada, läks ordumeister Kirumpää lossist uuesti Pihkva alla. Jällegi ootas tema ilmaaegu leedulasi. Selle asemel lähenes aga tugev Vene vägi vürstide Gorbato'i ja Shuiski ning tatarlase Ulani käsul. Plettenberg jättis Pihkva piiramise katki ja läks oma käputäie meestega 13. sept. a. 1502 Smolina järve äärde vaenlasele vastu. Kerge vaevaga piirasid Vene väed ordu mehed ümber ja surmasid hulga veorahvast. Siis aga seadis ordumeister ennast ise ratsaväe etteotsa, raius kolm korda venelastest läbi ja sundis mitmekümnevõrdse arvukama vaenlase põgenema. Metsik ratsanikkude heitlemine oli

Plettenbergi
võidud.

julge salga jalaväest ja voo-rist nii kaugele ära viinud, et need lahingu arvasid kadunud olevat. Kui ratsamehed viimaks tagasi jõudsid, olid nad üleni tolmuga ja verega kaetud, et neid enam ära ei tuntud. Vaenlase tagaajamine pidi väsimuse pärast katki jääma.

Rahuleping Moskva ja selle tagajärjed.

Plettenbergi võitude tagajärg oli rahuleping Moskva suur-
vürstiga, aga ainult — 6 aasta peale, mida pärastpoole ikka uuesti pikendati. Novgorod jäi Hansa kaubale kinni. Kaubalin-
nad Riia, Tartu, Tallinna ja Narva hakkasid tagurpidi käima. Väljamaa kaup läks Leedu- ja Soomemaa kaudu Venemaale. Ka Tartu, Tallinna ja Narva kaudu veeti aegapidi jälle salakaupa Novgorodisse, aga endist linnade õitse-
aega ei pöörnud mitte iial enam tagasi. Väevallaga ei jõudnud ordu kaubateed mitte avada.

Saksa ordu lõpp Preisimaal.

Pealegi tuli ordu tüvele Preisimaal pea ots. A. 1525 muutis vii-
mane kõrgemeister, Brandenburgi markkrahv Albrecht, Saksa ordu ilmlikuks vürstivallaks ja sai ise Poola ülemvalitsuse all selle esimeseks hertsogiks. Oma õigused Harju- ja Virumaa üle

Harju-Viru müüakse Plettenbergile ära 1525.

müüs tema 24.000 kuldna eest Plettenbergile ära. Märtsikuus a. 1525 vandusid Tallinna linn ja Harju-Viru rüütelkond oma ainsale peremehele Volter von Plettenbergile ustavust. Liivimaa ordu haru kestis veel veerand aastasada edasi, aga uss näris tema koore all. Isegi tark ja osav mees, nagu Plettenberg, ei leidnud selle vastu enam rohtu. 1561. a. langes ka see haru, ja tema langemine oli — suur.

Kauemini oleme pidanud välispoliitiliste sündmuste juures viibima, ilma et neist Eesti rahval enam tegelikkü osa oleks olnud, aga seda läks tarvis, sest ka sisemine elu kujunes väliste olude mõjul.

Saksa-Daani valitsus sünnitas raskeid muudatusi meie kodumaal. Eesti rahva lapsed tunnevad nende rõhumist veel 700 aasta tagant igapäev.

III.

Eesti rahvas usupuhastuse ajajärgul.

Ordu langemine ja lõpp. — Tagasivaade orduaja peale. — Usupuhastuse algus ja edenemine suuremates linnades. — Usupuhastust takistavad piiskopid ja rüütlid. — Usupuhastus lausal maal. — Eesti vaimuliku kirjanduse esimesed jooned.

Usupuhastus tõukas kõdunenud orduriigi täiesti ümber. Ordu ja piiskoppide valitsus põhjenes keskaja olude ja katoliku kiriku seadluste peal ja kiratses seni naabrite nõrkuse põhjal päevast päeva edasi. Usupuhastus aga õõnistas selle aluse ära ja ajas seinte sisse uusi pragusid. Seisuste vastastikuse vaenuliku seisukorra kõrva tekkisid usulõhed. Alasti omakasu ja sisemine vaen, mida seni ühine hädaoht ja seisuste tulu ikka veel oli jõudnud kannimitsas hoida, pääsis vallale. Ei hoolitud enam ühistest ega seisusekasudest, igaüks vaatas ainult oma teede peale, mis tema isikule hea oli. Oleks paras mees ilmunud, kes järsu meelega kõik vana oleks asemelt lükanud ja tugeva käega pisemad isikud ühise ilmliku ainuvalitsuse alla sundinud, nagu Albrecht seda Preisimaal tegi, vahest oleks orduriik muudetud kujul edasi jõudnud elutseda. Aga päästjat ei ilmunud. Meeste puuduse ja sisemise tühjuse sisse uppus ordu ära. Kui välised vaenuväed kangemini hakkasid puhuma, ei leitud kaitsjaid müüride pealt, ja vägevamad naabrid pärisid suitsvad varemed.

Ühevahe lootsid Saksa isamaalised ringkonnad, et Volter von Plettenberg mees võiks olla, kes lagunevad orduvalitsuse osad ühiseks vürstkonnaks saaks kokku sulatada ja Liivimaa Saksa riigile alal hoida. Volmari maapäeval (a. 1526) nõudsid kõik seisused, et ordu, peapiiskopi, Tartu, Tallinna, Saaremaa ja Kura piiskoppide vallad kui ka linnad ühe ainsa ilmliku valitseja all ühendataks. Pakuti Plettenbergile uut au ja ametit. Aga

Orduriigi langemine.

Orduriigi päästmise katsed.

Riid siinsete
maaisandate
vahel. Vöö-
raste vahele-
segamine
maa asjusse.

elatanud ordumeister kõheles. Tema juured olid liig kõvasti vanade olude külge kinni kasvanud, muutmist oli raskem korda saata kui vaimustatud pakkujad märkasid. Targu katsus ta endist viisi risti tuult sõita. A. 1535 läks ta Võnnu linnas hingama. Oma järeltulijale, Hermann von Brüggenoyle, jättis Plettenberg raske päranduse korraldada. Peapiiskopp Thomas Schöning oli 1530 Preisi hertsogi Albrechti venna, Brandenburgi markkrahvi Vilhelmi abiliseks võtnud, et tema vägevate sugulaste toel vana võimu taga ajada. See kiskus Liivimaa sekelduste sisse ei mitte ainult Albrechtiga, vaid ka Poola kuninga Sigismund I, kes Vilhelmi onu oli. Mõlemad lootsid segadustes Liivimaad oma võimu alla saada. Vilhelm ei hoolinud maast ega rahvast, vaid tema püüd oli võimalikult suurt tükki omale saada. Et aga endistest peremeestest mitte keegi oma osa heaga käest ei andnud, siis puhkes sisemine vaenutuli lõkkele, mis enne ei kustunud, kui Liivimaa tuhahunnikuks tehti. Esmalt katsus tema oma kätte Riia ja Tartu doompraosti kohti kiskuda, mis suurte sissetulekutega ühendatud olid. Katse läks nurja. Siis heitis ta silma Saaremaa piiskopkonna peale. Siin pidas kõlvatu Reinhold von Buxhöwden ametit. Kerge vaevaga meelitas Vilhelm ühe osa piiskopi mõisnikka, eesotsas mõjuka von Ungerni perekonna, oma poole. Need valisid tema ka tõesti piiskopiks, ja Lääne-maa heitis 1532 tema alla. Kuid Saaremaa hoidis vana piiskopi poole ja nüüd riisuti ja laastati vastastikku piiskopkonna maid ja rahvast. Viljandi maapäev tunnistas ennast 1534 vana piiskopi poole. Vilhelm pidi taganema ja tema sõbrad põgenesid väljamaale, kus nad igal pool vaenu endise kodumaa vastu õhutasid, kus juba muidugi ordumeister ja peapiiskopp, linnad ja mõisnikud teineteist oleksid söönud. Iseäranis põnevaks läks seisukord Tallinna linna ja Harju-Viru rüütelkonna vahel Johann von Uexküllil surmamõistmise pärast. Aastate kaupa nõudis see ordumeistri lepitust, enne kui tüli vähe ära sumbutati. Uut oli valas 1539 tulle peapiiskopi Schöningi surm. Tema abiline Vilhelm sai asemele, aga Riia linn ei tahtnud temast teadagi, vaid ähvardas kogunisti tema sissetulekuid koolide, kirikute ja haigemajade ülespidamiseks tarvitada ja astus 1541 Schmalkaldi ühenduse liikmeks. Alles siis, kui Schmalkaldi sõja õnn katoliiklaste poole kaldus, nõrkas Riia linn pisut järele ja andis 1551 ordumeistri Heinrich von Galeni nõudmise peale doomherrade majad ja vara välja, tohtis aga doomkiriku omal pidada. Uuesti otsis Vilhelm tuge väljastpoolt. 1554 võttis tema Meklenburi hertsogi

Hans Albrechti venna Christofi, 19-aastase poisikese, omale abiliseks, kes peale selle veel Daani, Poola ja Preisi valitsejatega suguluses seisis, et nende varal Liivimaal oma võimu tõsta, ehk küll Volmari maapäev 1546 ära oli keelanud niisuguste ametite peale väljamaa vürstisid ja isandaid valida. Aga peapiiskopp murdis oma vande ja võttis veel äraandmise abiks, et võimule pääseda. Kullaga ostis tema ordumarshalli Jasper von Münsteri oma poole. Pärast Galeni surma pidi tema ordu etteotsa astuma, Christof ordumeistri abiliseks saama ja siis tahtsid äraandjad saaki oma vahel jagada ja ilmlikuks valitsuseks muuta. Preisi hertsog pidi 10.000 mehega Kuramaa kaudu Riia alla tungima ja laevaväe Pärnu saatma. Salanõud aga tulid avalikuks, Münster põgenes Poola kuninga Sigismund II Augusti juurde, Galeni abiks seati Vilhelm von Fürstenberg, Poola äge vastane, peapiiskopp ja Christof võeti Kokenhusenis vangi, Riia jäi ordule ustavaks. Aga peapiiskopi ja Münsteri kihutusel seisis nüüd ka varsti Sigismund II 80.000 mehega Kuramaa rajal. Vilhelm von Fürstenberg, kes pärast Galeni surma ordumeistriks oli valitud, võttis 7000 Saksa sõjameest, mõne tuhande talupoegi ja 6 salgakest palgasulaseid (Landsknechte) kokku ja läks temale vastu. Poola eelvägi seisis Posvoli linnakese juures. Siit saatis Sigismund palja mõõga ordumeistrile: selle võtmega avavat tema peapiiskopi ja tema abi vangikoja ukse. Kaua kahtles Fürstenberg. Siis reisis ta Posvoli, palus põlvili kuninga käest andeks, lubas peapiiskopi vabaks lasta, Christofi tema abiks tunnistada ja kõik peapiiskopi omanduse tagasi anda. See sündis 5. sept. 1557. 14. sept. tegid mõlemad vastased kaitselepingu — Vene-
maa vastu!

Posvoli le-
pingu, 1557.

Posvoli rahu näitas kõigele maailmale, et ordu mäda ja
tumberkukkumisel oli. Iseäranis armas oli see Vene tsaaril Ivan IV
kuulda, kes juba 1553. aastast saadik ordu peale hammast ihus
ja parajat aega ootas, et ordu maid Vene riigiga ühendada. Armas
oli Posvoli leping Ivan IV-le seda enam, et siin ordu tema vastu
oma sõna murdis ja põhjust andis mõõgaga sekka lüüa. Kauase
kauplemise järele oli tema 1554 endised lepingud orduga 15
aasta peale pikendanud — temal oli veel Krimmis ja Kaasanis ta-
tarlastega talitamisest, — aga kõige raskemate tingimistega: ordu
kohustas ennast, et tema iialgi Poolamaaga sõprust et sobita
ega lepingut ei tee, ja tsaar nõudis Tartu piiskopi käest iga ela-
niku pealt ühe marga aastamaksu ja kõik vanad võlad veel jä-
rel maksta! Piiskopp pidi selle välja arvama ja maksu kolman-

Suur Vene
sõda.

dal rahuaastal tema kätte toimetama, edaspidi aga iga aasta maksu korralikult ja viibimata ära tasuma. Liivimaa aga ei mõtelnudki maksmise peale, vaid saatis 1557 saadikud Moskva lepingut pehmemdama. Tsaar pani veel raskemad nõudmised ette. Saadikud ütlesid, et neil voli ei olevat kuulmata nõudmisi täita. Nad pöörasid koju tagasi. Nende eel oli sõjakuulutus Liivimaale jõudnud. Ivanil ei olnud vaja kauemini oodata. Tatarlased olid võidetud.

Vene sõja
algus 1558.

Jaanuarikuu lõpul 1558 ilmus 70.000 Vene ratsameest piiri peale. Tsaar oli neid käskinud ümber pöörda, kui nad ordu-
meistri ja piiskopid sõjaväega piiri kaitsmast leiavad. Ta tahtis teada saada, kas raudrüütlid alles needsamad olid, kui 50 aasta eest Plettenbergi päevil. Tarvilikul korral oli ta valmis rahulepingut pikendama.

Äärmise ho-
letus maa
kaitsmises.

Aga piiri peal ei kihku ega kahku. Mõisnikud ja rüütlid prassivad Tallinnas suurtsugu mehe pulmapeol, „mida lapselaps veel peab mälestama“. Sinna toodi sõjasõnum: venelane riisub ja põletab Tartumaal. Aga sõnum peeti salajas, et pidurõõmu ei rikutaks! Vana Fürstenberg otsib abi Saksamaalt, Rootsist, Daanist, tema kiirkäsud kihutavad ühest mõisast ja maakonnast teise ja kutsuvad viivitajaid lipu alla. Aga üks on haige, teisel puuduvad sõjariistad, peapiiskopi peas käivad vanad pahandused veel ringi, Saaremaa piiskopp luiskab, ta pidavat randa Rootsi pealekippumise vastu kaitsma, ehk Rootsist küll keegi sest kurjast nõust undki ei näe; Tartu piiskopp palub vastu, ärgu ordu-
meister abiga liialt rutaku! Seda suurem rutt on vaenlasel. Kolmes salgast rüüstavad nad Tartu pool, Viru-Harjumaal ja peapiiskopkonnas kuni Riia linnani. Vastupanemise peale ei mõteldagi. Kes pääseb, see põgeneb lossidesse ja linnadesse varju. Tartusse ei mahu kõik abiotsijad sisse. Uulitsad, turud, surnuaiad on täis nälgivat rahvast. 10.000 meest, naist, last ei lasta värvatest linnagi. Nemad asuvad linnakraavidesse. Öhtu kuulatakse linna õnnetumate valukisa ja surmarögisemist, kes nälja ja külma käes ja vaenlaste kuulide sajus otsa lõpevad. Siis jäi vaiksemaks, ikka vaiksemaks, viimati päris vaikseks: 10.000 inimesest oli 10.000 surnukeha saanud.

Volmari maa-
päev 1558.

Märtsikuu 1558 tulevad seisused Volmari maapäevaks kokku ja teevad häbistava otsuse: 60.000 taalri eest Moskva tsaari käest rahu osta. Saadikud lähevad teele ja katsuvad sellest summast maha nuruda. Ivan viivitab, kuni saksad arusaamata kergemeelles sõjariistade rahu murravad ja Narvast tuliste kuulidega Ivan-

gorodi laskma hakkavad. Fürstenberg käsib Paide sundijat Bernhard von Schmertenit Narvale appi rutata. Schmerten jääb rahulikult Paide. Viljandi kahtlane ja kahekeelne pealik Gotthard von Kettler lööb Narva lähedale leeri üles ja viidab aega lõbusasti võiduajamisega, kuna Narva pealik Ernst von Schnellenberg jalgele tuld annab, et kallist elu päästa. 11. mail langeb Tallinnamaa tähtsam kindlus pea vastu panemata vaenlase kätte. Mis oli Moskva tsaaril viga Liivimaa 60.000 taalrit tagasi lükata, kui terve Liivimaa näis ilma mõõgahoobita tema kätte sattuvat. 5. juunil laskis tema ordumeistri saadikutele ütelda, tema nende raha ei tahtvat, Tartu piiskopp Hermann lubanud linna ja piiskopkonna muidugi tema kätte talitada. Ta teadvat väga hästi, kuidas ordumeister hiljuti Poola kuninga ees pead vastu maad löönud. Tulgu ordumeister, peapiiskopp ja piiskopid ja alandagu endid tema ette nõndasamuti. Kui mitte, siis olevat tema verest ilmasüüta, mis Liivimaal valatavat.

Narva langemine 1558.

Päev pärast Narva langemist sõitis ordumeister Liivimaa sõjaväega — tervelt 200 meest — Kirumpää lossi (praeguse Võru linna lähedal). Volmarist oli tema käsud saatnud, et terve maa läkitagu kõik oma sõjaväed esimese rohu tärkamisel Tartu ümber kokku. Aga sel aastal (1558) tärkas Liivimaal värsked rohi paiguti väga hilja, paiguti ei tärkanud ta sugugi. Peapiiskopp vabandas, et temal enesel omad lossid olla kaitsta; Saaremaa piiskopp ei tulnud ka mitte: tema kauples juba oma maid Daani kuningale müüa; Harjus ja Virus ei olnud rohi ka mitte tärkanud, sest rüütlid tingisid Rootsis ja Daanis oma äraandmisele võimalikult rohkeid eesõigusi. Suurem osa Kura- ja Liivimaa mõisnikka ei arvanud sõdimist ka mitte kasulikuks ja jäi koju. Siiski, kui ka aegamööda, kasvas ja kasvas ordumeistri vägi Kirumpääl tilga kaupa ja tõusis viimaks koguni 8000 inimese peale.

Ordumeistri katsed maa kaitset korraldada.

Hommiku poolt lähenes Peeter Shuiski aga 60.000 vene lasega. Ilma püssipauguta andsid Saksa rüütlid ühe lossi teise järele tema kätte. Ainult kindel Vastseliina pani vahva Georg von Uexküllil juhatusel julgesti vastu. Ka Tartu piiskopi sulase Lustferi äraandmine läks nurja. Tumedalt kostis Vastseliinast suurtükkide mürin Kirumpähe ja kutsus meistrit appi. Aga see ei saanud paigast liikuda. 30. juunil 1558 andis Vastseliina kindlus alla. Fürstenberg taganes Valka. Siin võeti sõjajuhatus ordumeistriilt ära ja anti libedakeelse Kettleri kätte, kes ühtlasi tema abiks tõsteti. Kettler oli aga Poola erakonna pea Liivi-

Fürstenbergi maal. Tema meelest oli ordu lõpp kindel, ning ta palav soov asemel Kettler väejuhataja. oli, ise Liivimaa üle poolakate abil ilmlikuks peremeheks saada, nagu Albrecht Preisimaal. Sellepärast heideti Fürstenberg kõrvale, kes Liivimaa iseseisvust kaitsis ja Poola vastu tööd tegi.

Tartu lange- mine 1558. Üheksa päeva pärast Kettleri valimist langes Tartu ühes 552 suurtükiga vaenlase kätte. Avalikult nimetati piiskopp Hermann Vesselit äraandjaks. Suur oli saak. Fabian Tiesenhausen üksinda kaotas 60—80.000 taalrit, ehk küll hiljuti, kui Fürstenberg raha sõjapidamiseks ja palgasulaste maksmiseks nõudis, kellegi punast kopikat hinge taga ei olnud.

Kui häbi veel võib suurem olla, kui Narva või Tartu langemine, siis võiks seda nimetada, et ordu kindlused Põltsamaa, Laiuse, Rakvere, Toolse, Rõngu, Kavilda alla andsid, ilma et vastupaneku katsetki tehti. Schmerten jooksis Paidest ära ja jättis kindluse tühjaks, ilma et vaenlast kuskil näha oli. Küll võib Kettler Rõngu jälle tagasi, lööb vaenlasi Tõraveres ja ajab neid Tartuni taga. Aga kuna venelased Tartust endid taganemisele valmistavad, pöörab Kettler äkitselt ümber ja läheb terve väega Tallinnasse — oma haiget jalga parandama. Tõepoolest ajasid teda tema enese tumedad plaanid Tallinna ruttama, sest üks osa saaki ähvardas Daani kuninga Christian III kätte sattuda. Selle hädaohu sai ta ka ära pöörduda ja peale selle ennast rikka Paadise kloostri peremeheks teha. Kevadel 1559 lubas Moskva tsaar pooleks aastaks sõjariistade-rahu pidada, sest Krimmi tatarlased hakkasid jälle vastu tõrkuma, ja Liivimaa peremehed said hinge tagasi tõmmata, oma maade pärast teiste naabritega edasi kaubelda. Tartu- ja Virumaa aga jäi venelaste kätte, niisama kõik võidetud kindlused, mis orduvalla kaheks osaks lõhkus. Ei kestnud kaua, siis sai neid osasid veel rohkem.

Maaherrad pandivad, müüvad maid võõrastele võimudele. Sest 31. augustil 1559 andis Kettler Liivimaa Poola kuninga kaitse alla, kes selle eest ribakese maad Väina ääres ning mitmed tähtsad kantsid pandiks vastu sai. 15. sept. tegi peapiiskopp sedasama oma maaga ja lossidega. Poolakad panid omad mehed lossidesse, muud varju neist ei tulnud. Kettler seletas, et Poola abi viibib, niikaua kui Fürstenberg ordu eesotsas seisab. 17. sept. tõstab Kettleri erakond oma mehe pukki, aga juba 9 päeva hiljemini pudeneb orduriigi küljest uus lamakas maha. Saaremaa piiskopp Johann Münchhausen müüb oma piiskopivalla 30.000 taalri eest Daani kuningale Friedrich II-le ja paneb ise Saksamaale plehku. Uueks Saaremaa isandaks saab kuninga vend Magnus, niisama vilets mehike, nagu senised Liivimaa isandad.

Siiski kisub tema ka ordu kolmandiku Saaremaal Maasi linnaga (Soneburgiga) oma kätte, ka Läänemaa heidab tema alla, Tallinna piiskopkonna ostab tema Moritz Wrangeli käest ära ja saab ka Kura ehk Pilteni piiskopkonna oma võimu alla. Suur oli selle üle Kettleri pahandus, kelle osa ikka rohkem kokku kuivas, aga parata ei olnud midagi. Uued Vene sõjaväed ujutavad maa üle, kindel Marienburg langeb venelaste kätte. Ordu salgakesed taganevad igal pool võimsa vaenlase eest, palgasulased nurisevad, sest palgad jäävad maksmata. Ainult vahva maamarshall Philipp Schal von Bell julgeb 2. augustil 1560 Härgmäel Valga lähedal tuhande mehega vaenlastele vastu astuda. Ta arvab, et temal Vene eelväega tegemist on, aga 12.000 venelast piiravad tema ümber. Maamarshall ise, tema vend Verner, 11 lossipealikut, 120 rüütlit võetakse vangi, teised raiutakse maha. „Nii langes ordu lipp Härgmäe väljadel — ei iial enam ole tema lahingus lehvinud.“ Viljandi müüride alla koguvad võidurikkad vaenlased. 450 suurtükki mürisid sellest Liivimaa tugevama kantsist neile vastu. Kindluse kaitsmist juhatas vana Fürstenberg ise. Tema langemist peeti ilmvõimatumaks, aga juba 26. augustil oli Viljandi venelaste käes. Palgasulased avasid vaenlasele ise kindluse väravad. Neile oli lubatud elu kinkida ja Viljandi varandustest ühes võtta, mis kanda jõudsid. Kahtlus Kettleri vastu kasvas. Tema oleks võinud vanarauugale Fürstenbergile abi viia, aga see ei sündinud mitte tema isiklikkude kasudega kokku. Kõlblik kahju, mis ordu selle läbi sai, oli veel suurem ja raskem kanda, kui kindluse kaotamine. Seda häbi ei jõudnud ka mitte enam ära pesta noor vapper ordurüütel Kaspar von Oldenbokum, kes käputäie meestega Paidet 5 nädalat otsa julgesti arvurikka Vene väe vastu kaitsis ja tema taganema sundis. Iga lugupidamine orduvalitsuse vastu kadus. Talupojad, kes aastajad otsa raskeid koormaid olid kandnud ja kes nüüd varjama vaenlase riisuda jäeti, arvasid ükskord tunni tulnud olevat, et oma vaevajatele hirmsasti kätte maksta, kes nüüd niisama abita ja väetimid olid, nagu talupojadki. Nad kogusid salkadesse kokku, põletasid mõisad maha, täpsid, keda mõisnikkudest kätte said, ja ähvardasid terve rüütliseisuse „ära hävitada ja kustutada“. Nemad tõstsid ühe sepa kuningaks ja viisid tema vankris ühes, mille kõrval 12 kannupoissi jooksid ja mille eel üks talupoeg ratsa torupilli ajas. Tallinna linnale pakkusid nemad rahu ja sõprust ja kutsusid kodanikka rüütlike vastu lepingut tegema. Raekohus annab nõu ettevõtte maha jätta. Talupojad ei taha sel-

Härgmäe lahing- 1560.

Viljandi langemine 1560.

Talupojad mõisnikkude vastu mässamas.

lest teadagi, vaid piiravad Kolovere lossi ümber, kuhu palju mõisnikka oma perekondadega on põgenenud. Aga Christof Münchhausen kogub Saksa sõjaväge nende vastu. Ta sunnib ka „Lihula ja teiste kohtade talupojad enesega ühes tulema, muidu ähvardab tema nad alasti riisuda“. Talupojad teevad Münchhauseni käsul, nagu tuleksid nemad Kolovere ümberpiirajatele appi, kuna Münchhausen ise aga teisest küljest Saksa sõjameestega piirajate kaela langeb. 70 talupoega leiavad surma. Kuningas võetakse vangi ja kistakse neljaks lõhki. Teisi talupoegi piinatakse hirmsasti ja hukatakse siis Kolovere ja Tallinna värvate ees ära. Seega lõppis talupoegade viimane vastuhakkamine a. 1560. Sest ajast peale ei katsunudki ordu enam maad päästa, vaid ordu võimumehed hoolitsesid ainult veel eneste eest. Läbirääkimised Poola kuningaga venisid pikale, Poola abist ei olnud suurt tunda. Vene salgad ulatasid Võnnuni, Pärnuni, Tallinnani. Tallinna meeste hulljulge pealekippumine Pärnu maanteel 11. septembril 1560 löödi tagasi, aga ootamata vahvus pani ometi vaenlase imestama ja Paide poole taganema. Et ordu poolt enam mingit toetust loota ei olnud, ütlesid Tallinna linn ja Harju, Viru ja Järva rüütelkonnad ordumeistrile /ustavusevande üles ja andsid 4. juunil 1561 maa ja linna Rootsi kuninga Eerik XIV valitsuse alla. Nüüd tõttasid ka Poola kuningas ja Kettler. 28. novembril kirjutati Vilna linnas lepingule alla: oma Poola sõpruse palgaks sai Kettler Kuramaa Poola ülemvalitsuse all pärandatavaks laenuks; tema astus ilmlikku seisusesse ja võttis omale Kura ja Semgalli hertsogi nime. Kõik maa siinpool Väina jõge sattus Poola kuninga kätte, kes temale Augsburgi usutunnistuse vabaduse, Saksa valitsuse ja Saksa keele ainuõiguse lubas alal hoida. 5. märtsil 1562 vabastas Kettler Riia ordulossis rüütlid nende ustavusevandest, võttis ordumantli seljast ja andis ordu risti, pitsari ja lossi võtmed Sigismundi voliniku, vürst Radziwilli, kätte. Seega lõppis Saksa ordu Liivimaal. —

Liivimaa läheb võõraste võimude kätte.

Tagasivaade orduaja peale. Ordu langemise põhjused. —
 Langemise põhjused ulatavad tema alustusesse. Ordu põhjendati väikse salgakese võõra maa inimeste peale maa päriselanikkude allaheitmiseks ja pärastiseks rõhumiseks. Saksamaalt ei tulnud suuremaid hulkasid, nimelt põlluharijaid mitte järele, et pärisrahvaid oleks võidud ära hävitada, nagu Preisimaal, ja uute peremeeste ja uute orjade vahele ei tekkinud vähematki ühendavat sidet. Võitjad panid karmilt kõik need olud siin maksma, milles nad Saksamaal olid üles kasvanud. Saksamaal

valitses aga sel ajal täie jõuga laenumeeeste voli, kes alama rahva orjusesse surusid. Pealegi puudus meie maal ülemvõim ja kuningas, kes vähegi oleks alama rahva tulusid kaitsnud. Saksa keiser, kelle ülemvalitsus ka Liivimaa üle ulatas, elas kaugel, paavst Rooma linnas kirjutas küll kaitsekirju uute ristilaste varjuks, aga ei jõudnud kirjadele tarvilikku mõju anda. Niisama vähe Liivimaa piiskopid oma doomherradega, kloostrid oma munkadega, kirikud oma preestritega. Siit leiame esialgu tõesti mehi, kes oma aja haridust olid omandanud, kelle elu puhas ja laitmata oli, kes enesesalgamisega vaimulikule tööle asusid ja õiguse ees julgesti häält tõstsid. Aga lood muutusid pahemaks. Vaimulikud ülemad ajasid ilmlikku poliitikat ja tarvitasid oma sihtide kättesaamiseks politika-abinõusid, nagu kavalust, valet, võltsimist, sõnamurdmist, äraandmist, vägivaldada. Alamad vaimulikud sattusid tooreste olude sees ise ka tooruse, laiskuse, kiimaluse sisse, kes karja pügasid, aga ta toitmata jätsid. Siiski — rahva vastu ei ole nemad iialgi mitte nii valjud olnud, kui ilmlikud isandad. Nende kõvera kepi all oli ka meie maal kergem elada.

Kristuse sõjateenistuse, pärast Saksa ordu rüütlid olid inimesed, kes enamasti raturikkumise pärast oma kodumaalt olid pidanud lahkuma. Et alalõpmata sõjad ühtelugu ohvrid nõudsid, katsuti ikka uusi järeltulijaid siia meelitada. Paavst kuulutas, et igaüks, kes kirikuneedmise all seisis, needmisest lahti saab, kui tema ordu liikmeks heidab. „Kes enne seda on rõõvinud, põletanud ehk liigkasu võtnud, temale annab ordupreester kõik andeks.“ Sellepärast oli mõõgavendadel ligidal ja kaugel see nimi, et nemad vägivaldsed olevat ja „ilma seaduseta ja ilma kuningata“ tahtvat elada. Kui nemad endid Saksa orduga, kes a. 1229 Preisimaale oli asunud, ühendada soovisid, sest et häda sundis, ei tahtnud Saksa ordu neist midagi teada, sest et nad endid mingisuguse seaduse alla ei painutavat. Alles paavsti rõhumine pani ühenduse toime. Aga Preisi kõrgemeistrite kaebused Saksa ordu uue oksa üle Liivimaal ei kustu. — Rahaga ostmist toimetati hea meelega paavsti juures. Kus mõõk ja raha ei aidanud, seal murti tehtud lepinguid ja võltsiti dokumentisid. Inimesed, kel ordureglite järele muud ei olnud õppida, kui sõjariistadega ümberkäimist, Meie Isa palvet ja usutunnistust, kelle terve vaimutoit ordukroonika oli, kust neile söögiajal peatükk ette korutati, inimesed ilma isamaata, ilma naiseta ja lapseta, maale võhivõõrad, kus nad asusid, ja ometi selles arvamises, et

Ordu rüütlid.
Ordurüütlite vägivaldsus.

Kõlbline langemine ja vaimline arenematus.

allaheidetud rahvad ainult nende himude täitmiseks olemas on, inimesed, kes pikad aastad otsa, peale paarikuuse sõjakäigu, ainult vedelemisele elasid, nemad pidid eksiteede peale sattuma. Isegi esialgne sõjameheline tublidus närtsis selles pehmes elus. Vene bojaaril, kes veebruarikuus 1559 vangi võeti, oli õigus ütelda: „Sakstele ei saa keegi midagi meelega järele teha: Suvel on neil sõjapidamiseks liig kuum, siis tahavad nad oma sõjariietes ära sulada; talvel on neil jälle liig külm, siis peavad nad sullevoodisid, viina, õlut ja suurt kraami ühes vedama.“ Üleüldised kašud kadusid täiesti, üksik isik astus asemele. Kui ordu laev hukkaminemisel oli, põgenesid juhid ja võtsid ühes, mis võtta oli. Et ordu ka ausaid mehi leiti, tunnistab Plettenbergi kõrge kuju. Aga selleaegiste ajalookirjutajate silma paisis suurem osa ikka mustades värvides. —

Laenumehed.

Sagedasti peetakse meie aja mõisnikka ordurüütlite järeltulijateks. Aga ordurüütlitel ei võinud seaduslikka järeltulijaid ollagi, sest nemad elasid, nagu mungad kunagi, ilma abieluta, ilma perekonna hariva ja kasvatava mõjuta. Mõisnikud on vassallide ehk laenumeeeste järeltulijad, kes pikkamisi kõik õigused ja eesõigused omale pärisid, mis ordul olnud. Just nemad said vaheliikmeks maa pärisperemeeste ja pärisrahvaste vahel. Nende teoviisi järele kujunes Eesti rahva elu orduajal kõige rohkem.

Laenuolud.

Laenuolud on lugejal Lääne-Euroopa ajaloost tuttavad. Maaisandad jagasid suuremad ehk väiksemad maaosad ustavatele meestele välja lühema ehk pikema aja peale tarvitada. Selle eest pidi laenumees laenuandja vastu mõnesuguseid kohuseid täitma. Neist oli tähtsam ja kulukam sõjateenistus. Maaisandad ise seisvaid sõjavägesid ei pidanud, vaid kutsusid tarbekorral laenumehed nende sulastega kokku. Alles orduaja lõpu poole hakati raha eest sõjamehi (Landsknechte, Šöldner, Soldaten) palkama, kui laenumehed iseseisvaks tõusid ja vastikuks läksid.

Laenuolude
kujunemine
Liivimaal.

Nagu muud Läänemaade olud, nii kanti sealne laenuvalitsuski 13. aastasajal meie kodumaale. Ainus maaisand oli esialgu siin piiskopp Albert, kes ristisõitjatega tüki Läti- ja Liivimaad oma alla heitis. Ristisõitjad aga tulid ja läksid nagu rändajad linnud. Et alati sõjavalmis vägi käepärast oleks, asutas Albert Kristuse sõjateenistuse vendade ordu ja andis ühtlasi sõjaka vaimuga sakslastele maad laenuks. Aga ordu ei paindunud Alberti käes mitte kui hädaohtlik tööriist, vaid ajas varsti karvad püsti. Ordu tähtsus ja tarvidus rahutumal ajal tõstis väge-

vasti tema iseteadvust. Palga nõudmistega astus tema piiskopi ette: sõjavaeva eest andku tema osa võidetud maast ordule! Ja Albert andis, küll mitte pärisomanduseks, vaid laenuks. Ordu sai võidetud maa ühe kolmandiku laenumeheks, mis eest ta piiskopi sõdimisi pidi sõdima. Kui nüüd piiskopkonnad Tartus, Saare-Läänemaal ja Kuras juurde tekkisid, sai ordu ka nende käest maad laenuks. Selle eest pidi ordumeister piiskoppidele ustavust vanduma, kirikut vaenlaste eest kaitsma ja oma isiku kohta kohtumõistmise piiskopi hooleks jätma. Ordu ja laenuosade elanikkude üle mõistis meister kohut, aga ordu alamad tohtisid ilmlikkudes asjus piiskopile edasi kaevata; ilmlik kohus orduliikmete üle seisis küll meistri käes, aga vaimulikkudes asjus oli piiskopp kõikide ülem-kohtumõistja. Pea kasvas vägev laenumees maaisandatel üle pea. Mitmest uuesti võidetud maakonnast ei andnud tema piiskoppidele põrmugi, nii Eestimaal, vaid nõudis veel sellestki maksust, mis peapiiskopp Riia linnast sai, kolmandiku enesele. Täielikku iseseisvust püüdis ordu, ülemvalitsust terve maa üle. Muidugi ei tahtnud vaimulikud mehed heaga oma eesõigusi käest lasta riisuda. Et ordule mõjusalt vägivallaga vastu panna, seda ei saanud mitte allaheidetud talupoegade sõjaväest, kelle süda alati vastase poole kaldus. Häda sundis piiskoppa uuesti tulega mängima. Jälle andsid nemad oma maadest uued tükid sisserännanud sakslastele, kes rüütlite viisi sõda oskasid pidada, raudriideis ja Läänemaal sõjakunsti abil. Uued laenumehed hakkasid muidugi nagu esimene ja suurem laenumees, ordu, maaisandate õigusi oma poole sikutama. Ordu alalised pealekäämised sundisid vaimulikka ülemaid laenumeeeste soovisid täitma, kes vastasel korral vaenlase, s. o. ordu poole löid. Mida võimetumaks maaisand läks, seda kõrgemale tõusis laenumeeeste vägivald; seda kiiremini kahanesis kohused laenuandja vastu ja seda rutemini kasvasid nende eesõigused. Jõuetusehaigust põdes iseäranis Daani valitsus Tallinnas. Sedamööda tõusid Harju ja Viru laenumehed kõige esmalt kangekaelseteks vägimeesteks, kes kohe sõjariistad kätte kahmasid ja kuninga lossid oma kätte kiskusid, kui Daani valitsus midagi ette võttis, mis laenumeeestele ei meeldinud. Just nemad olid oma maaisandale vere poolest võõrad ja kaldusid ennem oma veresugulaste poole Liivimaal. Niihästi Virus ja Harjus kui ka piiskopkondade laenumehed olid peaaegu kõik sakslased, kes Alam-Saksamaalt tulid, enamasti Vestfaalenist, seal kui poolvabad piiskoppa teenisid (ministeriales),

Ordu võim kasvab piiskoppide võimust tugevamaks.

Peapiiskoppide ja piiskoppide laenumehed.

Harju-Viru laenumehed.

Laenumeeeste kooseis.

aga „rüütli viisi“ elasid. Kõrgemad, mõisnikuseisusest ristosõitjad (nobiles) ei jäänud mitte siia, vaid need läksid koju tagasi, kui patud ära olid pestud. Jääjad olid vaesemad inimesed, kel kodu kitsaks jäi, kuna siin võimalik oli kergesti jõukaks ja ruttu mõjukaks saada. Sedamööda leiame laenumeele killast tihti ka linnakodanikka ja kaupmehi. Muud ju nende käest ei nõutud, kui et sõjateenistusele kõlblikud oleksid. Vana rüütli vere peale ei vaadatud. Esiotsa anti laen neile ainult lühikese

Laenu-
de saa-
mine, pida-
mine, paran-
damine.

aja peale tarvitada. Suri laenumees, siis läks tema maaosa maa-
isanda kätte tagasi ja see võis tema anda, kellele tahtis. Suri
maa pärisperemees, siis pidi laenumees tema järeletulijat paluma,
et see tema õigused uuendaks. Aga pärastpoole oskasid laenu-
mehed maaisandate kitsikusi osavasti tarvitada ja muretsesid
enestele tähtsaid eesõigusi: maatükk kinnitati endise tarvitaja
järeletulijatele; anti mitme põlve peale, niikaua kui temal
meestesooost järeletulijaid oli; lubati ka tütardele pärandada;
jagati tervele suguvõsale pärimiseõigus. Nii alla suruti laenu-
andja õigused, et laenusaja laenuosa oma pärisomanduseks
hakkasid pidama. Laenuandjad pidid pealegi seda neile veel
mitmesugustes „õiguste“ ja „armude kirjades“ kinnitama, ehk
„õigus“ laenuisanda meelest küll sula ülekohus oli ja „arm“
muud ei olnud, kui laenuisanda sunnitud järeleandmine.

Ordu laenu-
mehed.

Sõjakas ordu, kel ordurüütlid muidugi tugevaks ja harjunud
sõjaväeks olid, ei tarvitsenud laialisi maalamakaid ja õigusi
laenumeelele välja jagada. Tema ise valitses otsekohe (Vögte,
advocati kaudu) maa ja rahva üle ja pani kasud oma kaukasse.
Kui siiski vahel ka ordu laenumeelele kõneldakse, siis olid
need enamasti väikemaapidajad, esiotsa ka vahel maa pärisela-
nikud, kellele kümnise ega muid õigusi teiste talupoegade üle
ei antud, vaid kes oma maatükki ise oma jõuga ja nõuga hari-
sid ja ordu selle eest sõjas ratsa ehk jala aitasid, ehk tarbe-
korra! vahi ja käskjala ametit pidasid.

Vaimulik-
kude isan-
date ja Daani
laenumeele
võim ja õi-
gused.

Laialise voli andsid vaimulikud valitsejad ja Daani kunin-
gad oma laenumeelele, kelle kohused selle eest sõjas ka raske-
mad olid, sest nende käest nõuti „rüütli teenistust“ raudriideis ja
alati ratsa oma kulul. Sellevastu said nemad õiguse 1) maa
üle, mille piirid laenuisand määras. Maa hinda aga kaaluti selle
järele, kui palju maa peal töövõimulisi harijaid elas. Laenumees
sai 2) voli maa peal oleva rahva käest maksu ja tegu
nõuda. Et senine vabamees ennast mitte heaga teise sulaseks

ei lasknud rõhuda, jagati laenusajale 3) kõik õigus ja kohus, isegi elu ja surma üle (in hals vnde in bande).

Sellega oli ka Eesti rahva isiklikule iseseisvusele ja ihulikule vabadusele surmaotsus kuulutatud. Meie ajalugu on sest silmapilgust peale selle otsuse paljas täitmine. Küll mitte korruga ja mitte iga maaisanda vallas ei muutunud ühte viisi talurahva põli pärisorjuseks, vaid järk-järgult, ühel pool varem, teisel hiljem. See ei sündinud nõnda mitte maavalitsejate ja laenumeeste hea südame ja lepliku meele pärast, vaid olud ei lubanud mitte teisiti talitada. Esmalt hoidis „püha isa“ tõesti isalikult oma varjava kae ristitud paganate üle ja keelas neid vaevamast. Teiseks hõõgus allaheidetud rahvaste rinnus veel niipalju vabadusetuld ja voolas nende soontes veri veel nii kangesti, et uued võimumehed neid ei julenud kõige raskemate nõudmistega ärritada. Sagedasti kuuleme vanemal ajal, kuidas nemad rahvavanematega lepinguid teevad ja kindlad maksud ära määravad. Viimaks ei ulatanud väheste sakste silm ja käsi mitte kaugematesse metsadesse ja soorabade taha, kus endiste prii-inimeste järeltulijad kaua veel vabalt võisid liikuda. Kesk-aja vanad kirjad ei jutusta mitte harva niisugustest metsataludest, mis alles hiljem maksu alla sattunud, kui laenumehed ka metsad ja sood oma vahel ära jaganud ja peidu-urkas olev rahvas ilmsiks tõusnud.

Eesti rahvas kaotab kordkordalt vabaduse.

Esimesed maaperemehed, piiskopid, ordu, linnad ja Daani kuningas nõudsid maa pärisrahva käest „üleüldise kristliku kombe järele“ kümnist kiriku heaks, sõjateenistust ja sõnakuulmist. Need olid „ristirahva kohused“. Kümnist võeti viljalõikusest. Et võimalik ei olnud iga kord lõikuse suurust teada saada, siis määrati kümnis maaharija inventaari ehk raudvara järele umbes ära. Maaharimiseks tarvitati konksatra (uncus, Hackenpflug), äket (erpica, Egge) ja hobust. Maatükk, mida mees ühe hobusega, ühe adraga ja ühe äkkega ära haris, nimetati adramaaks ja selle järele võeti kümnissevilja. Kümnissevilja korjamine tarvitas rohkesti ametnikka ja sünnitas halbade teedega tüli. Sellepärast muudeti kümnis pea kindlaks maksuks, mida sagedasti ka rahaga tasuti. Kui maaisandad suured maosad laenumeestele andsid, läks selle maksu nõudmise õigus ühes ka laenumeeste kätte.

Maa pärisrahva kohused isandate vastu.

Sõdade eest pidid allaheidetud rahvad esiotsa maaisandate käsul osa võtma. Nüüd tulevad nad sõtta laenumeeste sõna peale, nad on nende teenrid. Sõjateenistuse kohus ei kadunud

ka mitte rahuajal. Siis tuli sõjakantsa ehitada ja parandada, sõjateesid teha ja korras hoida. A. 1350 saadeti Virust ja Harjust sõtta iga 100 adramaa pealt „üks aus, värske, vahva, häis sõjariistus saks“ ja kaks eestlast, vähemalt kilbiga ja raudkübara varustatud.

Laenumeeste
võimu kas-
vamine.

Pärisrahvaid ei võinud usaldada. Väevõimuga allaheidetud olid valmis mässu tõstma, kui nad selle väevõimu arvasid nõrgemaks jäänud olevat. Siis aga kaoks ka nende viljamaks ja toidupüüdsus, jah, nälg tuleks äkisti peremeeste peale. Sellepärast haris juba Meinhardi ajal munk Theodorikus põldu ja juba 1212 kaebavad liivlased ja lätlased, et orduvennad põllud ja heinamaad nende käest röövivad. Ka pärastpoole jättis ordu maa oma kätte, laskis ise sundijad kümne sisse nõuda ja kasvatas hobuseid ja veiseid sõjapidamise tarvis. Aga alles laenumehed said laialiste põldude pidajaks ja rajasid seega teoorjuse. Niikaua kui veel karta oli, et laen pärast laenumehe surma laenuandjale tagasi läheb, ei maksnud temal suurt tööd taga ajada, pealegi pani iga uus sõjakäik tema elu, ühtlasi oodatava lõikuse kaalu peale. Tema pidi talupoegade maksuga leppima.

Laen muu-
tub laenu-
mehe paran-
duseks.

Aga rahulikumat ajad jõudsid, laen muutus tema päranduseks, kui ta ka nimepidi alles laenuisanda omanduseks loeti. Nüüd ei hoolitsenud laenumees mitte enam ainult enese, vaid ka laste ja lastelaste eest. Ta asus oma laenumaa peale elama, et karva-pealt maksusid määrata ja sisse nõuda. Talupojad elasid tema silma all. Siin võis tema kõige kasulikumalt viljamaksu ära tarvitada ehk seda kaugemale saata. Pea tekivad laenumehe elupaika mõisad (alodia), mis igast maksust vabaks jäid, mis aga oma laialiste ehituste peale rohkem tööjõudu nõudsid, mida laenumehe maksualused talupojad pidid andma. Kohaks valis laenumees sagedasti talupoegade kõige paremad põllud, pühad hiiepuu salgad; ilusad tammikud. Talupoegade kaebtused, et maad nende käest ära kistakse, on niisama vanad, kui mõisad ise. Ja ei mitte ainult mõisa hoonete ja aia aluseks, vaid ka mõisa põldudeks. Laenumehel oli kasulikum tervet põllusaaki omale saada, kui kõik talupoegade kohustumaksud kokku, olgu nende rida ka ei tea kui pikk, nagu vili, humalad, mesi, kanad, rasv, kalad ja mis muidu aga põllul kasvab ja vees ujus. Ta võttis talumaad omale, lõhkus taluhooned pealt ja asutas talupojad kuhugi metsa ehk soo äärde, nagu seda veel meiegi päevil sünnib. Küll kuuleme vahel lepingutest, kus talupoegade maad õiguse nimel nende käest ära lähevad, aga üleüldist sea-

Mõisad.

Talupoega-
delt võetakse
maa vägisi
ära.

dust ei või sellest teha, ja alati mõistab tugevam lepingutegija lepingut nõnda, kuidas tema tahab. Mõisa põldusid harima pandi talupojad. Ja juba õige aegsasti ja rängasti. Muidu ei oleks paavstil Gregoriusel IX 1238. a. mitte põhjust olnud keelda, et talupoegi teoorjusega ärgu rõhutagu ja neid „tagasi vaatama sunnitagu“. Asus mõis metsa lähidale ehk vahel metsa, kus tammed heast maapõhjast tunnistust andsid, siis pandi jällegi talupojad kända kangutama ja uut põldu tegema. Et maal ainult selle järele väärtust oli, kui palju ta müügiks ja väljaveoks vilja kasvatas, asutasid laenumehed peamõisa kõrva veel karjamõisaid (Vorwerke), kas külade asemele ehk lähikorda, et töäjõud saadaval oleks. Seega tuli talupoegadele uut orjust juurde: nemad pidid hooneid ehitama, metsa maha raiuma, saatu ja kütist looma, põldu harima, karja talitama, põllu- ja karjakasvatuse saadusi müügile vedama, sagedasti väga kaugele sadamalinnadesse. Rukkid veetakse Tallinnast juba 13. aastasaja lõpul väljamaale, iseäranis Rootsi ja Soome, linu 1353, linaseemneid Pärnust 14. aastasaja lõpul. Orjused käisid talupoegadel vist juba 1314 nõnda üle jõu, et Viru ja Harju laenumehed viljamaksu mõõtu pidid vähendama. Nad tundsid oma põllutööst kasu ja ei raatsinud seda kitsendada. Ka kohused maaisandate vastu ei takistanud suurt. Suviste halbade teede, põhjatumate rabade ja laiade jõgede pärast võeti sõjasõidud enamasti südatalvel ette, kui külm sillad ehtas ja lumi teed siledaks tegi. Aga see ajutine ja väike kergendus viljamaksu mõõdu poolest ei saanud suurt ja meeleheitlikku häda maailmast. A. 1343 ei leidnud talupojad enam muud päästmisenõu, kui — mässu. Mässajatega käidi aga sõjaseaduse järele ümber; nad tõugati selle põlve sisse, milles muidu sõjavangid elasid, kes drellide nime all kõik inimeseõigused olid kaotanud. 14. aastasaja lõpul kuuleme juba, et maad maelanikkudega ühes tükis ära müüakse, aga niisama lahutatakse talupoegi nende haritud talumaadest ja seatakse mujale elama, kui peremeeste kasu seda käskis. Muidu aga köideti talupoeg kümne sidemega tema elukoha külge, sest töäjõust ei tahtnud mõis ilma jääda. Iseäranis takistasid talupoega tema mõisavõlad. Mõisategu võttis parema külvi- ja paraja lõikuseaja ära, oma põld jäi kehva harimisega, valmis vili pudenes peade otsast. Ikalduseaastad tulid, vaenlaste rüüstamised tõukasid tema täiesti auku. Ise ei jõudnud tema enam puudusest välja rabelda. Ta läks sinna, kust saada oli. Ta palus oma peremeest. Ja mõis andis, laenas. Ei mitte

Orjused.

Karjamõisad.

Viljavedu.

Orjused liiga rängad.

Talupoegade mäss 1343.

Talupoegade väljapääsmata puudus.

Talupoegade
ärakarga-
mine.

Kargamise-
vastased
määrused.

Linnad ei
anna äraka-
ranud talu-
poegi välja.

Kohtumõist-
mine läheb
laenumeeste
kätte.

halastuse pärast. Omakasu ajas mõisat tööjõudu nälja ja surma eest hoidma. Allapoole veeres võlgniku majatalitus, ikka sügavamale. Just teda pidi laenumees hoidma, et ta temal ühes võlgadega näpu vahelt ei kaoks ja tööjõust ja laenust ühtlasi ilma ei jääks. Ilma jääda võis tema, kui talupoeg oma hädas ära kargas. Elas ta mererannas, siis katsus tema pisukeses lootsikus Soome pääseda. Maismaa meeste jalad ei ulatanud kaugemale, kui mõne naabrimõisniku valda, kellest põgeneja lootis, et ta inimlikumalt oma rahvaga ümber käib, ehk jälle linna, kust teda omanik nii kergesti kätte ei saanud. Ärakargamisi tuli nii sagedasti ette, et paiguti talumaad harijate puuduse pärast sööti jäid. Endise peremehe nõudmisi ei pannud uus mõisnik, kelle juurde talupoeg oli põgenenud, sagedasti mitte tähele. Temale tõi see tulu, kui talupoeg tema maa peale asus ja selle eest temale tegu tegi. Et endid kahju eest kaitsta, astuvad võimumehed 15. aastasajal oma keskel ühendusesse ja kohustavad endid vastastikku ärakaranud talupoegi ligemalt määratud tingimistel endistele peremeestele tagasi andma. Ainult linnad, nimelt Tallinna, panid nendele nõudmistele julgesti vastu. 1513 seletas Tallinna, et linn ilma talupoegadeta välisvaenlastega ei suutvat toime saada. Ka ei kutsutavat talupoegi mitte. Nad tulla ise. Tallinnas valitsevat vana kombeõigus, mille järele võõras rahvas vabalt tohtivat tulla ja minna. Inimeste mäletamisest saadik ei olevat kunagi, nagu mõisnikud nõudvat, talupoegi köidetult ja vangis välja antud. Seda ei võivat ka Lüübeki õiguse järele mitte kuidagi sündida. Nagu Lüübekis, mõistetavat Tallinnas õigust vaesele ja rikkale, vaimulikule ja ilmlikule inimesele, kodanikule ja talupojale, kõige ülemale ja alamale. Ka laenuisandate oma maa peal, ordu valitsuse all ja piiskoppide ja linnade valdades näitab talupoegade põlv esiotsa kergem olevat kui omakasu nõudjate laenumeeste maa peal. Sagedasti määravad nemad vanemal ajal omalt poolt maksud ja teoorjuse ära, mis laenumehed oma talupoegade käest tohivad nõuda. Aga mida vägevamaks laenumehed läksid, seda vähem mõjusid niisugused käsud ja keelud, ja aegapidi võitsid laenumeeste mõtted ja ümberkäimise-viis ka laenuisandate oma maaosades. Ka kohtumõistmises jäi talupoegade eneste kätte ainult veel paremate aegade vari. Seaduse järele ei olnud mitte laenumees kohtumõistja, vaid ainult kolitu juhataja. Otsust tegid talupojad, kes teisest vallast valiti, et nad kaebtusealuse vastu erapoolikud ei oleks. Aga kust pidid

orjad võimaluse ja julguse võtma, et teisiti otsust teha, kui herra soovis? Kesk-aja lõpul ei olnud talupojale muud jäänud kui kitsendatud liikuva varanduse õigus. Suri talupoeg ilma pärijata, siis langes seegi vara pärisperemehe omaks.

Sakslaste siiatulemisega puutusid eestlased lähemalt Lääne-Euroopa haridusega kokku. Kõikepidi kõrgel ei seisnud see haridus mitte. Meile kõneldakse isegi ordu ülematest, kes mitte lugeda ega oma nimegi ei osanud kirjutada. Meie tunneme neid haridusenõudeid, mille täitmist ordovendadelt oodati: ordurüütel pidi päevas 100 Meie Isa palvet surnute ja ordu heategijate hingeõnnistuse eest paluma ja peale selle Meie Isa ja veel Ladina keeli usutunnistuse (Credo) pähe õppima. Vastuvõtmisel nad seda siis muidugi ei osanud. Õppimiseks anti 6 nädalat. Ei jõudnud orduvend neid mitte lugeda, määrati uus kuuekuune armuaeg. Ei saanud ta ka nüüd mitte toime, siis võeti temalt ordumantel. Nii vähe õppimisevõimeliseks pidas ordu ise oma liikmeid. Kui nüüd tõeks jääb, et ainult sel midagi teisele pakkuda on, kel midagi enesel rohkesti on, siis ei võinud siitpoolt meie rahvale mitte suurt hariduse tõstmist tulla.

Kantside ja kirikute ehitusel pidi Eesti rahvas õppima tehnikava põletama ja lubjaga müürima. Aga see oli ainult tehniline haridus ja ehitajad ei saanud sellest iseoma elukorra parandamiseks põrmugi. Nad elasid vana viisi kajas ja suitsurehes, ehk veel viletsamaltki, sest ajad läksid kitsamaks. Ka muid tehnikaosavusi nägi rahvas, pidi rüütlike ja laenumeeoste sõjariistu haljastama, aga ise ei tohtinud ta sõjariistu kandagi. See oli vabamehe eesõigus.

Rohkem hariduseaineid tohime ristiusu laialelagunemisest otsida. Ristiusu on orduvalitsus Eesti rahvale tõesti toonud, aga väga rikutud kujul, palju enam rikutud, kui ta meieaegses Rooma kirikus, ja sellestki rikutud usust ainult koore, palja vaaba. Ristiusu toomise viis sõtkus paganate südamepõllu algusest saadik kõvemaks kui kivi: mõök, tuli, riisumine, lämmatamine ja völlapoomine, sõnamurdmine, kuri elu — kõik see pidi paganate hinge jäledusega täitma, ei mitte ainult usutoojate, vaid ka usu enese vastu, sest raske oli ja on tänapäevgi mõlemaid lahutada. Mida valjumalt uut usku peale rõhuti, seda sitkemalt hoidis rahvas vanast kinni, seda kallimaks läks temale see, mis tal vanast põlvest olnud. Ja vististi on usk iga rahva omasem omandus, kui ta aega on leidnud juurduda. Katoliku kirik ajab alati osavat

Ordu rüüt-
lite madal
haridus.

Rahvas
omandab
võõrastelt
tehnilist
haridust.

Ristiusk
ordu ajal.

Katoliku kirik kasustab paganuse pühadusi jne.

politikat. Ta nägi, mille küljes rahva hing rippus, ja siit otsast hakkas tema kinni. Paganate ohvripaikade peale ja pühade hiiesaludesse ehitati kabelid ja kirikuid: vahest langeb vanast pühaduse särast sädemeke ka uue asutuse peale! Endised ohvrid, mis paganad jumalatele tõid, voolasid endisesse kohta, kui koht ka mitte enam vana ei olnud. Paganaaegsed jumalad lasti ristiusus edasi elada. Ukust tehti maa ja taeva looja, Toonest põrguvürst; haldjatest ja vaimudest said katoliku pühad inimesed ehk jälle kurjad vaimud; endised pühad sulatati ristiusu pühapäevadega ühte: vana nõiausk ja nõialaul loodi katoliku ebausuks ja legendiks ümber. Nurganaine nõdrukene palub neidsamu aitamisesõnu, kui enne, aga tema ei nimeta mitte enam tuulejumalat ja Rõugutajat, vaid hüüab appi hüva Maarjat, hella Maarjat, Maarja ainust last Jeesukest. Pereema ei palu karja välja lastes mitte enam: „Metsa urgu, metsa argu, metsa kuldane kuningas,“ vaid katoliku kiriku mõjul laulab tema suu: „Püha Jüri Jõrguvits, las' mu kari kaugel käia.“ Nii ajasid ristiusu toojad vanale paganusele kristliku vammuse üle. Küll paistis igast siilust paganuse nägu irvitades välja, aga katoliku kirik lepib välise koorega. Katoliku kirik on ju väliste kommete täitja. Paneb inimene neid tähele, kust nõiduslik vägi välja läheb, ja kuuleb ta kiriku sõna, küll kirik siis tema hingeõnnistuse eest hoolitseb. Südame uuendamine, südametunnistuse teritamine, mõistuse selgitamine, tahtmise karastamine sõna kaudu jäeti kõrvale. Ja kus sõna siiski tarvitati, nagu jumalateenistusel ja rahva loetamisel, sealgi ei tungitud sõna sisusse, vaid nõuti ainult mehaanilist, mõtteta sõna healitsemist Ladina keeli. Esiotsa kuuleme veel, et ristitud paganatele nende oma keeli ehk tõlkide läbi katsutud evangeeliumi kuulutada. Pärast kaob see püüd. Ei olnud seda ka kerge korda saata. Preestrid ei tunnud keelt, ja kui nad keelt oleksid osanud, siis ei tunnud nad Kirja. Kaebtused preestrite vähese hariduse üle ei kao tervel kesk-ajal mitte. Niisama viletsaks pöördus pärastpoole lugu teise õpetamise-abinõuga, eeskujuga. Vaimulikkude meeste haisev elu läks niisama kuulsaks, kui nende kehv tundmine. 1482 annavad teised seisused Veemla kokkutulemisel piiskoppidele ja doomherradele süüks, et nad üksinda selle eest muretsevad, et nende köögid ja keldrid täis oleksid, aga jumalateenistuse eest kannavad nemad vähe muret. Just köögi ja keldri asjus, ütleme põllu- ja aia-töös, seisab selle aja vaimuliku seisuse, iseäranis ka kloostrite tähtsus. Kloostrite poolest ei ole meie kodumaa iial mitte rikas

Kloostrid.

olnud. Ainult 3 meestekloostrit oleks nimetada: Dünamünde, Kärkna ja Guthval. Viimase pesapaik seisis küll Ojamaal, aga tema valitses Tallinnamaal laialise pärisomanduse üle: 1240. a. üle 9 valla 113 adramaaga. 1305 müüs Cisterciumi ordu Dünamünde ära ja asus Paadisele elama. Cisterciumi ordu aga oli kuulus oma eeskujulise põllutöö ja majapidamise poolest, mida munkade kõrval ilmlikud liikmed (conversi) toimetasid. Just ilmlikud vennad harisid ise oma käega hoolsasti põldu, kasvasid karja ja toimetasid käsitöösid. Ja tööd, rasket tööd tehti hea meelega. Sellepärast asutati kloostrid sagedasti madalikkudesse, orgudesse, rabade äärde, kus pinna kuivatamine ja põllukstegemine iseäralikku hoolt nõudis. Põlluproduktide müümiseks ja väljaveoks pidasid Dünamünde, Kärkna ja Guthval Tallinnas omad kontorid. Kui kuuleme, et esimene viljavedu Tallinna kaudu väljamaale läks, siis mõtleme kõige pealt kloostrite kasvatatud vilja peale. Cisterciumi kloostrid võime oma rahva töökoolideks nimetada, ei mitte mõisaid. Mõisates pidasid laenumehed põldu niisama kui talupajad, tarvitasid talupoegade tööjõudu ja tööriistu. See ei tõstnud põlluharimist mitte kõrgemale astmele, see ei õpetanud rahvast himuga tööd tegema, vaid muutis teomehele töö lailaks. Teisiti kloostrite väljadel Siin olid ilmlikud orduvennad ehk konversid ees ja taga, hommiku päikesega töös ja õhtu viimased hingust otsimas. Ja ei mitte käskimas ja piitsuga taga ajamas, nagu laenumehed ja sundijad, vaid ise kündmas ja külvamas, ise lõikamas ja rehte peksmas. Siin võis talupoeg tõesti midagi juurde õppida, siit leidis tema kihutatavat eeskujut. Siin sai tema uute kultuurtaimede, aiaviljaga, uute majaloomadega, paremate tööriistadega tuttavaks. Niisama osavad olid Cisterciumi ordu ilmlikud liikmed igas käsitöös: kudumises, riidevanutamises, õblemises; nahaparkimises, kingsepatöös; sepises ja puutöös; müüritöös ja jahvatamises. Peale linnade on just kloostrid need paigad olnud, mille kaudu väljamaa käsitöö osavus ka Eesti rahva sekka laiale lagunes. Kahjuks leidis Cisterciumi ordu kloostrid liig vähe. Ka kadus hiljemini nende tähtsus ja üle kõrgete kloostrimüüride ronis laiskus ja roppus munkadele külasse.

Alles kesk-aja lõpu poole puhus Läänemaa kirikukogudelt (reform-kontsiilidelt Piisas 1409, Kostnizis 1414—1418, Baaselis 1443—1449) värskemad tuult ka Liivimaa läpastanud olude peale. 1424 tõsteti peapiiskopi järjele kord jälle mees, kes selle nime väärioline oli: Henning Scharfenberg. Läänemaade ees-

Cisterciumi
kloostrite
kasvatav
mõju.

Püüded ki-
riku olu pa-
randada.

Peapiiskopp Scharfenberg ja Riia kirikukogu 1428.

Valga maapäeva määrused kiriku jne. töstmiseks 1442.

kujul võttis temagi 1428 Riia kirikukogul kiriku „parandamise pea ja liikmete kallal“ ette. Preestrid, kes ametit soovivad, elagu laitmata, tundku usuõpetust ja rahva keelt. Vanad ametis preestrid palgaku omale kõlblikud keeleosavad abid. Mõisnikud, kes juba siis talupoegi pühapäevil raske tööga vaevasid, pannakse kirikuvande alla. Kogudustele keeldakse paganausa kombed ja jumalate austamine kõvasti ära. Hirmus tulise raua, palava ja külma vee kandmise proov kohtutes kaotatakse hoopis. Vaimulikka, kes kõlbmata elu elavad, tõreldakse kurjasti. Preestrite liignaised ja lapsed alandatagu selle kiriku pärisorjadeks, kus eksinud preester ametit peab. Iga aasta võetagu kloostri- ja kirikukatsumisi ette ja kutsutagu rahva vanemaid tunnistajateks juurde. Valga maapäev käskis 1442 preestrid maarahvale õpetada Meie Isa palvet, Maarja palvet (Ave Maria), 10 käsku, 12 ristiusu peatükki ja kõike, mida sakramentide juures tuleb tähele panna. Aga uued rüsellemised piiskoppide ja ordu vahel ajasid need parandusekatsed nurja ja tõukasid terve maa kõlbliselt veel sügavamale. Sest Volmari maapäeval 1513 kaevati jälle valjusti preestrite kõlbmata elu üle, nimelt, et nende liignaised kangesti toredust taga ajavat. Imelikult kõlab vana ausa peapiiskopi Jasper Linde vabandus. Tema ei võivat midagi parata. Preestrid olevat muidugi nii vähe maal, et nüüd juba vaesed mitesaksad ilma õpetuseta jäävat. Nõutakse ka veel karsket elu, siis minevat needki vähesed preestrid ära ja ristiusku meie maal nõrgendatavat. Teistes paiguski, kus preestrid rohkesti leiduda, sallitavat liignaisi. Püha isa ja kardinaalid sallivad neid kah! Rüütlite seisukohta näitab peeglipildis nende vastaseletus: Liignaiste pidamise vastu ei olevat neil mitte midagi ütelda, preestrid olla ju ka inimesed, aga ärgu nad rüütlike naiste toredust kätte püüdku! Jasper Linde nõuab ülikooli asutamist, kus preestrid õpetataks. Rüütlid ja linnad ei võta seda teadvalegi. Jasper Linde palub lagunenud maakirikud ära parandada. Vastuseks saab tema: „Kirikud ja kirikuherrad ei puutu meisse.“

Saare-Lääne piiskopp Johannes IV Kyveli tegevus.

Mis peapiiskopp seisuste hoolimatuse pärast katki pidi ätma, seda saatis vähemalt oma väikses valdkonnas korda Saare-Lääne piiskopp Johannes IV Kyvel. Tema püüab tõemeelega ja kindla käega oma karja hoida ja toita. Siit leiame esimest ja viimast korda katoliku ajal agarat tööd maa pärisrahva õpetamiseks ja harimiseks.

Et koguduste korda tundma saada, käib Kyvel hoolega ki-

rikuid katsumas. Et otsusi mitte ühepoolselt teha, kutsub ta ka igast külast külavanema, kümniku ehk mõne muu ustava talumehe kirikukatsumisele ja paneb neile küsimusi rahva elu ja ametmeeste ja preestrite ülespidamise kohta ette. Tuleb välja, et kiriklikud ehitused mitmesuguses korras on. On kogudus jõukas ja heldemeelne, siis on kirik tore ja rikas, vaeste koguduste kirikud leitakse väga viletsas olekus olevat. Vaimulikudega on rahvas pea igal pool rahul. Muidu aga kaebavad talupojad, et neile liiga tehtud, nimelt ka ilmlikkude ülemate poolt. Kord on maa neil käest ära võetud; kord on orjust seadusevastasel viisil kõrgendatud; kord nende käest rohkem vilja ja kalu nõutud kui õigus; kord on neid ihulikult valjusti karistatud. Kõiki kaebtusi kuulab piiskopp ja püüab õigust mõista.

Koguduste vaimlik elu seisab alles madalal järjel. Paganameel ja paganakombed välitsevad täiel jõul. Haiguse ja muu häda ajal minnakse lausujate juurde abi otsima. Pühi hiisi, puid ja kiva austatakse avalikult. Piksele antakse jumalikku au ja viiakse temale joomaohvrid, et ta vihma laseks sadada ja viljarikka aasta saadaks. Muidu kaevatakse tapmise üle. Tapetud inimese sugulased tasuvad seda sagedasti omavoliliselt, sest „veri nõuab verehinda“. Abielust ei hoolita midagi. Märjamaal on harjunud viis, et mehed ja naised laulatamata koos elavad. On himu tasa, siis minnakse jälle lahku. Naisi röövitakse. Usutundmisest ei ole juttu. Nõutakse, et täiskasvanud liikmed usutunnistust ja Meie Isa palvet peast peavad lugema. Kes ei oska, saab nahatäie.

Koguduste madal vaimlik elu.

Preestrid kohustatakse kõvasti õpetuse eest hoolt kandma, et nende süü läbi rahva hing hukka ei läheks. Iga pühapäev seletagu preester kogudusele tema oma keeli Meie Isa palve, Ave Maria ja 10 käsku ära ja andku juhatus, kuidas õpitud tarkust elu parandamiseks peab tarvitama. Noorematele inimestele tehakse seaduseks, et kui nad 18 aastat vanaks saanud, vähemalt iga aasta lihavõtteks pihil käigu, lauale tulgu ja üle malnimetatud usuasju mõistku. Kes viimastega toime ei saa, seda ähvardatakse „südame kõvaduse ja kangekaelsuse pärast“ peksuga.

Kyveli korraldused hariduse jne. töstmiseks.

Tark mees, nagu Kyvel, sai aru, et pühapäevane õpetus ükski ei aita; sellepärast mõtleb ta juba nagu kooli peale. 1521 nõuab tema, et iga mõis pidagu „üks v a e n e“ üles, kes lastele „usku ja 10 käsku“ õpetagu. Isegi õpiraamatute muretsemist ei unusta agar piiskopp. 1517 kutsub ta preestrid sinodile kokku, et

nõu pidada, kuidas kogudustele „täielikku ja heaks kiidetud õpiraamatut“ kätte anda. Vististi mõtles ta Rooma katekismuse peale. Et raamat tõesti Eesti keeli trükkis oleks ilmunud, ei usu meie mitte.

Usupuhastus. Siit lehvib juba uue aja vaim ja usupuhastuse õhk meile vastu.

Linnad — Usupuhastuse taimelavadeks saavad meil linnad. Olid hariduse, õiguse ja seaduse kaitsjad. ju nemad ka muidu kesk-ajal iga edenemise kandjad. Nemad tekkisid endiste maalinnade asemele, uute kantside ümber, sündsate veeteede äärde. Ühel maal, kus peaaegu iial mitte rahu ei olnud väljaspool ega rahu ei peetud oma keskel, kus maa-isandad mitte ei häbenenud teineteist veristada ja vastastikku alamaid hävitada; ühel ajal, kus omavoli seaduseks tõsteti ja elu ja omandus tühi sõnakõlks oli, paistavad mässavast merest linnad kui kindlad paigad silma, kus jõukas elamine maad võttis ja hariduse idud tärkasid; kus õigust ja seadust au sees peeti; kus vali kord, ustav töö ja oma jagu politikaküpsust valitses; kus julgust leiti ja kohust tunti ka vägimeestele vastu astuda, kui üleüldine kasu seda nõudis. Linnade eesotsas seisid Riia, Tallinna ja Tartu niihästi rahva arvu kui ka rikkuse ja mõju poolest.

Usupuhastus Riias. Rii a linnas elas selsamal ajal, kui evangeeliumi selge õpetus Vittenberis helisema hakkas, kaks venda, Jakob ja Andreas Knopken nimi, mõlemad Peetri kiriku preestrid. Nooremal Jakob ja Andreas Knopken venjal Andreasel oli hea pea ja kange edasiõppimise himu, sellepärast jättis tema õpetaja-ameti maha ja läks Saksamaale, et suuremat tarkust koguda. Treptovi linnas leidis tema koolikoha ega mõtelnud enam Liivimaa peale. Kooli juhatas Dr. Johann Bugenhagen, Lutheri pärasine parem käsi. Bugenhageni kaudu sai Knopken Lutheri kirjaga „Ristikoguduse Paabeli vangipõlvest“ tuttavaks. See võitis Knopkeni südame tõetundmisele. Kooliõpetajad istutasid evangeeliumi valgust ka õpilaste hingedesse. Need aga mõistsid käärivas noorusetuhinas Lutheri õpetused valesti ja pidasid seda ristiinimese vabaduseks, et nad katoliku-usulisi hakkasid pilkama. Rongikäigul pildusid nemad Rooma preestrid poriga ja varastasid Püha-Vaimu kirikust pildid ja kujud ära, mis teisel hommikul linna kaevudest leiti. Rahutuste tagajärjel pandi kool kinni. Kooliõpetajad ja koolipoisid põgenesid igaüks omale poole. Nende palve peale tuli 1521 Andreas Knopken Riiga tagasi ja sai jälle vana koha peale. Aga täiesti uues vaimus, nagu ta ise uueks oli saanud, õiges

usus Jumala armu sisse Issandas Jeesuses Kristuses, võttis ta endise tööpõllu üles. Tema jutlused, et inimene õigeks saab usust, ilma käsutegudeta, võitsid paremate meeste südamed evangeeliumi poole; nende eesotsas purjemeister Durcop ja linna-sekretäär Johann Lohmüller. Katoliku ebaõpetused ja päästekirjade müümine, mida Liivimaal paavsti nimel Astijärve preester E. Szelle ja Ruhja preester Chr. Bormhower toimetasid, valmistasid vastuvõtlikku pinda. Peapiiskopp Jasper Linde nägi vana usku kõikuvat ja nõudis Plettenbergi käest abi. Nagu see Plettenbergi viis oli, ei tarvitanud tema ka siin mitte karedust, vaid soovitas „sõbralikku vaidlust“ Knopkeni ja preestrite vahel. Küllap see uuenduste vastu mõjuvat. 12. juunil 1522 pandi vaidlus Peetri kirikus toime. Koosolijale kogudusele meeldis Knopkeni alandlik viis ja selge Püha Kirja seletus. Teda peeti võitjaks ja ta seati Peetri kiriku ülemõpetajaks. Sügise kutsuti Sylvester Tegetmeyer Rostokist Jakobi kiriku peale, tulise kõnega mees, kes kodanikud kihama ajas. Lohmüller aga võis 20. okt. 1522 Vittenberki kirjutada: „Meie Liivimaa, mis kõige viimane maa Euroopa põhja pool on, mida kristlik maailm seni vaevalt tundis, on usu sõna ja puhta õpetuse vastu võtnud.“

Johann Loh-
müller.

Sylvester Te-
getmeyer.

Vaheajal riidlesid maa võimumehed. Piiskopid püüdsid rüütelite ja laenumeeeste kulul oma kitsaks jäänud õigusi jälle laiemale venitada, keerutasid aga seega enestele lõa kaela. Sest nüüd heitsid ilmlikud võimumehed linnadega ühte nõusse ja Volmari maapäeval, 20. juunil 1522, sündis mõlemate vahel kindel leping. Mõisnikud tahtsid endid ilmliku kahju eest hoida, linnad uut usku kaitsta. Tartu piiskopi Johann Blankenhageni ettepanek, Lutheri kirju ja õpetust ära needa, tõugati tagasi. Selge sõnaga vastasid teised seisused, et nemad ei laskvat eneste üle paavsti valitseda, sest mitte paavsti vanne ei olevat Liivimaad ära võitnud, vaid rüütelite mõök. Usuasja aga seletagu paavstlik pühadus ja keiserlik majesteet kontsiili peal. Ei oldud nii ka mitte usupuhastuse poolt, aga takistused, mida vägivald ähvardas tee peale veeretada, koristati kõrvale. Ja pea voolasid uued mõtted võimsalt rahva sekka. Kuna Knopken tasahilju ja ettevaatlikult õpetas, tormas tulipea Tegetmeyer edasi. Jutlustes käskis tema väärjumalate ja kujude teenistuse ära heita, kuna Knopken Lutheriga selles arvamises oli, et enne vaja väärjumalate altarid südames ümber lükata ja alles siis kirikus. Aga linnarahvale oli Tegetmeyeri käre viis armsam. Raekohus saatis käskjala käskjala järel peapiiskopi juurde, et

Volmari maa-
päev 1522.

tema „puhta õpetusega ja vagad õpetajad“ ametisse seaks. Kui palvete peale pilgates vastati, ei hoolinud raekohus enam võimalikkudest ülematest, vaid võttis kiriklikkude asjade korraldamise oma kätte ja kutsus ise evangeeliumi kuulutajad kirikuõpetajateks. Rõõmuga aga kirjutab Martin Luther riiglastele: „Evangeelium tõuseb ja sammub edasi Liivimaal.“

Vastased aga sülitasid tuld. Peapiiskopi abi Johann Blankenhagen ütles, et tema ennem enesel 5 või 10 sõrme laseb otsast raiuda, kui et evangeelium tohib võimust võtta. Kolm munka saadetakse Riiasst väljamaale keisri juurde kaebtust tõstma ja abi otsima. Aga see ei kohuta riiglasti: „Enne kui keiser Liivimaale jõuab, väsivad tema ratsamehed ära. Tuleb tema suure väega, siis peab ta nälga surema. Tuleb ta pisukese sõjasalgaga, küll meie siis temale näitame.“ Teiselt poolt immitises sõnum Riiga, mungad annud paavstile nõu, ta peaks kõik ketserite eesõigused ära võtma. Et nad selle läbi autumaks saanud, siis ei olevat kellelgi enam vaja võlga tasuda ja neile sõna ja vannet pidada. Laeva aga, mille peal saadikud Riiga tagasi pöörasid, ajas jõe kange vool peapiiskopi lossist mööda linna väravate ette. Siin võtsid vihased kodanikud nad vastu ja panid äraandjad puuri. Riia sõjaülem Hoyte aga saatis rahvale tatarlaste piitsa: kui nad linna kasu ja au otsida, siis ajagu nemad mungad ja papid selle kantsikuga välja! Nüüd lõppis ka munkade kannatus. Nemad kuulutasid linnale Jumala viha ja hukatust ja läksid suurel reedel 1523 lippudega linnast välja. Aga et Jumal siiski mitte tuld ja tõrva ei lasknud maha sadada, vaid hellitatud munkadele enestele puudus kätte tuli, pugesid nad salamahti ükshaaval linna tagasi.

Martin Luther aga kirjutas oma armsatele sõpradele Kristuses Riiga ja Liivimaale: „Kui Jehoova ei ehita koda, siis hooneehitajad näevad seal kallal vaeva ilmaaegu. Kui Jehoova ei hoia linna, siis valvab vaht ilmaaegu.“ —

Usupuhastus
Tallinnas.

Tallinnas oli üks endine munk Johann Lange katoliku usu segaõpetusest aru saanud ja hakkas iseenesest selget evangeeliumi kuulutama. Temale astusid abilisteks Zacharias Hasse ja Hermann Marsow. Viimane oli esmalt Tartus evangeeliumiõpetust välja laotanud, aga pidi pea piiskopi Blankenhageni viha eest edasi põgenema. Juba 1524 annab Tallinna Tartule piiskopi hullamise vastu abi. Tallinna raekohus nõudis ka munkade käest, et nemad puhast Jumala sõna ilma inimeste lisandusteta peaksid kuulutama. Ka kutsus tema mungad ava-

likult vaidlema, et selgusele jõuda, kel õigus on. Kuid mungad ei soovinud ühte ega teist. Selle „kangekaelsuse“ pärast keelas raekohus neile jutlustegemise täiesti ära ja saatis neile evangeeliumi õpetajad kloostrikirikus jutlust ütlema, sest tema soovivat, „et ka mungad õndsaks saaksid“.

Selsamal ajal tulid rüütlite ja linnade saadikud teist korda kokku, nimelt Tallinna. Mõlemad seisused uuendasid lepingu, et kui piiskopid ka evangeeliumiusulisi kibedasti ja karedasti taga kiusata, ära ajada, piinata, nemad püha evangeeliumi sõnast ometi mitte ei lahku, vaid teineteist aidata tahtvat ihuga ja varaga.

Kuid pea löid ühenduse sisse praod. Tallinna mungad tassisid kloostri varandust salaja kõrvale. Raekohtul ei jäänud muud nõu, kui et vagad vargad minema saatis. Nunnad tundsid ise kloostris igavust ja asusid linna elama. Laenumehed aga olid kloostritele palju rikkust kinkinud, mis linn nüüd oma valitsuse alla võttis ja koolide peale ja heategevateks otstarveteks kulutas. Teiseks olid rüütliisost vanad piigad kloostrites sooja pesa leidnud. See kadus nüüd. Pealegi läksid mitmed kloostripreilid liht kodanikkudele mehele, mida rüütlite kõrk meel ei suutnud kanda. Ja viimaks — mis mõisad värisema pani — talupoegade keskel, iseäranis Harju- ja Virumaal, märgati rahutumast liikumist. Tallinna kaubamajade kaudu olid usuvabaduse mõtted ka lausale maale ulatanud. Rõhutud talupojad võtsid need sõnumed rõõmuga vastu ja mõistsid neid omal viisil ihuliku ja ilmliku vabaduse kohta. Saksa talupoegade eeskujul hakkasid need, kes aastasajad otsa ei julenud niisatagi, enestele korraga õigusi oma peremeeste käest nõudma: Jumala sõna kuulutatagu selgesti ja puhtasti; kogudus ise seadku õpetajad ametisse; ihuorjus kadugu, sest see ei sünni ristiinimese vabadusega kokku; mets ja vesi saagu priiks ja olgu igaihe tarvitada. — „See ongi teie uue usu vili,“ ässitasid Rooma vaimulikud. Rüütlite meel jahtus evangeeliumi vastu hoopis ära, sest ilmlikud kasud seisid kaalu peal. Ordumeistri ette tõstetakse ühtelugu linnade kihutustöö, katoliku kiriku teotamise ja kujude rikkumise vastu kaebtusi. Aga seda kindlamini ajas Tallinna raekohus alustatud usupuhamist edasi. Kindel jumalateenistuse kord ja kirikuvalitsus pandi maksma. Eesti kogudusele anti Püha-Vaimu kirik tarvitada, kus iga pühapäev ja kolm korda nädalas „mittesaksu kristlikult pidi õpetatama.“

Nagu marutuul oli evangeelium Tartu peale tulnud, ehk küll

Rahutu meeleolu Harju- ja Viru talupoegade keskel.

Usupuhastus piiskopp Blankenhagen kangesti valvas. Sügise 1524 jõudis siia
Tartus. kasuksepp Melchior Hoffmann Halle linnast Shwaabimaalt ja hakkas jutlust ütleva. Tema kõned olid täis tuld ja vaimu. Kui käsitöeline kõneles tema käsitöölise vastu ja rahvalik jutluseviis sütitas rohkem kui õpetajate kunstreeglite järele valmistatud jutlused. Tema vaimustus ja enesesalgamine mõjus kangesti. Õige usu ja vaga elu ainust põhja otsis tema Pühast Kirjast. Kõik inimeste seadlused olid tema meelest hirmsad ja kahjulikud. Küll ei ärritanud tema otsekohe rahvast kujude lõhkumisele, aga tema alaline sõda piltide kummardamise vastu kogus püssirohtu, mille vähem kui säde võis sütitada. Evangeeliumi rutuline laialelagunemine ajas Rooma sõpradele vee ahju. 10. jaan. 1525 katsus piiskopi lossiülem Stackelberg kardetava vastuse salaja kinni püüda. Aga nüüd lõi rahva viha põlatud piiskopi vastu lausa lõkkele. Kodanikud ja noored mehed, sakslased ja eestlased, jooksid kokku. Hoffmann võetakse keskele ja minnakse esmalt Püha Neitsi kirikusse. Preestrid ja lauljad aetakse välja ja altarid ja pildid purustatakse ära ja „kasuksepp“ pannakse kantslisse jutlust ütleva. Sedasama sünnib Jaani kirikus. Sealt lähevad vihased rahvasalgad dominikaanlaste kloostri peale ja ajavad „vagad vennad“ minema. Nunnad tuuakse kloostrist välja ja kästakse ristiinimese kombel mehele minna. „Kasuksepp“ ise tungib 200 mehega doomkirikusse. Ukse peal astub lossiülem Stackelberg vastu. Võitlus algab. Sakstest langevad 4 meest, mittedakstest niisama 4. Viimaks taganeb lossiülem oma 13 mehega lossi. Suurtükkide suud sihitakse lossi peale. Loss langeb. Linn ja mõisnikud võtavad tema oma valitsuse alla. Vaheajal pääsevad teised kodanikkude salgad doomkirikusse. Katoliku kivist kujudel lüüakse pead ja ninad maha ja käed otsast. Puu peale maalitud pildid põletatakse ühes tükis ära. Korratus kasvab. Raekohus kutsub Riias Tegetmeyeri rahvast vaigistama. Jaanuarikuu lõpul 1525 tuli Tegetmeyer ja seadis rikutud korra jalale. Aga ka Hoffmanni aupäevad kalduvad loode poole. Et ta meeli mitte rohkem veel ei ärritaks, peab tema lahkuma. Tema läheb Vittenberki ja toob oma õpetuse kohta Lutheri käest tunnistuse. 1525. a. sügisel on tema Tartus tagasi ja hakkab uuesti jutlust pidama, nagu ülikooli haridusega õpetajad. Neid peab Hoffmann üleliigseks ja kahjulikuks: nende usk ja õpetus ei käivat eluga ja teoga mitte kokku. Inimesed kutsunud õpetajad ametisse, tema südamesse aga langenud „taevane kutsumine“. Iseäranis Teget-

meyeriga, kes niisama äge ja äkiline oli nagu temagi, pörkas tema valjusti kokku. Hoffmann peab Tartu maha jätma, on Tallinnas lühikest aega „haigete sulane“ ja läheb edasi välja- maale. 1543 lõpetab ta elu Strassburi „vangiaugus“. Tema nõudis täielikku usupriiust ja oli alati valmis selle eest julgesti ka kannatama. Tartust päris ta omale aunime „Liivimaa prohvet“.

Vaheajal oli Volmaris uus maapäev ära peetud. Plettenberg oli juba varemini mõistnud rüütlid linnadest lahutada, aga linnad ei kohkunud. Lohmüller saadab terava lendlehe välja, et paavstliga piiskoppidel ilmlikku valitsust tarvis ei ole. Vahva Tegetmeyer tuleb Riia meestega ühes, et maapäeva ajal Jumala sõna seletada. „Kirjutatud on: Minu koda peab palvekojaks hüütama, aga teie olete selle röövliauguks teinud.“ Plettenberg saadab temale sõna: Ta ei peaks mässu tegema, — ta nägevat ju muidugi, kuidas talupojad oma isandate vastu üles tõusevad. Aga kartmata läheb Tegetmeyer edasi. Nagu kõuemürin kõrgib kuuljate kõrvu, kui tema prohveti Jeesaja 1. peatükki hakkab seletama: „Sinu vürstid on kangekaelsed ja varaste seltsimehed. Igaüks armastab meelehead ja ajab tasu taga. Vaeselapsele ei mõista nemad kohut ja lesknaise riiuasi ei saa nende ette.“ Katoliiklaste meeleärritus kasvas. Kui Tegetmeyer kolmandal päeval jälle tahtis kantslisse minna, leidis ta ühe munga eest, kelle Harju-Viru mõisnikud ühes olid toonud. Ja munk algas: „In nomine Patris . . .“ (Isa nimel). Siis läks rahvas rahutumaks ja Tegetmeyer ütles: „Vend, tule maha. Mina tahan enne jutluse pidada, siis pea sina.“ Ja ta ise läks kantslisse. Tõusis hirmus müra. Harju- ja Virumaa rüütlid kiskusid Tegetmeyeri väevallaga kantslist maha, vehkisid rusikatega tema nina all, tõmbasid noad ja odad välja ja karjusid: „Sa äraandja, sina petis! Sa tahad meid maast ja rahvast lahti teha. Sinu kavalu- sele peab nüüd ots tulema. Häbi, häbi sulle!“ Ja kippusid tema elu kallale. Üksnes Markus Haeni julgus päästis Tegetmeyeri vihaste rüütlite käest. Et mitte verd ei valataks, läks Tegetmeyer rahvaga kirikust välja surnuaiale ja pidas haudade peal Jeesaja sõnade üle jutluse: „Mistarvis on mulle teie paljud ohvid, ütleb Jehoova, suitsetamiserohi on mu meelest hirmus Kui teie ka mitu palvet loete, ei kuule ma mitte, sest teie käed on täis veresüüd.“

Ka maapäeva peal ei olnud rohkem rahu. Kuna linnad selle peale käisid, et peapiiskopi käest kõik ilmlik voli ära

Volmari maa-
päev 1525.

võetaks, heitsid ordu, piiskopid ja laenumehed ühte nõusse, tunnistasid kõik uuendused usu asjus tühiseks ja nõudsid, et kirikud ja kloostrid katoliiklastele tagasi antaks. Alles siis, kui Preisi hertsogi Albrechti saadikud Lohmülleriga läbirääkimisi algasid, et Riia linn ennast Preisi varju alla annaks, nõrkus Plettenberg järele ja töötas 21. sept. 1525 Riia linna „hoida püha Jumala sõna ja tema püha evangeeliumi juures“. Küll turtsus peapiiskopp, sobitas lepingut venelastega ja laskis terve maa paavsti yande alla panna, aga sellest ei hoolinud Riia mehed, vaid ähvardasid: „Kui meie mõne kirjakandja ja pappide sulase neis asjus kätte saame, siis tõmbame nad linnavärvast välja.“

Usupuhastuse
kasvamine.

Kui 1526 Ruhjas ja Volmaris maa äraandja üle kohut taheti mõista, põgenes tema väljamaale. Linnad Riia, Tartu ja Tallinna tulid aga uuesti Pärnus kokku, kinnitasid vana lepingu, pidasid aru, kuidas kiriku korda ühistel põhjusemõtetel maksma panna, kusjuures nimelt Dr. Johann Briesmann'i nõu taheti tähele panna, ja tegid otsuseks linnades koolisid asutada, kus Heebrea, Greeka ja Ladina keelt pidi õpetatama. Iseäranis kaebasid Tartu saadikud, et katoliiklased linnale liiga tegevat, sest laenumehed olid täiesti doomherrade leeri asunud ja ka ordumeister läks neile vaenuliseks. Siiski — tagakiusamise ajad olid möödas, pikkamisi võis evangeelium uut maad juurde võita. Ta tungis salaja ka piiskoppide lossidesse ja rüütlite kantsidesse, isegi peapiiskopid hoidsid südames tema poole, mitmest ordumeistrist pärast Plettenbergi surma ei ole teada, kas nad Rooma või evangeeliumi usku tunnistasid. Juba Plettenberg lubas oma eluõhtul uuele usule vabalt liikuda, jäi aga siiski ordu etteotsa, kelle esimene kohus oli eluaegne sõda katoliku usu eest. Ordurüütlid astusid hulgani evangeeliumi koguduse liikmeks, tarvitasid aga hea meelega katoliku asutuste rohkeid sissetulekuid. Väline katoliku usu koor oli jäänud. Maaelanikkude seast leiti vaevalt veel kedagi tõsist katoliku-usulist. See loomuvastane olek ei võinud kesta. Orduriik oli suureks valeks ja küpseks saanud, et ta ajaloo lehekülgedelt kustutatakse.

Usupuhastus
Saaremaal.

Üksikasjaliselt on meile evangeeliumiusu käik ainult veel Saaremaal rohkem tuttav. Jõuluks 1524 seletas piiskopp Johann Kyvel, et tema „sellega hästi rahul on, et Jumala armusõna, püha evangeelium, Vana ja Uue Testamendi sisu ja juhi järele, ilma inimeste seadlusteta, ilma võltsimata peab kuulutatama ja õpetatama. Meie tahame ka kõigest väest muretseda, et head õpetajad kirikute peale pandaks, kes risti usku õpetavad ja

püha evangeeliumi kuulutavad.“ Aga just, et siin vana kiriku poolt nii vähe vastu sõditi, edenes uus usk loiult. Vanast koo-
rest hoiti kaua veel kinni. Evangeeliumi õpetajad ei olnud oma ülesande kohased. Nii ei tahtnud vana usk surra ega jõudnud uus usk elada, vaid vintseldi edasi, nagu see alati Saaremaa viis on olnud. Alles Daani valitsus pani tõsisele usupuhastamisele kindla aluse. Hertsogi Magnuse kojaõpetajal mag. Heinrich von Brockhofen'il on rohkesti tööd, et Rooma haputaignat välja pühkida, enne kui evangeelium mahti sai. Harjunud kombe kõva kammits oli siingi tugevam olnud, ja ilmalikud kasud võimumeestel armsamad kui evangeelium, ehk küll juba linnade koosolekul Tallinnas 1524 Jürgen von Ungern Saaremaa laenu-
meeste nimel uue usu kohta ilusaid sõnu rääkis ja tema heaks „ihu ja vara“ pandiks töötas panna.

Evangeeliumiusu edenemisest lausal maal ja väikse-
mates linnades on vähe kirjalikka tunnistusi päevavalgele tulnud. Meie ei eksi vist mitte, kui arvame, et maal uue usuga lugu nõnda läks, nagu võimumedel, mõisnikud, soovisid, sest talupoegadel ei olnud oma ihu, vara ega ka usu üle mitte vähemat ütlemist. Ka pidi nende usutundmine nii kõhn olema, et nemad vaevalt uue ja vana usu vahel vahet oskasid teha. Hakkas mõisnik evangeeliumi poole hoidma ja seadis evangeeliumi õpetaja kiriku peale, siis pidi muidugi ka kogudus oma peremehe järel evangeeliumiusku minema. Välised mõjud andsid vana usu üle otsust, mis niisama välistel põhjustel väevallaga rahvale kaela oli aetud. Esiotsa avaldasid mõisnikud evangeeliumi vastu heatahtlikkust ja ühendasid endid linnadega uue usu kaitsmiseks. Kui aga linnad kloostrite peale hakkasid käima, kus rüütlite omastel mureta ja julge oli elada, ja talupoegade peas „ristiinimese vabaduse“ mõtted segaselt käärima läksid, siis lõppis sõprus, ja avalik vastuseisimine tuli mitmes paigas ilmsiks, isegi tagakiusamine, milleks vaimulikud maaisandad ohtrasti abi pakkusid. Lähemaid sõnumeid on meil selle kohta Saaremaa piiskopkonnast. Oma sõjakäigul piiskopi Vilhelmi vastu riisub Saaremaa piiskopp Reinhold von Buxhōwden oma enese piiskopkonnas Läänemaal kirikud puupaljaks ja võtab kõik kirikute hõbeda ja varandused omale. Evangeeliumiusu kuulutajad viiakse väevõimuga isegi altari eest ära, veetakse nende varanatuksesega Kuresaarde ja pannakse vangi. Niisama kuuleme Hiiumaalt, et piiskopp von Buxhōwden Keina kirikuõpetaja Johann Rowgeni 1532 Kuresaares „raskesse vangikotta heit-

Usupuhastus
maal ja väik-
semates linna-
des.

nud“. Reinhold von Buxhōwdeni järeltulija Johannes von Münchhauseni hellitatud käed aga ei puutu enam mõõga külge, tema kõrvad ei kannata ise sedagi, et püssirohuga paugutatakse, kui teda pidulikult Haapsalus vastu võetakse. Tema sõdib uue usu vastu — hanesulega ja suusõimuga. Lihula-poolseid õpetajaid nimetab tema oma karjasekirjades poisikesteks, keda ususalga-
jad ameti peale õnnistanud, kes pühadest asjust midagi ei teadvat. Suurt südamevalu valmistavad temale Lihula nunnad, kes niisama uue usu poole kalduvad, tema isalikku manitsust põlgavad ja enestele ise õpetaja valivad, „kelle kurat ja tema ema ametisse pannud“. Aga hoidku tema ja teised „junkrupapid, kes aina lihtmeest mässule kihutavad“! Aga iial ei leia uus piiskopp parajat aega raiskuläinud nunnade karistamiseks. Sest tema on liigkasuvõtja viljakaupleja! Selle peale kulub ajakene kõik ära. 1555 ähvardab ta kõikide kirikute peale katoliku preestrid ametisse seada ja luiskab, et ta „sakste maa-
des“ oma kulul parajaid kandidaatisid otsivat, aga sekski ka jäi. Peale selle oli evangeeliumiusu kasuks suur pööre sündinud: 1552 oli kaval keiser Kaarel V veel kavalama Saksi hertsogi Moritz'i kätte vangi sattunud ja pidi 31. juulil 1552 Passaus protestantlastele usuvabadust lubama. See julgustas ka Liivimaa seisusi, kes veel selsamal suvel Vana-Pärnus otsustasid: „et igamees kõrgest ja madalast seisusest Jumala sõna juurde ilma kiusamata ja segamata võib jääda, kuni üleüldise „kindral-
kontsiilini“, s. o. igavese ajani, sest niisugust kontsiili ei ole iial mitte peetud. Volmari maapäeval 17. jaan. 1554 andsid ordu-
meister, peapiiskopp ja piiskopid seisuste nõudmisele järele ja lubasid paremate õpetajate ja kirikuteenrite eest hoolitseda. Ühtlasi keelasid nemad uuesti talupoegade liignaiste pidamist, naiste röövimist, paganausu ebajumalateenistust ja lausumist, nagu aitaksid niisugused keelud. 13. sept. 1555 kinnitas Augsburgi riigipäev kõik need otsused. Nii jääb 17. jaanuar 1554 päevaks, kus üleüldist usuvabaduse põhjusemõtet Liivimaa al kuulutati.

Usuvabaduse välja-
kuulutamine
1554.

Rahva vaimu-
ja usu-
usupuhastuse
ajal.

Vaatame viimaks talupoegade usu-
elu peale usupuhastamise
ajajärgu lõpul. Balthasar Russovi „Liivimaa kroonika“ pakub seks ustavat materjali. Sai tema ju 1563 Tallinna Püha-Vaimu koguduse õpetajaks, nii et tema kõik oma silmaga näha võis. Piit, mis tema maalib, on tume. Meie maal ühtegi kooli ei olnud, kust õpetajaid, kes rahva keelt oskaksid, välja oleks tulnud. Kirikud seisid aastate kaupa leskedena ja lagunesid ära. Ametikandi-

daatisid võis ainult väljamaalt kutsuda, kus neist isegi suur puudus oli. Kes siia tuli, ei olnud mitte kõige parem ja tähtsam. Nad pidasid Saksa keeli jumalateenistust. Et talupojad neist aru ei saanud, jäid nad kirikust eemale ja langesid „liiderlikku elusse“, pidid aga siiski õpetajate palgad maksma, kuna saksad ainult aastast ühe seakintsu andsid. Ülemad ei hoolinud talupoegade hingeõnnistusest ja käekäigust. „See nende isamaa ju ei olevat.“ Õpetajate elu üle nurisetakse kõvasti. Mitmed peavad katoliku ametivendade eeskujul liignaisi. Teised sõidavad mõisast mõisa ja püüavad junkrutele lõbusad seltsilised olla. Sellepärast oli Liivimaa õpetajate seas sel ajal „palju koeri, kel ei olnud keelt suus, kes raskeid kurjusi ei tohtinud karistada“. Kes hoolsam oli ja rahva keelt püüdis õppida, sellele valmistas kirjanduse puudus võimata takistusi. Ainult rahva suust ja keele kõla järele, ilma kindla kirjaliku ettekujutuseta pidi tema õppima, kuna kõrv võõra heliga harjumata oli ja keel tundmata häälikute järele kuidagi ei tahtnud painduda. Siiski on sel ajal Eesti vaimulikule kirjandusele alus pandud, nii hästi kui jõud ulatas. 1552 kaebab Saaremaa piiskopp Munchhausen, Lihula-poolsed õpetajad eksitavat rahvast ja kiusavat teda kurjale „halbade Saksa raamatute jõledate ümberpanekutega“. Õpetajad tõlkinud need „Liivimaa metsikusse keelde“ (in linguam Livonicam, eandemque barbaram). Ka 17. aastasaja alguses juhivad Joachim Rossihniuse kirjatööd meid uuesti siia kolka, nii et arvama peame, et Eesti kirjanduse häll Lihula ümberkaudu on pidanud kiikuma. Lähemalt meie ajalugu ei tunne. Muidu kõneldakse veel, et Tartu Eesti õpetaja Frantz Witten „Lutheruse katekismuse Eesti keelde seadnud“, mis Lüübeki linnas 1553 trükitud. Selle sõnume kohta võib kahtlust avaldada. Aga isegi, kui ta õige peaks olema, ei võinud Witteni töö Eesti kogudustesse laiale laguneda ja vilja kanda, sest varsti algas Vene sõda, mis Tartu kivivaremeks ja maa kõrveks muutis.

Nii jõuame otsusele, et usupuhastus esiotsa Eesti rahva vaimuelu suurt mitte ei jõudnud parandada. Ka nüüd jäi rahvas peaaegu ilma õpetuseta rumaluse sisse. Ta ei pöörnud aga mitte vanade jumalate juurde tagasi, vaid sattus kõige pimedamasse ebaususse ja otsis eluhädas abi nõidade juurest, kelle käsul tema omad pisukesed ohvriannid pühasse hiiepuusse pani ehk allikasse paiskas. Ristiusu väline koor, mis rahvas pidi omaks võtma, oli kõiksuguste paganausu kommetega ja arvamis-tega täidetud ja segatud, nii et sellest kokku õieti uus usk tek-

kis ja uued usukombed, inetumad ja vastikumad kui täieline paganausk. Soovitakse tunnistusi, siis leitakse neid rohkesti Anna von Meckesi, sündinud von Szöge, protsessi aktidest Virumaalt, mis 1542 algavad ja alles 1544 lõpevad. Ja siiski ei olnud usupuhastamise ajajärk Eesti rahvast mitte jälgedeta mööda läinud, kui meie ka üksikasjaliselt enam ei suuda seletada, kuidas sõna seeme niisuguse maa peal võis idaneda, sest algaval Poola ajal tabame ootamata siit ja sealt, iseäranis linnadest, kindlat evangeeliumiusu poolehoidmist, mida poolakate ähvardused ei kõiguta ega jesuiitide tagakiusamised ei murra.

IV.

Poola aeg Liivimaal.

Saagi jagamisel. — Poolakate valitsus ja evangeeliumiusu tagakiusamised. — Rootslased võidavad meie terve kodumaa oma kätte.

Saksá ordu valitsuse lagunemisel (a. 1562) lõhuti senine ühine Liivimaa kuude osasse. Riia linn jõudis kuni 1582. aastani iseseisvaks jääda. Viimane ordumeister Gotthard Kéttler sai Poola valitsuse käest ordumaad Kuramaal laenuhertsogkonnaks. Poolakad võtsid suurema osa Liivimaaast omale. Tartu- ja Virumaa seisid venelaste võimu all. Tallinna linn ja ümbruskond tunnistas Rootsi kuninga Eerik XIV oma peremeheks. Lääne- ja Saaremaa ja Kura piiskopkonna Pilteni linnaga oli hertsog Magnus omale ostnud. Igaüks saagiosanik püüdis piirisid laiendada. Ühelgi aga ei olnud tarvilikku jõudu, et teisi mõjuvalt saagi kallalt eemale tõrjuda. Sellest tõusid alalõpmata purelemised. Sõjakära ja rüüstamiseleegid ei kustunud peale lühikeste vaheaegade mitte varem, kui Rootsi vägimees Gustav Adolf a. 1629 terve Tallinna- ja Liivimaa oma kätte võitis. Alalised vaenuajad ja Poola korratu valitsus teevad selle ajajärgu kõige kurvemaks meie kurvas ajaloos.

Lühikese sõjariistade-rahu järele algasid a. 1563 rootslased sõda hertsogi Magnuse ja poolakate vastu, kes teineteisele liginesid. Rootsi kindral Klaus Horn võttis a. 1563 poolakate käest kindla Pärnu ja Paide ära ja ka Magnuse piiskopkonna pealinn Haapsalu langes rootslaste kätte. Läänemaa rüüstati puupaljaks. Rootslased tahtsid eneste ja poolakate vahele „kõrbe teha“. Talupoegadelt kisti viimane härg ja hobune ära. Talupojad pidid endid ise adra ette rakendama, kuna naised atra

Liivi ordu-
riigi lagune-
mine.

Rootsi sõda
hertsog Mag-
nuse ja Poo-
laga.

Mõisamehed
(mõisasulas-
sed).

juhtisid. Venelased pidasid Rootsiga kuni a. 1571 sõjariistade-
rahu, poolakatega ja Magnusega kestis võitlus ühtesoodu edasi.
Kardetavaks läksid rootslastele Liivimaa mõisasulased,
endised orduametnikud, ilma maata jäänud mõisnikud ja jultu-
nud linnakodanikud, kes südametunnistuseeta juhatajate all iga
kurja peale valmis olid, kuhu neid palgati ehk kuhu muidu
neid omakasu kutsus. Et Eerik XIV neile soovitud tasu ei an-
nud, toimetasid nemad a. 1565 tähtsa Pärnu kindluse ja sadama
kavalusega poolakate kätte. Kerge võit tegi mõisasulased üle-
meelseks. Kui nad Kettlerilt abiväge olid saanud, katsusid nad
endise Paide kaitsja Kaspar von Oldenbokumi ülemjuhatusel
Tallinna kallal õnne. Aga Tallinna kuberner Heinrich Horn
puistas nad laiali ja Sipu küla juures Vigala lähedal langes
viimane „Liivimaa rüütel“ Oldenbokum. A. 1576 käis Horn
sõjalaevadega Kuresaare all Magnuse alamaid rüüstamas, kes
mõisasulaseid oli toetanud. Järgmisel aastal rüüseli siin ja
seal. Rootslased tõrjuti Lemsalu ja Karksi alt põhja poole ta-
gasi. Ruunavere veski juures Läänemaal löid neid poolakad
rängasti. Uuesti laastati lausa maa hirmsasti ära, kuna mõisni-
kud oma kindlate losside varjus ja kodanikud oma kõrgete val-
lide taga julgemalt võisid hingata.

Rootsi sõda
Venega.

A. 1569 tõugati nõdrameelne Eerik XIV Rootsi aujärje
pealt maha ja tema järeltulija, Johann III, kes Poola kuninga-
tütre Katarinaga abielusse oli heitnud, püüdis poolakatega le-
pitust teha, kuna Vene tsaar Ivan Hirmus, kes sedasama print-
sessi oli tahtnud kosida, uuesti ägedaks Rootsi vastaseks sai.
Kuna valitsuse vahetus Tallinnas rahutusi sünnitas, langesid
venelased rüüstates Läänemaale ja nende seltsis sõdisid esimest
korda — Liivimaa mõisasulased, needsamad, kes alles praegu
Rootsi teenistuses olid olnud. Hertsog Magnus oli nad Vene
poole avatelenud, nagu tema ise Moskva tsaari abil ennast kõr-
gemale püüdis upitada. Ivan Hirmus sai aru, et aeg veel mitte
ei olnud jõudnud, et Liivimaad otsekohe oma alla heita. Liivi-
maa pidi omale esiotsa varjuvalitseja saama, kes tsaari ülem-
võimu all kaudselt täielikule allaheitmisele teed valmistaks.
Vahemeheks olid kaks Liivimaa äraandjat, Tartu piiskop-
konna mõisnikud Eilert Kruse ja Johann Taube. Need oskäsid
hertsog Magnusele, kel maapind jalge all kõikus, lootusi ära-
tada, et tema Moskva abil terve Liivimaa peremeheks võiks
tõusta. A. 1570 käis Magnus ise Moskvast. Tsaar võttis tema
lahkesti vastu, kihlas tema oma sugulase Eufemia Vladimirov-

naga ja tõstis tema „Liivimaa kuningaks“, kelle alla ka Magnus Liivimaa kuninga (1570),
Tallinnamaa pidi käima. Magnuse käest ei nõudnud tsaar muud, kui et tema Vene ülemvalitsuse alla jääks, tsaari sõdimistest osa võtaks ja väikest maksu maksaks. Liivimaa õigustesse ei lubanud Ivan IV puutuda. Esiotsa leidis uus kuningas Liivimaalt tõesti rohkesti toetajaid. Põltsamaa sai tema kuningalinnaks. Suure Saksa-Vene väega piiras ta augustikuus Tallinna ümber, et uut kuningriiki vihatud rootslastest puhastada. Aga Tallinna ei võtnud Magnuse meelitusi kuuldagi ja raudne vastupanemine ja katkusarnane haigus sundisid kuningat häbiga Tallinna alt taganema. Äraandjad Kruse ja Taube kartsid Ivan IV viha. Nad hakkasid Poolamaaga sõbrustama ja katsusid Tartu linna poolakate kätte toimetada. Aga katse läks nurja, kuid nad pääsid eluga Poolamaale. Niisama värises Magnus, kuid temal ei olnud kuhugi põgeneda, sest Saaremaa oli tema vend, Daani kuningas Friedrich II, täiesti oma valitsuse alla võtnud ja maavalitseja ametisse pannud, et aga Krimmi tatarlased tegid Ivan IV esiotsa tümaks, julges Magnus Põltsamaale jääda. 1572 tuli Moskva tsaar ise rohke sõjaväega Liivimaale. Magnus võttis tema rüüstamiseäikudest oma enese kuningriigis osa. 1573. aasta alguses langes Paide. Tänapalgaks andis tsaar temale Karksi lossi, mis ta ära oli võtnud. Ainult Kolo-veri all said rootslased venelaste üle võidu, kuid see ei parandanud nende seisukorda. Kevadel 1573 pidas Magnus Novgorodis oma esimese surnud priudi õe Maarjaga pulmi. Tema elujärg aga läks ikka kehvemaks: Friedrich II ütles enese temast hoopis lahti ja rootslased tegid temale tühtelugu tüli. Helme lossis leidis tema varju. A. 1575 katsus Vene vägi uuesti õnne Tallinna kallal. Kuid asjata. Kuid Pärnu langes nende kätte ja Liivimaa sõjasulased tegid nende ees ilma mõõgahoobita Lihula, Koloveri, Vigala ja Haapsalu kindluste väravad lahti. See julgustas Ivan IV ja järgmisel 1577. a. pidi otsustandev hoop tulema. Uuesti tungisid Vene väed Tallinna alla, aga rootslased ja vahvad kodanikud löid nad tagasi. Taganemisel tegi „Liivimaa Hannibal“ Ivo Schenkenberg talupoegade salkadega venelastele rasket kahju. Alalised riisumised olid talupojad meeleheitmisele ajanud. Schenkenberg kogus ülejäänud elanikkude riismed kokku, harjutas neid sõdima ja sai Magnusele ja venelastele kardetavaks vastaseks, kes tema eest ainult veel kindlate müüride taga julged olid. Salaja heitis nüüd Magnus Poola ülemvalitsuse alla. Tsaar kutsus ustavuseta kait-

Venelased
Lõuna-Liivi-
maal.

sealuse Pihkva ja kärpis tema kuningriigi rajasid tublisti. Ainult Põltsamaa, Karksi ja Helme kui ka maad, mis Koivast põhja pool Magnuse käes olid, pidid temale jääma, ka Võnnu linn. Koiva ja Väina vahe tahtis tsaar iseene alla heita. Suvel 1577 tungis Ivan üle Liivimaa piiri. Mis a. 1558 sündinud, see kordus nüüd hirmsal kujul uuesti. Poolakad jätsid Liivimaa vist kuritahtlikult kaitseta. Liivi elanikud ei julenud kusagil avalikus lahingus vaenlasele vastu hakata. Kindlad paigad langesid. Mõjuta jäid Magnuse eestkostmised. Võnnu lossi laskis Heinrich Boismann ise õhku ühes linnarahvaga, kes sinna varju olid põgenenud, aga varju ei leidnud, sest et loss lange-misel oli. Kuninga Magnuse vedas tsaar kui vangi Tartu. Siin pidas ta temale valju manitsusekõne ja laskis siis lahti, aga jõuluks maksku tema 40.000 kuldtukatit karistuseraha. Ei tee ta seda mitte, siis peetakse ta Moskvas kinni, kuni kahekordne summa koos on. Magnusel aga ei olnud punast krossi. Tema viimane pärandus, Põltsamaa, langes rootslaste kätte. Salaja põgenes tema noore naisega lootsikus oma Kuramaa piiskopkonda Pilteni. Siin suri a. 1583 Liivimaa esimene ja viimne kuningas, viletsalt ja vaeselt, nagu ta oli elanud.

Poola-Vene
rahu Sapol-
jes 1582.

Sügisel a. 1577 lahkus Ivan IV Liivimaalt ja seega lahkus venelaste sõjaõnn. Uus Poola kuningas Stefan Báthory kandis võitluse Vene piiridesse ja sundis 15. jaan. a. 1582 Ivani Sapoljes rahu tegema, kusjuures kaval jesuiit Antonio Possevinus vahemeheks oli. Venemaa jättis kõik maa Poola kätte, mis ta 1558. a. saadik Liivimaal oli võitnud. Nii langes nüüd ka Tartu maakond, mis 1561. a. allaheitmisest ja eesõiguste kinnitamisest osa ei võinud võtta, Poola alla, ilma et nüüd enam evangeeliumiusu vabadusest ja Saksa keelest ja Saksa kohtust juttu oleks tehtud. Ka vägev Riia linn ei jõudnud kauem iseseisvaks jääda, vaid tunnistas a. 1582 Poola ülemvalitsuse enese kohta maksvaks, laskis aga enne kõik oma eesõigused pühalikult Stefan Báthory poolt kinnitada. Alles 1582. aastast saadik tohtis Poola riik praegust tervet Liivi kubernangu omaks nimetada.

Pljussa rahu
1583.

Poolteist aastat hiljem, 10. augustil a. 1583, tegi tsaar Ivan IV Pljussas, Narva lähedal, ka rootslastega rahu. Rootslastele oli seni kuulmata osav ja kange sõjajuhataja tõusnud: vahva ja tark krahv Pontus de la Gardie. Kui välk oli ta oma salkadega igal pool vaenlastel kaelas, kus need teda kõige vähem ootasid,

kord Soomes, kord Virus, kord Läänes, kord Ingerimaal. Padis ja Haapsalu, Rakvere ja Paide, Käkisalml, Ivangorod, Koporje võetakse üksteise järele venelaste käest ära. Ivan IV-dal ei jää muud nõu, kui järele anda. Pljussa rahuleping, mida mitu korda veel pikendati, andis terve Tallinnamaa Rootsi kätte, niisama suure osa Ingerimaast.

Väline rahu tuli nüüd maale, mida veerandsada aastat otsa sõda kõige oma hirmudega oli kurnanud ja rüüstanud. Linnad ja lossid olid varemeks muudetud, põlluharijad ära tapetud ehk vangi veetud. Aga seespool ei olnud rahu ja rahutööd ei saanud siginema hakatagi. Uued maaperemehed ei hoolinud oma lepingutest ja töotustest põrmugi, vaid katsusid toore väevallaga Liivimaad poolastada ja katoliku usku tagasi sundida, kuid nad leidsid ootamata ägedat vastuseismist.

Poola valitsus Liivimaal.

Katsed maad poolastada ja katoliseerida.

Niikaua kui Sigismund II August valitses, ei olnud neist katsetest suuremat märgata. Edasikestev sõda sundis teda õrnelmalt Liivimaaga ümber käima. A. 1563 suri viimane Riia peapiiskopp Vilhelm ja tema maa langes ka Poola alla. Kuni 1566. a. oli Gotthard Kettler maavalitseja. Siis aga saadeti tema asemele poolakas Jan Chodkievicz (l. hodkjevitch). A. 1566 pidi „hertsogiriik Liivimaa“ Leedu suurhertsogiriigiga igavesesse ühendusesse astuma ja kui a. 1569 Leedu Poolaga ühendati, sai Liivimaagi Poola riigi osaks. Eesõigusi, mis liivlased a. 1561 Vilnas välja olid tinginud, kinnitati küll uuesti mitu korda, aga kitsendati ja lõdvendati alatasa seega, et neid ainult niipalju lubati täita, kui kaugelt nemad kõigi kuninga ja Leedu suurhertsogi ülemõigustega kokku sünnivad.

Kui vähe uutel peremeestel tahtmist oli pühalikult töötatud evangeeliumiusu vabadust ja Saksa olude alalhoidmist tähele panna, tuli esmalt a. 1582 ilmsiks, kui uus kuningas Stefan Báthory ise Riiga ilmus. Maa-ametitesse seati poolakad, kindlustesse Poola sõjaväed, maa jagati Võnnu, Tartu ja Pärnu pretsiidiumkondadesse, mõisad võeti osalt seniste omanikkude käest riigivalitsuse kätte tagasi ja kingiti Poola suurtele meestele edasi. Et Saksa mõisnikkude arvu vähendada, ei lunastatud neid sõjavangist mitte välja. Maaomanikud, kes orduajal külluses priiskasid, sattusid kehvusesse. Meie rahva käekäigusse puutus see aga ainult kaudselt, sest vaesed pärisemehed kurnavad orjade üdi alati õelamini kui jõukad. Muidu jäi see orjadele ükstäispuhas, kas mõisnik sakslane või poolakas oli.

Usuline ta-
gakiusamine.

Abinõud ka-
toliku usu
laialilaotami-
seks.

Sügavamalt lõikas lihasse usumuutus, mis Poola kuningad püüdsid toime panna. Kui Stefan Báthory Riias viibis, võttis tema Jakobi ja Maarja-Magdaleena kirikud katoliiklaste tarvitada. Maarja-Magdaleena klooster muudeti jesuiitide kolleegiumiks. Võnnu linna asutati katoliku piiskopkond ja jagati tema ülespidamiseks avaraid maid ja mõisaid. Esimesed piiskopid, Johann Solikovski ja Alexander Mielinski, ei saanud suurt ära teha. Nende ametiaeg ei kestnud kaua. Hoogu sai katoliku usu laiali-laotamine alles a. 1583, kui jesuiit Johannes Patricki piiskopiks ja usutaganeja, Liivimaa mõisnik Otto von Schencking, Võnnu doompraostiks tõsteti, kuna maavalitseja Georg Radziwill, kes pea kardinaaliks ülendati, nende ettevõtteid südikalt toetas. Ühtegi abinõu ei põlatud. Mõisnikkudele tuletati meelde, kui õnnelik nende põli siis olnud, kui nad alles paavsti ja vana usu poole hoidnud. Kodanikkudele ja kaupmeestele öeldi, et kui nad aga katoliku usku tagasi tulevad, siis neil enam vaja ei olevat evangeeliumiusulistele võlglastele võlgasid õiendada. Usust taganejatele tehti kõik ukсед edasijõudmiseks lahti ja töötati rasvaseid kohti. Surma mõistetud kurjategijad päätsid usuvahtuse läbi oma elu. Kalameestele kõneldi, kuidas protestantismussüüdlane olevat, et saak endisel rohkusel ei õnnistanud. Iseäralisi lootusi pandi talupoegade peale, „kes vana vagaduse seemet“ kõvemini alal hoidsid kui mõisnikud, kes endid kirikuvarandustega rikastanud. Ähvardustega püüdis Schencking talupoegi võrgutada ja käskis vana usku jälle vastu võtta, aga nad vastasid, pöörgu ta esmalt nende peremehed ja junkrud Rooma poole, kes ikka veel uuest usust kinni pidavat, ega nemadki ei soovivat ummisjalu pörgu jooksta. Talupojad olevat harjunud alati junkrutele järele tegema. Evangeeliumi õpetajaid nimetas Schencking palgalisteks madalast soost, kuna tema, Schencking, niisama piiskopp Patricki ja kardinal Radziwill mõisnikuseisusest olevat ja ometi mitte halvaks pole pannud katoliku kiriku teenistusesse astuda. Sellest võivat selgesti ära tunda, et see õige usk olevat. Evangeeliumi õpetajate üle valvati kangesti, kas nad oma karja ei keela katoliku usku minemast, ja neid kiusati hirmsal kombel taga. Ainult Riia linnas leidsid õpetajad mõjuvat varju. Ja nõtkus raekohus järele andma, seda julgemalt kaitsesid neid kodanikud. Ähvardavast julgusest aga oskasid isegi vägivaldsed poolakad lugu pidada ja jätsid õpetajad enam rahule.

A. 1584 võttis kardinaal Radziwill kirikukatsumise-teenkonna Liivimaal ette, et oma uuristamise vilja näha. Talurahva seast leiab ta äraütlemata vaesust ja viletsust. Mitmel pool peab rahvas evangeeliumiusust veel kinni, teisel jookseb ta karjakaupa kardinaalile vastu ja täidab tema soovi. Nälginud hulgal on üks kõik, mis usku ta on. Ta teab ühest niisama palju, kui teisest. Aga katoliku usk näitab mitmel parem olevat, sest ta annab — leiba, mis nälga kustutab. Viljandisse ei ole kaua aega enam evangeeliumi õpetaja jalg ulatanud. Radziwill paneb siia katoliku jumalateenistuse käima ja salvi suure hulga mehi ja naisi. Tartus kuuleb tema rõõmuga, kuidas jesuiidid „Maarahvale Maakeeli“ jutlust ütlevad. Raekohtu käest nõuab tema, et evangeeliumi kuulutajatele rahvakeelne jutlusetegemine täiesti ära keeldaks, aga raekohus julgeb vastu panna. Kuid mis nüüd veel võimalik ei ole, küllap vägev mees selle pärastpoole läbi viib, pealegi niisuguses pisukeses, vaeses linnas, nagu Tartu sel ajal oli. Raskem oli juba rikkas kaubalinnas Riias julgete, kangekaelsete ketseritega ümber käia. Kui sellesama aasta jõulusid paavst Gregorinuse XIII parandatud kalendri järele kästi pühitseda, tõusis Riias mäss, mis alles siis jõuti sumbutada, kui eestvõtjad Giese ja Brinken ära hukati (a. 1589).

Vahepeal (a. 1586) oli Stefan Báthory surnud. Järeltulijaks valiti kuninga Johan III poeg Sigismund III Vaasa. Järgmisel aastal lahkus siit ilmast ka piiskopp Patricki. Võnnu doomptraost Otto von Schencking sai tema asemele, ja usutaganeja tuhinaga hakkas tema nüüd õieti oma endist evangeeliumi kogudust taga kiusama. Iseäranis raske kannatuseaeg tuli Tartu kodanikkudele. Tartule ei kingitud a. 1582, kui ta Poola alla sai, vähematki eesõigust, nagu muule Liivimaale a. 1561. Algu-
sest saadik talitasid siin Poola ülemad vägivaldselt, kuidas aga ise soovisid. Kuningas elas kaugel ja ei võtnud alamate hädakisa kuulda. Kohe riisus Jan Zamoiski (l. samoiski) evangeeliumiusuliste käest Maarja kiriku ja jättis neile ainult veel Jaani kiriku, mis seni eestlaste tarvitada oli. Kes katoliku usu vastu võttis, sai 2 rubla. Tõesti müüsid mitmed raugad ja naised selle eest oma usuvara ära. A. 1558 tulid siia 12 jesuiitipaatriit ja asutasid oma kolleegiumi ehk suurkooli, kuhu tasuta lapsi õppusele võeti, et neist katoliku usu preestrid kasvatada. Ameti peale valmistati neid juba koolipingil niiviisi, et neid evangeeliumiusu jumalateenistust saadeti segama ja evangeeliumi õpetajaid teotama ja peksma. Õpetajatele keeldakse ära eest-

Kardinaal
Radziwilli te-
gevus.

Poolakate
vägivaldne
talitamine
Tartus.

lastele jumalateenistust pidada ja neid armulauale võtta. Poola soldatid seatakse Jaani kiriku ümber, kes eestlased piitsaga peavad tagasi hurjutama, kui nad kirikusse tahavad minna. Õpetajad ei pane keeldu mitte tähele ja raekohus kaitseb neid. Aga kehval Tartul puudub Riia linna tüse jõud. Piiskopp Schencking võib aastal 1589 linnaga lepingu teha, et linna-eestlastele küll evangeeliumi tohib kuulutada, mitte aga neile eestlastele, kes kuninga- ehk kroonumõisate peal elavad. Ja see tähendas palju. Sest kui 1582 Tartu Poola alla heideti, tunnis- tas Poola kuningas terve Tartumaa kuninga „lauamõisateks“. Ja seda lepingut ei pidanud poolakad. Uuesti keeldi Tartu õpetajatele evangeeliumi kuulutamine eestlastele ära ja viimaks aeti õpetaja Bartholomäus Gilden Tartust välja. Aga mitte paljalt väevallaga ei murtud katoliku usule teed, ka suu- sõna õpetuse kaudu püüti laialipillatud karjalambaid võita, kellel enam karjast ei olnud. Preestritele katsuti sündsaid raamatuid muretseda, et nende abil rahvast õpetada. Eisenachi jesuiit Johannes Ambrosius Weltherus, kes Liivimaale ka- toliku misjonäriks tuli, andis 1591 niisuguse raamatu välja. Teine jesuiit, Liivimaa mõisnik Vilhelm Buccius (Bock?), laskis Braunsberis Rooma katekismuse Tartu murdes ilmuda, kus ka mitmed laulud riimides ja nootidega sees olid. Uus kirikukatsumine, mis 1613 ette võeti, pidi puhta õpetuse Liivi- maalt täiesti välja pühkima, õpetajad, kus neid veel leiti, ära ajama ja kirikud katoliiklaste kätte toimetama.

Võitlus Poo-
la-Rootsi va-
hel Liivimaa
trooni pärast.

Aga juba kauemat aega varitses värava taga vaenlane, kes Poola võimule Liivimaal otsa peale tegi. 1592 oli Sigismund II ka oma isa Johani III trooni Rootsis pärinud, aga rootslased ei leppinud jesuiitide sõbraga ja tõstsid tema onu, Söderman- landi hertsogi Karli, 1595 riigivalitsejaks. Sigismund katsus Rootsimaad sõjaga tagasi võita, kaotas aga lahingu ja 1600 kandis Karl sõjatule Liivimaale, kus teda rõhutatud elanikud hõi- sates vastu võtsid ja kui päästjat teretasid. Ruttu langes maa- kond maakonna järele rootslaste kätte. Siis pööras sõjaõnn ja Jan Zamoiski tõrjus rootslased põhja poole tagasi. 1602 võeti kindel Viljandi tormiga. Rootsi vahva komandant Wildemann laskis ise lossi püssirohuga üles. Niisama vahva poolakate juht Jürgen Fahrensbach sai küll siin surma, aga uuesti võit- sid poolakad 1604 Chodkieviczi juhatusel Paide all, nii et Karl rutuga Tallinnast Soome pidi põgenema. Hirmsasti möllasid nüüd vihased poolakad ja maksid veriselt kõikidele kätte, keda

Rootsi poolehoidjaks peeti. Ja mis Poola mõõga ja võllaköie eest pääsis, selle saatis nälg hauda. 1605 tuli Karl, kes 1604 Rootsi kuningaks oli valitud, Dünamündes 10.000 mehega randa ja piiras Riia linna ümber. Aga Riia ei annud alla. Kirchholmis tahtis kuningas ootamata Poola väe peale minna, aga Riias oli Chodkievicz aegsasti sõna saanud ja valmistas ennast selle vastu. Rootslased kaotasid lahingu ja aeti üle pea-kaela põgenema. 1609 langesid viimased Rootsi käes olevad kindlused Liivimaal, Dünamünde ja Pärnu.

Kirchholmi lahing.

1611 suri Karl IX ja tema poeg Gustav Adolf päris riigi rasketes oludes. „Tühjade kätega“ hakkas tema valitsuseohjadest kinni, kahel pool korruga pidi ta sõdima. Esmalt pööras ta ennast Venemaa vastu, 1615 võttis ta Oudova linna ära ja piiras Pihkvat. Stolbova rahulepingus Laadoga järve lähedal tehti 1617 rahu. Ingerimaa jäi temale võidupalgaks.

Stolbova rahu 1617.

1621 ilmus Gustav Adolf Riia alla. Kuuenädalase piiramise järele sõitis ta kui võitja vägevasse kaubalinna. Jakobi kirikus laskis tema jälle evangeeliumiusu jumalateenistust pidada, jesuiidid saatis ta rahuga minema. Siis läks tema Kuramaad karistama, kes kui Poola laenuhertsogiriik poolakatele abi oli annud. Edasi-tagasi voogas sõjamürin. Alles 1625 tõi selgust. Kuna Jakob de la Gardie ja Gustav Horn Tartu peale läksid ja augustikuus linna ära võtsid, tungis kuningas ise Kura- ja Leedumaale. Birsen, Posvol, Bauske ja Miitav langesid, 1626 said poolakad Leo Sapieha juhatusel Vallhofis kurjasti lüüa. Siis läks sõda edasi Läänemere lõunaranda Preisimaale. Elbing, Marienburg ja Dirschau võeti ära. Poolakad ei suutnud noorele väekangelasele kauem vastu panna. Septembrikuus 1629 tehti Altmargis Elbingi lähedal rahuleping: Liivimaa kisti Poola küljest lahti ja sai Gustav Adolfile võidusaagiks. Jälle ühendati meie kodumaa ühe riigi valitsuse alla pärast 70-aastast lahutust. Meil algas ajajärk, mida tänulik rahvas veel praegu „vanaks heaks Rootsi ajaks“ kutsub.

Altmargi rahu 1629.
Eestlaste maa tervelt Rootsi all.

V.

Rootsi aeg Eestis.

Välised olud. — Vene-Poola sõda. — Maavalitsuse korraldus. — Talupoegade põlve parandus. — Vaimuelu. — Eesti kirjanduse algus. — Mõisate tagasivõtmine ja selle tähtsus Eesti rahva kohta. — Käärimine mõisnikkude keskel valmistab Rootsi valitsusele lõpu. —

Ordu valitsuse lõpul kisti Eesti kodu kolmeks lõhki. Tallinnamaa heitis Rootsi riigi osaks. Liivimaa müüs viimane ordumeister Kettler Kura hertsogikrooni eest Poola kuningale Sigismund II Augustile. Saaremaa jäi „Liivimaa kuninga“ Magnuse pärandusest Daani omaks. Et ka Vene tsaar Ivan Hirnus saaki ihaldas, kestis maadlemine Põhjamaade vahel veel kaua edasi. Paremad ajad koitsid meie rahvale alles unustamata kuninga Gustav Adolfiga. Altmargi sõjariistade-rahuhendand 1629 meie mannermaa Rootsi valitsuse alla. Brömsebro rahulepingus sundis naiskuningas Kristina Daanimaad 1645 veel ka Saaremaad käest ära andma. Esimest korda pärast vabaduse kaotamist oli meil jälle ühine peremees, pealegi hea ja hoolikas peremees.

Rootsi sõda Venega (1656—1661) ja Poolaga (1657—1660). Tartu langeb venelaste kätte 1656.

Algavat rahu- ja ülesehitamise-tööd segas 17. aastasaja keskpaigal veel kord sõda, mis kuninga Karl X aujärjelesaamisel põlema puhkes. Meie kodumaa tundis valu nimelt Vene tsaari Aleksei Mihailovitshi sõjavägede poolt. Kuna tsaar ise 1656 Väina kaldaid mööda Riia alla ligines, tungisid vähemad salgad üle Naroova jõe ja rüüstasid Viru- ja Järvamaad. Kokenhusenist tuli vürst Trubetskoi 40.000 mehega Tartut piirama. Linna kaitsesid ainult 200 Rootsi soldatit, 200 kodanikku ja 100 ratsameest. Kindlused olid puudulised. Abiväed löödi tagasi. Püssirohi lõppis. 12. oktoobril 1656 andis kommandant Lars Flemming varjuta paiga venelaste kätte. 140 meest, kes

veel jalul seisis, tohtisid vabalt Tallinna poole taganeda. Kodanikud ja ümberkaudne maarahvas pidid tsaarile ustavusevannet vanduma. Venelastega tegid nüüd poolakad lepingu, ja rootslaste vastupanemine läks veel raskemaks. Siiski löi väiksearvuline Rootsi vägi Friedrich von Löweni juhatusel 18. juunil 1657 Valga lähedal 10.000 venelast. Vene parem väejuhataja Matvei Sheremetjev sattus haavatult vangi ja suri mõni päev hiljem Volmaris. Augustikuus ajas Magnus de la Gardie venelased Pärnu all põgenema ja tungis Pihkva maile. Rohkearvulised Vene väed sundisid teda aga pea üle Naroova jõe kuni Tallinnani taganema. Venelased laastasid Virumaa paljaks, põletasid Jõhvi, Viru-Nigula ja Lüganuse kirikud maha, pöörsid siis aga Naroova taha tagasi. Lõunahommiku poolt käisid 20.000 venelast Nashshokini juhatusel Liivimaad rüüstamas. Aga kuri katk oli juba varem maa nii paljaks laastanud, et venelased tagasi läksid. Poola väepealik Gonsievski ulatas aga oma salkadega Volmari alla. Linn langes. Kodanikud ja ümberkaudsed mõisnikud pidid kuningale Jan Kasimir'ile ustavust vanduma, nende seas maanõunik Friedrich Vilhelm Patkul, Johann Reinholdi isa. Pärnu vallide taga aga murdus vaenlase vägi. Katkusurm mässas nii hirmsasti, et loomad ilma karjaseta ümber uitsid, vili põllul ära pudenes ja talud vastiku surnulõhnaga täidetud olid. Ka uus vastane, Daanimaa, ei jõudnud kuningat Karl X väärata. Ta ise ilmus Kopenhageni alla ja sundis 9. märtsil 1658 vaenlast Roeskildis rahu tegema. Kindral Horn kihutas venelased Jamburi alt, kus nad linna piirasid, minema ja tegi kõik nende uued pealekäämised tühjaks. Et teiste vaenlaste vastu hinge tagasi saada, leppis Rootsimaa 20. detsembril 1658 Vallisaarel venelastega kokku. Rahu pidi 3 aastat kestma. Tähtis Tartu kindlus jäi Moskva tsaari kätte. Kindlamat rahu katsuti järgmisel aastal jalale seada. Aga läbirääkimised Aakre Pühaste külas Pikasilla lähedal ei viinud sihile.

Vallisaare
vaherahu
(Venega)
1658. a.

Kuid poolakad ei jätnud Liivimaad ikka veel mitte rahule. Gonsievski piiras Riia linna. Ka Pärnu alla ilmusid jälle poolakad. Alles uuel aastal 1658 pääsid neist mõlemad paigad. Aga 25. jaanuaril 1658 põletasid leedulased Põltsamaa ära. Kui rootslased Toreida poole ilmusid, taganesid poolakad, pistsid aga Helme lossi põlema. Siia pöörsid nad tagasi, aga oobrist Glase nap ajas nad uuesti minema ja lõhkus lossi püssirohuga ära. Edasi-tagasi voogas sõjaõnn. Alles Karl X surm 13. veebr. 1660 lepitati vaenlased ära. Oliva rahus 23. aprillil 1660 jättis Poola

Oliva rahu
Poolaga
1660.

valitsus Liivimaa rootslastele, peale lõunahommiku-pooliste maakondade Dünaburi, Rositteni, Lutsi ja Marienhauseni. Viimaseid nimetati sest ajast Poola Liivimaaks. Katoliku usk rõhuti jälle rahvale peale. Arvurikaste Läti külade keskele asus siia ka väike Lutsi maarahvas, kes kaua täiesti unustusesse oli jäänud ja alles meie päevil nii kui uuesti üles leiti. Tüütavate vaidluste järel leppisid viimaks Kärde mõisas 21. juunil 1661 Rootsi ja Vene saadikud kokku. Piirid jäid sekssamaks, nagu nad enne sõja hakatust olnud. Kõik sõjamoona, mis venelased Liivimaa kindlustest ees olid leidnud, pidid nad maha jätma. Raske meelega lahkusid nad Liivimaalt. Ka Tartu ühendati jälle muu kodumaa külge.

Kärde rahu
(Venega)
1661.

Nüüd algas 40-aastane rikkumata rahu. Uus, parem aeg jõudis kurnatud rahvale. —

Maa valit-
suse korral-
damine.

Rootsimaa on alati oma valitsuse kindla korralduse ja valju seaduse tähelepanemise poolest tuttav olnud. Seda kindlat korda ja seaduse austamist püüdis uus riigivalitsus ka meie kodumaal maksma panna. See nõudis rohket tööd ja väsimata püsivust, sest kord ja seadus maksis siinpool seni vähe, kus omavoli ja tugevam jõud peremehed olid. Võimumehed püüdsid muidugi seda neile kasulikku põlve jätkata ja riigivalitsuse püüdeid nurja ajada, et tarvis õiguse tasa-kaalu kõige alamate vahel tarvitada. Abimeheks olid neil nende „eesõigused“. Ühe seisuse eesõigused aga käivad sõnakõla ja mõtte poolest kõikide ühetaoliste õiguste vastu. Tallinnamaa oli vabas lepingus kuninga Eerik XIV allä heitnud ja muidugi olid maa võimumehed, mõisnikud, kõik oma vanad eesõigused välja tinginud. Harju-Viru mõisnikkude eesõigused aga käisid hallist ajast saadik väga laialt ja ei jätnud riigivõimule kuigi suurt voli üle. Liivimaa oli küll mõõgateraga Rootsimaa külge liidetud, aga siingi oskasid võimumehed oma „eesõigustele“ kinnitamist muretseda. Kinnitatud eesõiguste taha pugesid rüütelkonnad igal soovitud korral varju ja raiusid tuld riigivõimu uuenduse ja paranduste vastu, nii et juba 1626 suur kuningas Gustav Adolf meeäärriuses hüüdis: „Teie toetate väga oma eesõiguste peale. Tahate teie, siis elage oma eesõigustest ja sööge nad ära!“

Rootsi püü-
ab maal õi-
guslikku
korda
maksma
panna.

Sellest selgub, et Rootsi valitsuse õiglasel püüdel, meie rahva põlve tõsta, ainult pikkamisi edenesid ja ainult jaolt sihile jõudsid. Kohalikkude võimude vastuseisimine sünnitas ägedaid kokkupõrkamisi, kuni vastuseisjate pea-eestvõtja viimaks

äraandjaks sai ja Rootsi valitsusele kodumaal ootamata rutulist lõppu aitas valmistada.

Kui meie võimumeestest kõneleme, siis võime ainult veel mõisnikkude peale mõtelda, kes varemalt muud ei olnud kui laenumehed. Maa pärisperemehed, piiskopid ja ordu, oli ajalootuul ära puhunud. Uued vaimulikud, evangeeliumi õpetajad, ei osanud maavalitsuse asjus vähematki mõju alal hoida. Linnad olid sõjatormides osalt ära hävitatud, osalt vaeseks jäänud ja ei võtnud lausa maa käekäigust osa. Riia elas ise-elu oma müüride vahel. Peale tema saatsid esialgu veel Tartu ja Pärnu kui mõisate omanikud saadikuid Riia maapäevale. Aga nende paari mehe hääled ei tähendanud mitte vähematki. Liivimaa maapäev, mis 1422. aastast korralikult koos käis ja üleüldiste maa-asjade üle nõu pidas ja otsuseid tegi ja kus igal seisusel, peale talupoegade, oma asemikud olid olnud, muutus mõisnikkude-päevaks. Nemad olid ammu ära unustanud, et nad ainult ajutised maarentnikud olid. Maa pärisperemeeste, piiskoppide ja ordu, kitsikusi targu tarvitades ja südisti omale seni tundmata õigusi nõudes tõusid nad maa ja rahva pärisisandateks. Kui Rootsi riigivõim, kes piiskoppide ja ordu õiguste omanikuks sai, mõisnikkudele mõjuvalt meelde tuletas, et riigivalitsus suurelt jaolt maa pärisomanik on ja nemad ainult laenumehed ja maatarvitajad, siis pääsis torm lahti, mis Põhja sõja taevapiirile üles ajas.

Esiotsa aga aitas Rootsi riigivalitsus ise mõisnikkude seisust kindlamini kokku liita, mida ta pärast kibedasti pidi kahetsema. Liivimaa mõisnikkude eesotsas seisis tark ja sõnakas Otto von Mengden. Gustav Adolfi surma puhul oskasid Liivimaa saadikud Stokholmis asju nii libedasti ajada, et alaealise Kristina eestkostjad nende „vabadused ja õigused“ kinnitasid ja neile luba andsid, et nad igaks maapäevaks oma keskelt peamehe ehk marshalli tohtisid valida. Sellel põhjal astuti agarasti edasi ja püüti kõik, mis iial võimalik, „kuidas seda maad kuidagi iseriigiks“ võiks teha. 1642. a. lubas riigivalitsus mõisnikkude „maakassa“ asutada. 1643 kutsuti maanõunik- kude kogu elusse, kus 12 tähtsamat mõisnikku aset leidsid, kellest 3 õuekohtu liikmeks nimetati, nii et mõisnikkudel ka maa ülemas kohtus tähtis sõna oli ligi rääkida. Tarvilikkudel kordadel, kus maapäeva ei saadud pidada, võtsid maakon- nasaadikud maanõunik- kude arupidamistest osa. Seda kogu nimetati konvendiks. Uute valitsusemeeste püüded, oma-

Olukord
Liivimaa.

Aadeli sei-
susliku oma-
valitsuse
arenemine
Liivimaa.

valitsust kinnitada, õnnistasid. 1648 kinnitas Kristina kõik vanad õigused ja eesõigused, mida rüütelkond juba varemini kange hoolega algkirjades oli kokku koguda katsunud.

Seisuslik
omavalitsus-
lik korraldus
Eestimaal.

Tallinnamaal olid mõisnikud oma seisuse ja võimu korraldamises Liivimaast juba kaua ette jõudnud. Juhiks oli neil rüütlite-peamees, keda maapäev 12 maanõuniku ette pandud kandidaatidest 3 aasta peale valis. Peamehele olid nõuks ja abiks rüütlite saadikud. Üleüldisteks otstarveteks võeti raha rüütlikassasse kokku. 1651 anti luba „rüütli-panga“, s. o. rüütlite perekondade nimekirja kokku seada. 1662 oskasid saadikud alaealise Karl XI eestkostjatelt õiguse välja nuruda, et ühelegi kodanikule ei lubata rüütlimõisaid osta. Täieõiguslised inimesed Tallinnamaal olid ainult mõisnikud.

Kohtuolude
korraldamine
Eestimaal.

Kohtuolusid korraldas Gustav Adolf niihästi Tallinnamaal kui Liivimaal. Süüasjus mõistsid Tallinnamaal 3 m a n n - r i h t i kohut. Maa-viskal valvas, et seadusi täideti, riigivalitsuse kasusid tähele pandi ja kurjategijaid karistati, kui erainimesed ei kaevanud. Edasikaebtused läksid ülem-maakohtusse, kus rüütlite peamees juhatas. Nõudmiste tarvis oli alam-maakohus seatud. Edasikaebamise tee viis Stockholmisse. Tallinnamaa kohtuliikmeid valisid muidugi mõisnikud.

Liivimaal.

Liivimaa jaotati 4 m a a k o h t u - r i n g k o n d a ehk kreisi: Riia, Võnnu, Tartu, Pärnu. Nende alla käisid vabade inimeste nõudmiste ja süütegude harutused ja talupoegade kaelakohtu-asjad, sest mõisnikkude käest võeti õigus „kaela ja käe üle“ ära, aga „kodu karistus“ jäeti neile. Edasikaebamiseks asutati 1630 Tartu õuekohus 14 liikmega; nendest olid iga kord 3 maanõunikud. Ainult nõudmiseasjus võidi veel Stockholmisse õuekohtusse edasi kaevata. Kohtusse ja politsei ülevaatamiseks seati iga maakonda viskalid. Politseivalitsus seisis Liivimaal silla-kohtute käes, Tallinnamaal talitasid vabalt kardetud hakenrehid.

Õuekohus
1630.

Kõrgemad
Rootsi võimukandjad
meie maal.

Riigivalitsuse ülemad asemikud olid Riia ja Tallinna kindralkubernerid ja Saaremaa maavalitseja. Nende all seisid veel kubernerid ehk maavalitsejad ehk asekuubernerid. Kahjuks vahetati kindralkubernerid ja maavalitsejaid tihti, nii et nad mitte iga kord maad ja rahvast õieti tundma ei saanud õppida. Nende parandusepüüetel olid alatasa mõisnikud oma „õiguste ja eesõigustega“ kui pakud jalus. Kristina ja Kaarel XI kaua vältava alaealivalitsuse päevil ei leidnud nemad eestkostjatelt tarvilikku tuge. Ainult Gustav Adolphi lühikese valitsuse ajal

pärast Kaarli XI täisealiseks saamist (1678), s. o. Rootsi aja hakatusel Liivimaal ja lõpul tundus hoogu ja jõudu tarvilikka parandusi takistustest ja vastuseismistest hoolimata toime panna. —

Rootsi riigi tugevus oli prii talupoja seisuse peale rajatud ja Waasade kuninglik sugu oli algusest saadik evangeeliumi-Lutheruse koguduse ohvrimeelne kaitsja. Need kaks nähtust juhtisid ka meie maal riigivalitsuse parandusepüüetele rada.

Reformid.

Imeks pannes nägid juba esimesed Rootsi kuningad, mis õiguseta ja viletsat põlve talupojad Tallinnamaal elasid. Talupoeg oli ihuga ja hingega, varaga ja tööga mõisniku ori; mõisnik oli ühtlasi tema kurnaja ja kohtumõistja. Eerik XIV püüdis orjade käekäiku kohe pehmenada. Aga ta oli mõisnikkude „õiguste ja eesõiguste“ kinnitamisega käed omal kinni sidunud. Vaevalt teadis tema, mis need „eesõigused“ tähendasid. Iseäranis mõisnikkude kohtumõistmist süüasjus ei võinud tema sallida, kui asjalugu selgemalt tundma õppis. — Tagajärjeta jäi sõjakeerus ka Rootsi valitsuse maahindamine ja maksude määramine, mis 1599—1601 toime pandi. Alles pärast Altmargi rahu (1629) võeti see töö jälle käsile ja jätkati kuni 1641. aastani. Siis leiti Liivimaalt 4343 adramaad. Adramaa aru järele määrati maksud ära. Maksu alla käisid aga ainult talumaad. Mõisamaa oli ja jäi igast maksust ja teenistusest vabaks. Talupoegadele tõi maa-mõõtmise ja adramaasse jagamine selle kergenduse, et v a k u r a a m a t u d seati ja orjuse suurus üles tähendati. Ühtlasi seati 1630 laadapäevad linnades kindlaks, kus talupojad takistamata oma põllu- ja majapidamise-saadusi tohtisid müüa. 1632 võeti mõisnikkude käest kaelakohtupidamine (jus vitae et necis) ära ja talupoegadele anti õigus mõisnikkude rõhumise vastu õuekohtus kaevata. Talupoegade lastele jälle avati tee kõrgema hariduse poole käsu läbi, et uuesti asutatud Tartu ja Tallinna gümnaasiumidesse ka Eesti lapsi pidi õppusele võetama. Meie rahva põlve parandused olid kõige paremas hoos ja joones, kui õnnetu Lützeni lahingu kuul suuremeelse kuniga Gustav Adolfi kallile elule otsa tegi ja hakatud töö ajutiselt suikuma pani.

Maareformid.

Mõisnikud kaotavad kaelakohtupidamise õiguse 1632.

Ihulikkude kergendustega käisid käsikäes vaimuliku elu tõstmise püüded.

Kiriklik-hariduslikkude olude korraldamine.

Esimeste kuningate käsud, kiriku elu korraldada, jäid viijata. Parajad mehed puudusid, kes käskusid teoks oleksid loonud. Asjata manitses 1584 Tallinna piiskopp Agricola „taevase majasteedi ja Rootsi kuninga Johani käsul“ lagunenud kirikuid üles ehitada. Rohkem mõju jõudis avaldada Tallinna Toompea

David Dubberch Eesti-
maa maakogudusi katsumas.

õpetaja David Dubberch, kes maakogudusi käis katsumas. Ilmsiks tuli Tallinnamaa koguduste hirmus seisukord. Kirikud olid pikal sõjaajal varemehunnikuks langenud. Kõlbmata õpetajad olid ametisse tükkinud. Mõisnikud ja talupojad elasid ühesuguses pagana pimeduses ja rumaluses toorest ja haisema läinud elu. Dubberchil läks korda vähemalt kirikumaid suurelt osalt ahnete naabrite käest päästa, kirikute päranduseõiguse tunniskirju korjata ja siin ja seal kirikuid ja kirikumõisaid üles ehitada. Pärast tema surma jäi kõik jälle lohakile ja libises uuesti kiiresti allapoole. Värske tuul hakkas alles 1626 puhuma, kui Gustav Adolf Kuramaa sõjaväljalt ise ootamata Tallinna ilma ja võimumeestelt aru päris, kuidas kirikliku eluga lugu olevat. Tarvis minevat head kooli ja ülikooli, kiriku eest tulla hoolt kanda ja õpetajatele kümnest maksta, kes nüüd „kerjajaleiba õgivat“. Mõisnikud püüavad musta valgeks pesta, aga kuningas ei usu neid, vaid saadab 1627 komisjoni Westeräsi piiskopi Johannes Rudbeckiuse juhatusel Tallinna, kes asjalugu põhjalikult läbi uuriks.

Johannes
Rudbeckius
kiriku olu-
korda järele
vaatamas.

16. juulil 1627 jõudis Rudbeckius Tallinna ja avas esimese Tallinnamaa õpetajate sinodi. Õpetajad pidid jutlust ütleva ja katsuti läbi. Kes kõlbmata oli, heideti ametist. Õpetajate hooletust ja halbu elukombeid nuheldakse raskete sõnadega. Kästakse neid usinad ja kained olla. Õpetajate kaasas oli igast kogudusest 4 ustavat talupoega Tallinna tulnud. Kus kirjalikud tunnistused ei ulatanud kiriku omandust ja koguduse elukorda selgeks teha, päriti talupoegade käest aru. Selgub, et maal vähe kirikuid leidub, koolisid ja haigemajasid sugugi ei ole. Väiksemates kihelkondades on sissetulekud nii pisukesed, et õpetajatel „musta leibagi“ ei ole süüa. Kirikumõisa hooned jooksevad läbi. Mitmed õpetajad hoiavad oma majakraami ja söögi-tagavara üleval „kirikus, kus natuke parem on“. Kirikueestseisjad ei käi kirikus ega armulaual, ei pea ka mitte kirikute arveid korras.

Rudbeckiuse
korraldused.

Kirikud olid igapidi raisus ja mädad. See sai Rudbeckiusele pea tuttavaks. Ta otsib rohtu. Kirikuvalitsuseks lubatakse vaimulik konsistorium asutada ja superdent ja praostid ametisse panna. Kirikueestseisjad pidagu hoolega kirikute kulu- ja tuluarved korras. Kirikute, koolide ja haigemajade ülespidamiseks tasutagu jälle kümnisemaksu. Õpetajatel olgu vähemalt adramaa aastas külvi all, köstritel $\frac{1}{4}$ adramaad. Ebausu kombesid kaotatagu õpetuse teel ära, pühad ebausu paigad

politsei võimul. Pühapäevadel ei tohi tööd teha, ei kedagi voori peale saata, vaid käidagu kirikus. Lagunenud kirikud ja koolid ehitatagu üles ja seadusevastane ja armuta valitsus talupoegade üle kadugu. Ärgu keeldagu talupojale lapsi kooli saatmast. „Eesti rahvas ei ole loomu poolest mitte halvem kui muud rahvad. Sellepärast ei ole õigust neid väljakannatamata orjuses pidada, vaid pärisorjus on, nagu kõikide teiste rahvaste juures, nende õeluse ja tigiduse peapõhjus.“ Talupojad lastagu v a b a k s ! Korralikud õpetajad tulgu ametisse! Patronaadiõigust, mida kurjasti tarvitatakse ja mille abil kõlbmata õpetajaid ametisse õnnistatakse, kadugu, kui iga kord teda kirjalikkude tunnistuste najal kindlaks ei tehta. Õpetajaks kõlbab ainult see, kes usuteadust on õppinud. Praostid ja õpetajad tulgu kaks korda aastas Tallinna kokku, et koguduse elu üle nõu pidada ja oma teadmist laiendada. Rootsi kirikuseadus pandagu esiotsa maksma!

Selsamal ajal tulid mõisnikud Tallinna maapäevale. Rudbeckius pani neile oma õigused ja otstarbekohased nõudmised ette. Niisugust keelt ei olnud veel keegi eluilmas nendega julenud kõnelda. Kõik puudused salati nende poolt upsakalt maha. Kõik paranduse-ettepanekud tõugati vihaselt tagasi. See käivat ju nende „õiguste“ vastu. Nii oli Tallinnamaa mõisnikkude vastus Gustav Adolfi heatahtlikkude ja tarvilikkude nõudmistele peale. Oleks ausameelne kuningas kauemini elanud, pihukpõrmuks oleks ta meeste „õigused ja eesõigused“ teinud, kelle elu alasti omakasu juhtis.

Mõisnikud
Rudbeckiuse
korralduste
vastu.

Liivimaale Rudbeckiuse kirikukatsumine ei jõudnud. Siin korraldas kiriklikka olusid Hermann Samson, kes Poola ajal Riias kartmata jesuiitide vastu häält oli tõstnud ja kelle Gustav Adolf 1622 Liivimaa superdendiks nimetas. Liivimaa koguduste seisukord oli veel halvem kui Tallinna pool. Nagu tuli oli Poola valitsus oma korratustega, jesuiitide tegevusega ja alaliste sõdimistega üle maa käinud. Lausalt maalt oli evangeeliumi usk nii hästi kui hävitatud. Mõnda katoliku koguduse välist kommet leiti siit ja sealt. Rahva süda hoidis paganuse poole ja rahva elukombed ei tunnistanud ristiusku. Kirikukatsumistel, mis Rootsi aja hakatusel kohe ette võeti, ilmus, et paiguti lapsi enam ei ristitud, armulaual ei käidud, naised rööviti, surnud maeti pühadesse metsatukkadesse. Kirikud seisid varemetes, kirikumaade peal kasvas mets. Väsimata istutas ja kastis Samson. Kõlblikud mehemed seadis tema ametisse, sinodile kogus tema nad nõupidada.

Liivimaa
kiriku seisukord.

Hermann
Samsoni
tegevus.

mistele. Iga maakonda pandi kaks praostit. Ülemkonsistoorium kutsuti elusse, kes õpetajaameti kandidaatsid katsus ja õnnistas ja kiriku üle valitses. Kirikuid parandati ja ehitati. Riisunud kirikumaid hakati naabrimõisate käest tagasi pärima. Raske oli mehi leida, kes usuteaduses tarvilikku õpetust olid saanud ja kes rahva keelt oskasid. Seda puudust aitas Tartu ülikool parandada. Nürnbergi sõjaleeris kirjutas Gustav Adolf asutuskirjale alla. 15. oktoobril 1632 avas kindralkuberner Skytte uue hariduseallika. Ta kõneles tähendusrikkaid sõnu: „Ei mitte ükski mõisnikud ja kodanikud, vaid ka vaesed talupojad peavad sellest suurest heateost kasu saama, need, kellele siiaani keeldud oli midagi õppida ja kelle ihudega ühes ka nende vaimu taheti pärisorjaks teha.“ Vaevalt on mõni talupoja laps uude ülikooli õppima saanud, aga kaudselt tõi kõrgem õpeasutus meie rahvale ometi seda kasu, et tema tulevased õpetajad ja kohtumõistjad siin rahvale mitte nii võhivõõraks ei võinud jääda, kui mehed, kes otse väljamaalt tulid. —

Tartu ülikooli
asutamine
1632.

Vaimulik
kirjandus.

Rahva keel oli seni õpetajatele äravõitmata takistusi valmistanud. Ametikandidaadid tulid väljamaalt. Kõige paremad nad eelhariduse ja elukommete poolest ei võinud olla. Neid tarvitas nende kodumaa ise. Siin laulatati nad koguduste peale, kelle keelest ja viisist neil aimugi ei olnud. Kõik õppimiseabiõud, mida muidu kirjandus ja keeleõpetused ehk grammatikad pakuvad, puudusid. Ainult rahva suust võis noor õpetaja keelt kuulda ja õppida. Aegamööda purssis ta mõne sõna, pani vaevaliselt tähtsamate vaimulikkude raamatute peaosad ümber ja hakkas neist siis konarliku väljarääkimisega kirikus ette lugema. Tuli naabirikiku peale veel noorem õpetaja, siis kirjutas ta vanema ametivenna tõlked ära ja tarvitas neid. Oli ta osav, siis parandas ta neid ja pärandas teistele edasi. Neis „käsikirjades“ ja „tõlgetes“ tuleb Eesti kirjanduse hakatust otsida. Selsamal viisil kisti vägivaldselt ka kirikulaulu sõnu Saksa keelest Eesti keelde ja harjutati etteütlemisega ja ettelaulmisega kogudustele kätte. Ka neid koguti ja kanti kirikumõisast kirikumõisa. Tallinna Eesti Püha-Vaimu kiriku õpetaja Georg Müller, kes jutlusi käsikirjades maha jätnud, kõneleb juba 1600 „meie lauluraamatust“ ja toob proovisid. Vaevalt saadi neid laulda. Müller ise kaebab, et koguduse laul ennem lammaste määgimine olevat. Nii viletsad olid laulusõnad. Neid „vanu käsikirju ja tõlkeid“ korjasid, korraldasid, parandasid ja andsid 1632 trükki mag. Heinrich Stahl Tallinnas ja

Vaimulik-
kude käsi-
kirjaline kir-
jandus.

Stahl.

Joakim Rossihnius Riias. Stahl „Käsi- ja Koduraamat“ Rossihnius. tõi neljas jaos Tallinna keeli Lutheruse Väikse Katekismuse ja evangeeliumide ja epistlite ja 144 kirikulaulu tõlke. Rossihniuse tartumurdelises kirjatöös puuduvad laulud. Peale selle andis Stahl veel 1637 esimese Eesti keele grammatika ja 1641—1649 jutluseraamatu välja. Ülepea voolas Tallinnamaal hoolsa piiskopi mag. Joakim Jheringi äratusel värskem elu. Tema võttis esimest korda 1641 nõuks Püha Kirja Eesti keelde toimetada, mille peale terve evangeeliumikiriku õpetus on põhjendatud. Ümberpanemise-töö jagati mitme õpetaja peale ära ja tehti Uue Testamendiga algust, aga et nende mitmetaolise tõlke tahumiseks ja viilimiseks rahakulu vaja oli, jäi asi soiku. Ka Vana Testamendi käsikiri, mis Urvaste õpetaja Johann GutsLaff oli valmistanud, ei ilmunud trükist. Katk, mis Rootsi-Vene sõja kannul käis, surmas 1657 GutsLaff'i, kes Tallinna oli põgenenud, niisama ustava piiskopi Jheringi. Küll tehti veel mitu katset, aga trükki ei pandud midagi. Alles Kaarel XI valitsuse lõpu poole nihkus asi jälle edasi. Kaarel XI usaldas töö targa ja hakkaja Liivimaa kindralsuperdendi Johann Fischeri kätte ja määras Uue Testamendi trükikuludeks esiootsa 800 riigitaalrit. Et juhatus Tallinna käest ära läks, see vihastas upsakaid Tallinnamaa õpetajaid väga. Siiski võtsid nemad saadikute läbi konverentsist osa, mis Fischer augustikuuks 1686 Lindna mõisa Volmari lähedale kokku kutsus. Siin pahvatas kadedus Tallinna- ja Liivimaa vahel lausa lõkkele. Fischer soovis Eesti tõlkele Greeka alguskirja aluseks panna ja kirjaviisis ja grammatikas õiendusi ette võtta, Tallinnamaa õpetajate meelest pidi Lutheruse saksakeelne ümberpanek Eesti tõlkijatele kõikumata juhtnööriks jääma, ja juba lahkumise mõtegi senisest harjunud Stahl keelest ja grammatikast näis neile hirmus kuritöö olevat.

Johann Fischer Piibli tõlkimist toetamas.

Esimesed, kes Eesti keeli kirjutasid, olid võõra maa õpetajad olnud. Et meie keelel oma kirja ega kirjaviisi olemas ei olnud, siis andsid nemad tähtedele sellesama hääleväärtuse, mis neil Ladina ehk Saksa keeles oli. Nemad kirjutasid Eesti sõnad just nõnda, nagu oleksid need süda-võõrakeelsed olnud. Terve Ladina tähestik laenati meie Eesti keele sisse, ka c, ck, sch, f, v, z, x, y, ph ja h kui pikkuse märk. Stahl võttis selle kirjaviisi omaks ja tõstis tema seeläbi suure au sisse. Nõndasama nagu Stahl ise „preestrite väärjumal“ oli, nõndasama tingimata tõeks ja iga täiuse tipuks peeti nüüd ka Stahl keelt ja kirja-

Stahl kirja- viis.

viisi. Küll tõusis pea siin ja seal vaidlemine mõne ükiku punkti vastu, aga suurt ei tulnud sellest välja, vähemalt ei mõjunud Kirjaviisi pa- see terve kirjaviisi ja keele kohta mitte palju. Esimesed võõrad, randuskatsed. keda meie raamatutest välja hakati vihtuma, olid tähed c, ch, sch, f. Heinrich Göseken jälle kiidab 1660 heaks pikkuse tä- hendamiseks täishäälikut kahekordselt kirjutada. Aga tema ei jõudnud ennastki harjumuse kammitsast päästa. Seks kulus mees ära, kes vasturääkimisest ja vihast hoolimata oma pare- mast tundmisest kinni hoidis, saagu mis saab ja tulgu mis tuleb. Niisugune vahva mees oli üliõpilane Bengt Gott- Bengt Gott- fried Forselius, Harju-Madise õpetaja poeg. Tema tundis elavalt viga ja teadis teed, kuidas viga parandada. Juba noo- Forselius. respõlves isamajas võis tema selget rahvakeelt kuulda ja terav kõrv pidi kohe aru saama, et kirjakeele ja rahvakeele vahel põhjatu vahe on. Selge mõistus ja loomulik tundmine tõstis häält, et mitte vildak kirjakeel rahvakeele mõõdupuu ei tohi olla, vaid et rahvakeel viletsat kirjakeelt peab õiendama. Sellessamas arvamises oli ka Fischer; ehk tema küll Eesti keelt ei mõistnud, aga kui mõtlejale inimesele oli see temale iseenesest selge. Veel ei pidanud Forse- lius vist parajaks ajaks, oma arvamisi uue grammatika teel kohe avaldada, tema tahtis neid enne ära proovida. Rahvas ise, rahva lapsed, pidid otsuse andma. Selleks kirjutas Forselius aabitsa- Forseliuse parandatud raamatu, mis umbes 1685 Riias parandatud keeles ilmus. Pa- aabits 1685. randatud keel ja uus õpetamiseviis sünnitasid imet ja tegid kõik õpetajad väljaandja sõbraks, kel selge pea oli asja aru- saamiseks ja süda õigel kohal rahva head taga nõudmas. See ülilahke vastuvõtmine kinnitas Forseliust vägevasti ettevõtetud töös ja Fischeri nõu peale julges tema 1686 Lindna konverent- sil oma parandamisesoovid neile meestele vastuvõtmiseks ette panna, keda kõige sügavamateks Eesti keele uurijateks, peeti!

Esmalt heitis Forselius üleliigsed võõrad tähed välja; tei- Forseliuse uuendused kirjaviisis. seks muutis tema võõrad sõnad, mida Eesti keel välja ütleva ei nõrku, Eesti keele loomu järele; osastava käände ja eitava kõneviisi leidis tema üles ja hakkas seda tarvitama jne. Asja- tundjad näevad, et kui need põhjasmõtted lihaks ja luuks muu- detakse, nagu pärasine Karula õpetaja Johann Hornung seda 1693 oma kuulsas grammatikas tegi, siis meie vana kirjaviis välja tuleb.

Et Lindna konverents ettevõtet ei edendanud, kutsus Keeletüli Pillistvere Fischer veebruarikuuks 1687 uue koosoleku Pillistvere kiriku- konverentsil. mõisa. Jälle pääsis äge suusõda lahti. Tallinnamaa õpetajad

ei jäänud mitte ainult selle juurde kindlaks, et tõlkimisele Lutheruse Saksa ümberpanek põhjaks pandaks, vaid nad nõudsid kangesti, et ka Lutheruse Saksa kirjaviis Eesti kirjakeeles maks-vaks tunnistataks. Liivimaa õpetajad pidasid niisugust nõudmist õigusega lapsikuks ja naeruvääriliseks ja püüdsid Forseliuse parandatud kirjaviisi järele käia. Fischer nägi ära, et midagi tõsist korda ei suudeta panna, saatis vaidlejad koju ja ajas asja oma käe peal ainuüksi vagusi edasi. Tema käsul võttis Puhja õpetaja Adrian Verginius sügisel 1687 üliõpilase Johann Hornungi, kes niisama osav kirja- ja keelemees oli kui tema sugulane Forselius, oma poole. Siin pani Hornung Greeka alguskirja järele Uue Testamendi Eesti keelde ümber ja andis sellest Fischerile ära kirja. Uued vastaste pealekäämised ja kaebtused viivitasid meisterliku osavusega valmistatud kirjatöö trükkimist. Alles Hornungi surma-aastal 1715 pääsis tema trüki teel ilma, kui teda mitmed õpetajad mitmel puhul olid muutnud ja rikkunud.

Johann Hornung paneb Uue Testamendi parandatud keelde.

Kergema vaevaga õnnistas Fischeril Tartu murde kirjanduse soetamine. Toetust leidis tema Puhja ärksa õpetaja Adrian Verginiuse poolt. 1684 võis Riias trükist ilmuda Lutheruse suur katekismus, 1685 Tartu laulu- ja palveraamat ja 1686 Vastne Testament.

Tartu murde kirjandus.

Kõige hädalisem vaimulik kirjandus oli nüüd olemas. Kasu aga tõusis temast esialgu ainult õpetajatele, kel keeleõppimiseks ja jumalateenistuse ja ametitalituste pidamiseks enam abinõud ei puudunud. Kogudustele ta veel otsekohest tulu ei toonud. Rahvas ei osanud lugeda. Jälle hoolitses Rootsi valitsus, et sellegi poolest lugu paranes. Rahvaharidusele pani tema koolide rajamisega kindla aluse, kui koolid ka täiesti vaimulikku laadi kandsid, nagu igal pool sel ajal, ja kõik ilmalikud õpeained kõrvale jäid.

Rahvaharidus.

Meie kuuleme juba 17. aastasaja algusel Tallinnas ja Tartus koolidest Eesti laste tarvis. Need aga ei tähendanud terve maa kohta midagi. Ka kaovad nemad pea nagu tina tuhka. Meie võiksim mitmed käsud üles lugeda, mis 17. aastasaja keskpaigas rahva õpetamise kasuks anti. Aga käsud jäid paberile peale, niikaua kui koolide asutamine kohalikkude võimeeste hooleks jäeti, kēs kätt ega jalga rahva heaks ei viitsinud ega raatsinud liigutada. Rõõmust edu märgati korraka alles siis, kui Rootsi kroonu laialdaseks maaomanikuks oli saanud, nii et ta head ettevõtet mõjusalt ka aineliselt jõudis toe-

Rahvakoolide
isa Bengt
Gottfried
Forselius. tada. See sündis Rootsi valitsuse lõpu poole. Rahvakoolide
isaks aga sai meie tuntud õpetajaameti kandidaat Bengt Gott-
fried Forselius.

Piiskopi
mõisa
seminar
(1684).

Koolide asu-
tamine.

Sel unustamata mehel ei puudunud arusaamist ega taht-
mist, ei ka mitte teed, mille peal tahtmist teoks muudetakse.
Ta hakkas õigest otsast peale ja asutas 1684 Tartu ligidale
Piiskopi mõisa rahvakooliõpetajate seminari, „et siit
edaspidi koolmeistrid ja köstrid võtta“, „kes pimeduse vastu
abi leiaksid, et Eesti noorsugu oma õnnistuse tundmiseks Jee-
suse sees kergema tee kätte saaks“. Palvete najal nurub ta
pärisorjade peremeestelt omale koolipoissa. Pärastpoole tuleb
kuninga käsk appi. Õpetajaks ja kooliraamatute kirjutajaks
heidab tema ise. Rootsi kroonu annab magasiatadest kooli-
poistele leiba. Õpetust jagati lugemises, kirjutamises, katekis-
muses, piibliloos ja kirikulaulus. Terased poisid tegid kaheaas-
tase õpetuse järele eksamid ja Forselius muretses neile kooli-
kohad. Neid peab aga alles asutama. Kes neid peab asu-
tama? Maa peaks, kihelkonnad peaksid. Aga need magavad.
Õpetajad, kes Forseliuse sõbrad ja tuttavad, asutavad kooliko-
had. Muidugi jõudu mööda. Nad annavad rehetoa ehk mõne
tarvitamata maja kooliruumideks, annavad ka hagu kütteks ja
lõmma valgustuseks ja kooliõpetajale talve otsa perelauas süüa.
Suvel lähevad koolmeistrid koju vanemate juurde ja teevad
põllutööd. Sügisel algab õpetus laste kallal, et neid inimesteks
kasvatada, ristiinimesteks õpetada. Imelikud koolipoisid kogusid
noorte koolmeistrite ümber: kiltrid ja kubjad, naisemehed ja
lesed. Nii tuliselt kihutab õppimisehimu taga. Pea on üle
1000 koolipoisi, habemikka ja habemeta, uutes koolides koos.

Pärisisandad ei mõtlegi Forseliuse kõrget ettevõtet eden-
dada. Nemad saavad Forseliuse ettevõtte verivaenlaseks ja kat-
suvad seda sumbutada ja lämmatada

Kuningas peab ise asjalugu läbi katsuma ja ise otsuse
andma, arvas Forselius ähvardava hädaohu tõusmist nähes. Ta
võtab kaks kasvandikku ühes, Ignati Jaagu ja Pakri Hansu Jüri,
ja sõidab Stokholmi. Tallinnamaa piiskopi Gerthi kaudu pääseb
tema Kaarel XI ette, katsub poissa kuninga kuuldes ja toob tun-
nistuse, et orjad koguni mitte nii juhmid ei ole, nagu kunin-
gale ette on puhutud. „Talupoegade kuningast“ saab talupoe-
gade kooli vägev kaitsja. Kui Forselius ka suvel 1688 Lääne-
meres õnnetuma otsa leiab, rahvaharidus võidab omale uued
kasuisad. Liivimaa kindralsuperdend Fischer, Liivimaa ülem-

konsistoriumi direktor Friedrich Plater, tähtsamad praostid ajavad asja edasi. Kindla toe aga ajab Kaarel XI ise vaimulikule rahvaharidusele alla. Ta käsib 1694 iga kiriku juurde köstri-tele veerand adramaad koolide ülespidamiseks välja mõõta. See käsk ei jää mitte enam ainult paberi peale, nagu Liivimaa maa-päeva otsus aastast 1687. Sest Rootsi kroonu on nüüd $\frac{5}{6}$ maa omanik Liivimaal. Tallinnamaa 8283 adramaast on 2995 adramaad kroonu kätte läinud, Saaremaa 1813 adramaast 1331 adramaad. —

Reduktsioon.

Kuidas see oli sündinud?

Meie peame tüki teed tagasi sammuma Rootsi valitsuse alguseni.

Rootsi valitsuse algusel langesid mõisad kahte pealiiki: pärismõisad (allodja), mis täiesti erainimeste pärisomad olid, ja laenumõisad, mis riigi ülema võimu omad olid ja laenu-meestele ainult pikema ehk lühema aja peale iseäralikkudel tingimistel tarvitada olid antud. Viimastest liigist läksid päranda-tavad mõisad pärast esimese laenuosalise surma tema meeste- ja naistesoo järeltulijate kätte edasi. Meestelaenu-d langesid pärast laenusaja meestesoo lõppu laenuherrale tagasi. Eluea-mõisad anti ainult eluajaks laenumehet tarvitada.

Meie maa mõisate liigid Rootsi aja algusel.

Laenumõisate kõrval oli pärismõisate arv pisukene. Mõisad, mis Rootsi valitsus kuulsatele sõja- ehk riigimeestele tasuks andis, olid Norrköpingi riigipäeva otsust mööda a. 1604 enamasti meestelaenu-d. Juba Gustav Adolf jagas rohkesti niisuguseid mõisaid välja; otse mõisate sadu aga langes Kristina valitsuse ajal mõjumeeste rüppe. Et sel teel Kristina sissetulekud hoopis kokku kuivasid, hakkas tema kroonumõisaid müüma ja laenumõisaid hea hinna eest pärismõisateks (allodia) ümber kirjutama, ehk see küll Norrköpingi riigipäeva otsusele risti vastu käis. Selle läbi sai Rootsi riik põhjatumat kahju, kui naiskuningas rahakitsikusest ka ajutiselt pääsis. Pärismõisad jäid igast maksust vabaks ja kõik koormad veeretati talupoegade ja kodanikkude õlgadele. Ühtlasi sattus seni vaba Rootsi talupoeg uute pärismõisnikkude võimu alla ja hakkas ka oma poliitilise vabaduse eest kartma. Nimelt oli pärismõisja omandusega sagedasti ka kohtupidamise õigus talupoegade üle ühendatud, kuna Rootsi talupoeg seni ainult kuningakohut tundis. Maksude tõusmine ja õiguste kärpimine ajas Rootsi talupojad ärevile. Niisama kodanikud ja alama vaimuliku seisuse.

Mõisate äraandmine Rootsis ja Liivimaal.

Ka Liivimaa laenumehed tarvitasid parajat silmapilku ap-
lasti. Karjakaupa jooksid nad Stokholmi ja lasksid maksu eest
oma laenumaad päris mõisateks ümber kirjutada. Eluea mõisate
tarvitajad jälle müüsid teistele takistamata oma laenumaid, mis
kroonu omandus olid ja pärast nende surma kroonu kätte tagasi pi-
did minema. Riigivarandust pillati armuta siin- ja teinepool merd.

Rootsis nõu-
takse kroonu-
omanduse
riigi kätte
tagasivõt-
mist.

Rootsi riigipäeval 1650 võeti kroonu-omanduse raiskamine
päevakorrale. Vaimulikkude, kodanikkude ja talupoegade sei-
sus avaldasid protesti ja nõudsid, et kõik kroonumaad ja kroonu-
sissetulekukohad kroonule jälle tagasi antaks ja talupoegade
vabadust ei riisutaks. Kristina aujärjelt lahkumine ja mõisnik-
kude vastupuiklemine viivitas otsuse täitmist. Aga uue kuninga
Kaarel X esimesel riigipäeval uuendati otsust ja nüüd hakati mõi-
said, mis pärast Gustav Adolfi surma päris mõisateks olid kingitud,
laenumõisateks tagasi muutma. Aga Kaarli X alalõpmata sõ-
dade ja Kaarli XI eestkostjate valitsuse ajal pillati jälle riigimaid
rohkesti. Riigi rahaline seisukord halvenes silmanähtavalt.
Kõige hädalisemate ettevõtete tarvis ei leitud enam riigikassast
tarvilikka summasid. Rõhuva puuduse sunnil harutati 1678
uesti mõisate tagasivõtmist (reduktsiooni) kroonu kätte ja tehti
põhjusemõttelikult maha, et ka Liivimaal kroonumaade omanduse-
õigus tarvis läbi katsuda. Noor tõsise loomuga, terava silmaga
ja kange tahtmisega kuningas ise astus asja etteotsa. Siit oot-
tas tema mõjusat rahalikku toetust riigikassale ja lootis selle
läbi mõisnikkude ülivõimu murda. 1680. a. riigipäev laiendas
nimelt oma otsused ka Liivi- ja Tallinnamaa kohta. Liivimaal
taheti kroonu-omanduseks kõik mõisad arvata, mis orduajal
peapiiskopi, piiskoppide, ordu ja ordumeistrite käes olid seisnud.
Oli mõni kroonumõis ära müüdud ehk pandiks pandud, siis
pidi ta välja lunastatama, ilma et paranduste eest iseäralikku
tasu anti. Mõisad, mis juba orduajal mõisnikkude pärisomad
olnud, jäid ka nüüd tülitamata neile päriseks. Tallinnamaal oli
seisukord vabatahtliku allaheitmise lepingu põhjal (1561) mõis-
nikkudel kindlam. Siin pidid ainult need mõisad tagasi võe-
tama, mis Eerik XIV kroonumaaks oli tunnistanud, pärastpoole
aga erainimeste kätte olid läinud. Valusalt tuletati mõisnik-
kudele meelde, et mitte nemad suurema jao mõisate pärisoma-
nikud ei olnud, vaid riigi ülemvõim. Nõrkade valitsejate pehmusel ja
kange omavoli tagaajamisel olid nad harjunud mõisaid omaks lu-
gema, mis nende käes kaua olid tarvitada olnud, ehk nad neile küll
paljalt ajutiseks laenuks olid antud.

1680. a.
riigipäev
Rootsis ja
selle otsused.

Liivimaa tarvis nimetas Kaarel XI kindralmajori Robert Lichtoni juhatusel komisjoni, kes järele pidi uurima, mis põhjuste ja tunniskirjade peale mõisnikud oma omanduseõigust toetavad. Kuni orduajani pidi tagasi mindama. See tähendas, et pea kõiki Liivimaa mõisaid laenumõisateks taheti tunnistada, mis nad tõesti orduajal olid olnud, ja kõiki ähvardas komisjoni otsus, et nad kroonu kätte tagasi võetakse. Kõige pealt hakati nende mõisate omanduseõigust uurima, mis Rootsi suurtele väe- ja riigimeestele olid kingitud. Sakslaste käes olevate mõisate pärast kutsuti 1681 Liivimaa maapäev kokku. Lichton pani kuninga nõudmised ette: 1) Endised peapiiskopi, piiskoppide ja teiste vaimulikkude meeste käes olnud mõisad, niisama ordu ja ordumeistri ja teised mõisad, mis enne kroonu käes olnud ja nüüd kroonu käest ära läinud ehk laenuks antud, toimetatakse kroonu kätte tagasi ja jäävad päriselt kroonu omaks. 2) Maad mõõdetakse ja hinnatakse ära, otsused pannakse kirja ja selle järele määratakse maksud ühetaoliselt ja õiglaselt. 3) Talupojad lastakse priiks.

Reduktsioon
Liivimaal.

Liivimaa
maapäev
1681.

Maapäeva jooksul pehmendas kuningas oma nõudmisi tähtsalt. Seletuse alla ei võeta mitte enam neid mõisaid, mis enne Liivimaa ühendamist Rootsiga mõisnikkude käes on olnud. Need jäävad puutumata seniste omanikkude kätte. Mõisatest, mis Rootsi ajal on kingitud, nõutakse ainult need tagasi, mis juba vanasti kroonumõisad on olnud. Endised laenumõisad jäetakse ka edaspidi praeguste omanikkude kätte. Kingitud pärimõisad lunastab riigivalitsus täie hinna eest välja. Ka teisi mitmekesiseid kergendusi töötati veel. Iseäranis lubati tagasivõetavad mõisad senistele omanikkudele rendi peale anda. Ka neist pehmendest ei hoolinud Liivimaa võimumehed midagi. Nemad ei tahtnud heaga midagi käest anda, ükstäispuhas, kuidas see nende kätte oli langenud. Ägedasti panid riigivalitsuse nõudmistele vastu ja otsisid oma „eesõigustest“ seljatu. Sellegi pärast andis kuningas veel järele. 1687 tuli kuninglik käsk, et mõisad, mis mitte rohkem kui 1500 taalrit aastas renti maksavad, nende endiste omanikkude kätte igavese rendi peale antakse, kuna renti kolmandiku võrra alandatakse. Ka edaspidi ei tahetud renti tõsta. 1687. a. maapäev tänas küll kuninga armu eest, aga jonnis oma eesõigustega edasi, nii et uus kindralkuberner Jakob Johann Hastfer väevõimu ähvardas tarvitada, kui tagasivõetud mõisate lõpuarved ja rendid õigel ajal sisse ei saadeta.

Kuningas
pehmendab
Liivimaa,
jaoks redukt-
siooni mää-
rusi. Mõis-
nikud redukt-
sioonile
vastu.

Reduktsioon
Eestimaal.

Ka Tallinnamaa mõisnikud puiklesid vastu ja ei tahtnud oma mõisate dokumenta komisjonile sisse anda. Alles siis, kui kuningas Tallinnamaa mõisnikkude eneste keskelt maanõuniku Tiesenhauseni ja Carl Bonde komisjoniliikmeks nimetas, hakkas mõisate tagasivõtmine siingi edenema. Läbikatsumise alla tulid ainult need mõisad, mis Eerik XIV a. 1561 kroonu omaks oli tunnistanud. Hoolimata ja vägivaldsed Viru ja Harju mõisnikud olid ammu juba mõisate pärisomanduse õiguse eneste kätte kiskunud, nii et neis maakondades kroonumõisaid enam ei leitudki. Järva- ja Läänemaal aga läks ligi 3000 adramaad kroonule tagasi. Endistele omanikkudele anti ka siin tagasivõetud mõisad pärisrendi peale ja alandati renti niisama kolmandiku võrra. Ka kingiti võlgu jäänud maksusid.

Talupoegade
elujärje kor-
raldamine
tagasivõetud
mõisates.

Suurt kergendust tõi mõisate tagasivõtmine Eesti talupoegadele. Kõik kroonu mõisa- ja talumaad anti üheskoos rendi peale, enamasti endisele mõisnikule. Mõisa rent määrati ära mõisa ja karjamõisate põldude, metsa, kalapüügi, telliskivikuuride, lubjahjude, veskite ja kõrtside sissetulekute ja talupoegade maksude järele rentniku heaks. Et neid talupoegade maksusid kindlasti teada saada, mis üleüldise rendisumma juures nii tähtis oli, mõõdeti talumaad ära, seati taalriarvu järele hinna alla ja kinnitati kindel maks ja tegu mõisale, mis vakuraamatusse üles tähendati. Mõisarentnik ei tohi maksusid mitte kõrgendada. Täidab peremees vakuraamatu kohuseid, siis ei või teda keegi talust välja tõsta. Jäi ta jõuetumaks, siis ei teinud tema üle otsust mitte rentnik, vaid kuninglik maavalitseja, kes uue peremehe talusse pani. Õigusega jäävad talusulased. Korda taluperemehe ja talusulase vahel, kes mõisateol käis, ei korralda ükski seadus. Mõisa töö juures võib kubjas teolist neil kordadel, „mis viivitust ei kannata“, kuni kolme paari vitsahoobiga karistada. Taluperemehe üle mõistab ka mõisateo asjus õigust talurahva kohus, kelle liikmeteks on „õiguseleidja“ ja erapooletumad ausad talumehed. Tähtsamad majapidamise sekeldused käivad aga maavalitseja alla, muidu lähevad nad maa-kohtusse. Kõige ülekohtu vastu, mida mõis talupojale püüdis teha, tohtis ta kaebtust tõsta ja ta võis julge olla, et põhjendatud kaebtused alati tähelepanemist leidsid. Sest valitsuses ja kohtus istusid nüüd mehed, kes mitte, nagu enne ja pärast, oma seisuse tulusid õiguse mõõdupuuks ei tarvitanud, vaid kes vabalt maalt, kus ühetaoline õigus maksis ja kus kuningas ennast

talupoegade sõbraks nimetas, siia olid saadetud õigust mõistma ja tegema, ka seni õigusetä jätud talupojale.

Et Liivimaal $\frac{5}{6}$ kõigest haritud maast kroonu kätte läks, siis sai sellest lähedamast põlvest osa ka $\frac{5}{6}$ kõikidest talupoegadest, s. o. kõik need, kes kroonuvaldades elasid. Aga ka viimasele ühele kuuendikule tõusis kroonumõisate talupoegade paremast põlvest kaudselt tulu. Vahe kroonu- ja pärisõisate talupoegade vahel oli esiotsa nii lai, et pärisõisnikkude inimesed ühtelugu ära kargasid ja kroonumõisatest põlve kergendust otsisid. Et talu- ja mõisamaal ainult siis väärtust oli, kui neile tarvilik jagu harijaid leidis, siis ei jäänud pärisõisnikkudel teist teed üle, kui ka oma vallarahva põlve kergendada.

Riigivalitsusele tõi mõisate tagasivõtmine aastas 534.000 hõbetaalit tulu. Mõisnikkude käes oleksid needsamad maad veel palju rohkem kasu annud, sest kroonu oli ju rentnikkude maksusid, kes enne kui pärisomanikud talitanud, märksa alandanud. Äratundmisest ei tehtud juttugi, et rahutumatel aegadel mõisaid vististi seadusevastasel viisil mõisnikkude pärisomaks kistud. Ikka valjemalt tõstsid mõisnikud kaebtust, et neile hirmust ülekohtu tehtavat ja neile muud ei jätavat, kui kepp ja kott. Kaebajate ja tõrkujate etteotsa astus julge ja vägivaldne, sõnakas ja kirjaosav Johann Reinhold Patkul. Võnnu maapäeval 1692 valmistas tema teiste mõisnikkude nimel kuningale ähvardava kirja, kus elavates värvides seda hädaohtu kirjeldatakse, mis sakstele mõisate tagasivõtmisest ja Rootsi ülikoolist Tartus tõusvat. Lausa ja avalikult laidetakse Rootsi valitsuse tegevust ülekohtuseks ja kuritaltlikuks. Iseäranis rasket rahet sajab kindralkubeneri Hastferi kaela, kes mõisate tagasivõtmiseks Rootsi riigipäeva ja oma kuninga käskusid kõikumata oli täitnud. Nüüd aga lõppis Karl XI kannatus. Kaebajate eestvedajad: Patkul, maamarshall Johann Albrecht von Mengden ja maanõunikud von Vietinghoff ja von Budberg kutsutakse Stokholmi vastutusele. Liivimaa mõisnikkude iseseisev korraldus hävitatakse. Maapäeva nõupidamised ja otsusetegemised seatakse kindralkubeneri valvuse alla. Ülemkonsistoriumist heidetakse ilmalikud kaasistujad mõisnikkude seast välja. Ülemkirikueestseisja ametid kaotatakse ära. Kus pärisõisad 6 kuu jooksul oma patronaadiõigust dokumentide varal selgeks ei saa teha, läheb see kuninga kätte. Kroonumõisate patronaat oli iseenesest juba kuninga omaks saanud. Rootsi kirikuseadus

Pärisõisnikud on sunnitud oma talupoegade elujärge parandama.

Nurin reduktsiooni pärast kestab Liivimaal edasi.

Mõisnikkude seisuslikku omavalitsust ja õigusi piiratakse.

aastast 1686 pannakse mõne muudatusega ka Liivi- ja Eestimaa maksma.

18. aastasaja lävel kerkisid mustad rahepilved taevaserval üles ja ähvardasid lootusrikast orast hävitada, mis rootsi-aegne korralik valitsus, õiglane kohus, puhastatud kirik ja algav rahvakirjandus ja rahvakool ustavuses ja palehigis kodumaa pinnale olid kasvatanud.

VI.

Eesti rahvas 18. aastasaja esimesel poolel.

Põhja sõda. — Mõisnikkude eesõiguste kinnitamine. — Talupoegade õigused olek. — Vennaste-kogudus asub meie maale.

Rootsi valitsuse viimased aastad tõid meie kodumaale õnnetuse õnnetuse peale ja ei lasnud teda paranduste õnnistusest osa saada. Näljapiin, sõja rüüstamine ja katku suretamine olid ühte nõusse heitnud, et seda ajajärku meie kurvas eluloos kõige kurvemaks teha.

Põhja sõda.

Viletsused
Rootsi aja
lõpul.

Esmalt tuli viljajalkalus. 1695. a. sadas jaanipäevast mihklipäevani alatasa vihma. Rukkilõikus võis alles augustikuu lõpul alata. Suvevilja võttis külm. Seemne puudusel jäid talvevilja väljad enamasti külvamata. Järgmisel aastal ei olnud lugu parem. Pea kurnas puudus ja nälg rahvast. Uue, targa ja kindla kindralkuberner Eerik Dahlbergi hool ja abi ei jõudnud hädaohtu pöörda. Juba kevadel 1696. a. leitakse teede pealt inimesi, kes nälga surnud. Ei jõuta enam surnute koormaid matuseaiale vedada. Kuhu keegi maha langes, sinna pandi ta auku. Viimaks kasvas suremine nii suureks, et loomad metsas ja linnud taeva all surnud ära koristasid.

Aga see oli alles suure vaeva hakatus.

1700. a. algas 21-aastane Põhja sõda. Liivimaa omad mehed, eesotsas Johann Reinhold von Patkul, siis maanõunikud von Budberg ja Vietinghoff, siis von Paykull ja von Löwenwolde, uuristasid juba mitu aastat tigea kavalusega Rootsi valitsuse alust ja õhutasid naaberriikide vaenu, mis kodumaa tükis pidi ära kõrvetama ja hävitama. Aga mis hoolisid nemad maast ja rahvast? Neid juhtis oma seisuse kasu. Maa jäi kõrvaliseks asjaks. 1699. a. teeb Patkul „oma kaasvendade“ nimel ja

Patkuli ja
tema „kaas-
vendade“
maa ära-
andmine.

volil otse ära andmise-lepingu Poola kuninga August II-ga. Poola ülemvalitsuse all peab Liivimaa mõisnikkude vabariigiks saama, iseoma sõjaväega, valitsusega ja kohtuga. Isegi evangeliumiusu vabadus, mis muidu ikka välja nõuti, ei leia selles lepingus enam tähelepanemist. Ka Riia omavalitsus peab murta- ja linn mõisnikkude valju käe alla painutatama. Oma kasu astus selles kaubas jultunud näoga ilma ette.

Põhja sõja
algus.

Riia peale
tungimine;
selle luhta-
minek.

Aga enne oli veel vaja Liivimaa Rootsi küljest lahti kiskuda. Paras aeg näitas sekski tulnud olevat. Rootsi aujärje peal istus poisikene, kangekaelne ja üleannetu, valmis küll kõige hullemate koerustikkide peale, aga riigivalitsuse asjad on talle vastikud. Kuid püstituli, mis Rootsi riigi ümber neljast küljest taevani loidab, küpsetab poisikesest — riigimehe, ja poisikese koeruste tagant kargab välja Põhjamaa tulisem sõjakangelane. Aga veel ei tunta Rootsi Raudpead. Kaarel XII-daga arvavad Liivimaa äraandjad kergesti valmis saavat. Kui seda vana öökulli Eerik Dahlbergi Riias ei oleks, siis võiks käputäie meestega Liivimaa peremeheks saada! Aga vanamees on valvas. Ta ei räägi sõnagi, aga ta tõmbab püssi vinna. Saksa-Poola-Liivi meeste mesimagusad pettusekõned ei suiguta teda magama. 12. veebruaril 1700. a. kell 7 õhtul ajas haavatud, verine Rootsi ratsamees vahutava hobuse seljas kindralkuberneril lossi õue: Säksi sõjavägi on sügaval rahuajal ilma sõja kuulutamisetä Kuramaalt üle piiri tunginud ja läheneb kiiresti Riia alla! Seal ruttab Dahlberg turu peale, kutsub kodanikud kokku ja paneb kaitsjad vallide peale. Peakorteril seab ta turu äärde vahimajasse. Ööd ja päeva on 75. aastane vanarauk kibedas töös kõige karedama külma käes. Nädalad lähevad mööda, enne kui ta riidest lahti saab võtta, et korralikult puhata. Luhta lähevad äraandjate lootused. Riia ei lange. Mõisnikkudest „kaasvennad“ ei julge avalikult Patkuli ja riigivastaste poole lüüa. Veel ei ole teada, kas Daani laevad valmis seisavad ja Vene tsaari püssirohi kuiv on. Sügavasti alandab vana Dahlberg pealegi äraandjate „kaasvendi“. Juunikuuks 1700. a. kutsus tema maapäeva Riiga kokku ja sunnib mõisnikka sellesama Budbergi juhatusel, kes „kaasvendade“ nimel Patkuli volitas Liivimaad ära andma ja ära müüma, Patkuli „kelmiks ja auvargaks“ tunnistama. Hambaid kiristades panevad mõisnikud hukkamõistmise alla omad nimed, eesotsas Budberg.

Nii pääsis Põhja sõda veerema. Tema üleüldist käiku kõrvale jättes puudutame siin lühedalt ainult seda,

mis otse meie oma õue all meie rahvaga lähemas ühenduses sündis.

Nagu marutuul oli Kaarel XII Daanimaa sõjaväed metsa pühkinud ja Kopenhageni väravate ees rahu sundinud paluma. Oktobrikuu alguses 1700. a. astus ta Pärnu sadamas randa, et rahurikkujat kuningat Augusti karistada, kes vargsi Riia linna oli tulnud luurama. Siin aga sai ta kuulda, et veel suurem hädaoht Vene tsaari Peetri poolt ähvardab, kes ootamata Narva kindluse kallale kippus. Terve maa värises vaenlase rüüstamise ees. Ülikool oli Pärnu pakku põgenenud. Kuni Rakvereni ulatasid vaenlase eelväe salgad. Siin seisid viimased Rootsi sõjamoona magasiaidad. Maa Rakvere ja Narva vahel oli lagedaks tehtud, hooned tuhaks põletatud, vili ära veetud, lõikamata vili väljadel juba varemini maha tallatud. 8000 õpetatud sõjameest 37 suurtükiga jõudis Kaarel XII Rakveresse kokku võtta. Nendega tahtis tema 80.000*) vaenlase kaela langeda, kes Narva linna piirasid. Küll keelasid vanemad sõjapealikud noort tulipead, aga tema kostis: „Ma tean, et Jumal ja õigus minu poolt on, ja ruttan sellepärast rõõmsa meelega oma kiusatud alamatele appi.“ Oli keegi arg ja pidas sõjakäiku hädaohtlikuks, sellele andis kuningas luba Rakveresse maha jääda. Aga viimane kui mees läks 13. novembril teele, julge kuninga eest sõdima. Pea märgati, et Viru ja Alutaguse enam ilma varjuta ei olnud. Vaenlased taganesid rutuga ja põgenenud talupojad tõttasid oma varanduse jätiseid kokku korjama. Teised talupoegade parved jälle saatsid noort sõjakangelast mõlemal pool teed võsaside ja metsi mööda. Vaenlaste väiksemate salkade peale lasksid nemad südikalt ja tegid neile mõndagi kahju. 17. novembril jõudis Kaarel XII Pühajõe. Pühajõe õnesteel oli nii kitsas ja jõgi nii sügav, et Vene sõjaülem Sheremetjev nõu andis terve Vene väega siin rootslasi oodata. Tsaar Peeter aga pidas hoopis võimatumaks, et Kaarel nii hulljulgeks võiks minna, et ta käputäie meestega Narva poole tungiks. Sellepärast saatis tema Pühajõe ainult 6000 venelast Rootsi väele vastu. Kuna õnesteel võideldi, viis üks Eesti talupoeg, Tehvan Rabe, kes ümberkaudseid kohti hästi tundis, salga rootslasi otse Vene väe selja taha, kes nüüd rutuga õnesteelt lahkus ja Narva poole põgenes. Sillamäe õnesteel ei katsutudki vastu hakata. 19. novembril lõi Rootsi vägi 1½ penikoormat siinpool Narva

Kaarel XII
Pärnus.

Kaarli sõja-
käik Narva
alla.

*) Venelaste arvu Narva lahingus arvatakse 35—40.000 peale. H. S.

Lagena mõisa väljadel leeri üles. Lumelotsi ja vihma sadas maha. Soldatitel ei olnud kuiva kohta hamba all. Puruväsinud ja külmetades ootasid nad hommikut. 20. novembril algas Narva lahing 20. nov. 1700. Rootsi vägi palvega. Kell 2 pärast lõunat käskis kuningas peale hakata: „Jumala nimel!“ Kahe tunni vältusel oli lahing võidetud. Kui sügisepäeva varane õhtu maad kattis, ehtis hiilgav võidupärg „Põhjamaa lövi“ noort pead. Ta ise oli igal pool juhatamas ja õhutamas olnud, kus häda kõige kibedamaks läks ja vaenlaste kuulid kõige tihedamalt ulusid. Jõulu ümber viis Kaarel roidunud sõjamehed Eesti- ja Liivimaa piirile talvekorterisse. Ise asus pool lagunud Laiuse lossi elama.

Kuningas
Laiuse lossis
talvekorteris.

Talvised
viletsused.

Tali oli hirmus vali. Lund sadas paksult, nii et kõik teed kinni mattis. Inimestele ja hobustele tuli kange puudus kätte. Ühed võttis külm, teised koristas nälg, kolmandad langesid külgehakkavate haiguste küüsi. Rootsi sõjajoonamuretseja Lagerkrona kandis süüd. Kanges kitsikuses hakkasid sõjamehed ise võtma, kust said. Et heaga ei antud, tarvitati kurja ja riisuti oma riigi ja kuniga alamaid. Vaimustus, mida noore kuninga ilmumine ja Narva võit oli sünnitanud, hakkas jahtuma. Külma vett valas rahvale kaela ka nekrutite püüdmine. Rootsimaa oli rahva poolest kehv. Sõda nõudis ikka uusi mehi lipu alla. Korralikul teel ei saadud tarvilikku arvu täis. Lisa püüti väevallaga. Isegi kiriku uste ette seati varitsejad. Leidsid nad terve, tugeva mehe, siis võeti ta kinni ja aeti Rootsi sinine kuubselga. Nii läksid rahva meeled rahutumaks ja salajas näidati rusikat raturikkujate vastu; aga veel hoidis kartus ja hirm tagasi vägivalda tarvitamast.

Kaarel XII
lahkub Liivi-
maalt.

Sõda Liivi-
maal 1701.
aastal

Kui maikuus 1701 Kaarel XII Laiuselt lahkus, et kuningat Augusti karistada, keda ta tema ususalgamise ja ropu elu pärast vihkas, lahkus ühtlasi ka rootslaste sõjaõnn Liivimaalt. Oli ju kuningas kõik vanad, õpetatud rügemendid Kura- ja Poolamaale viinud. Ainult mõni salk harjumata nekruta jäi Liivi- ja Eestimaa arvurikka vaenlase eest varjama, kes palju tugevam ja püsivam oli, kui Kaarel XII teadis arvata. Rootsi sõjaülem Schlippenbach ei jõudnud käputäe õppimata meestega kindral Sheremetjevile vastu panna. Küll kaitses major Roos lõukoera julgusega Rāpinat. 12-tunnilise võitluse järele pidi ta taganema. Ainult 30 meest olid temale veel üle jäänud. Õnnelikumalt võitles Schlippenbach ja rittmeister Rehbinder Kasaritsal. Aga pahasti käis Schlippenbachi käsi jõuluaeg 1701 Kamaril, Erastvere lähedal, Kanepi kihelkonnas. 20.000 vaenlast langesid

ootamata 2000 rootslase kallale, kes enne ümber olid piiratud, kui lahing alata sai. Peale selle tõusis Rootsi ratsaväes, kus ainult noored nekrutid teenisid, segadus. Jalavägi võitles Hans von Lieveni juhatusel oma au eest surmani. Kui enam pääsmislootust ei olnud, kiskusid soldatid sõjalipud ise lõhki, et need vaenlaste kätte ei langeks. Peaaegu viimase meheni jäid rootslased lahinguväljale. Ainult kaks sõjameest ja mõned ohvitserid, nende seas Lieven ja Schlippenbach, pääsid eluga.

Suvel 1702 seisis kindral Sheremetjev uuesti 30.000 mehega Erastvere mõisa juures. Schlippenbachi sõjavägi oli vaevalt 5000 hinge suur. Ta saatis major Roseni Erastveresse, Vene leeri kuulama. Aga kui harjumata Rootsli ratsamehed vaenlasi nägid, kes Erastvere mõisa väljasid ja metsi katsid, tuli hirm neile peale ja nad panid üle pea-kaela plagama. Schlippenbach taganes kuni Väikese Emajõe ni Hummuli mõisa alla. Ka siin piiras suur Vene vägi väikese rootslaste salga 19. juulil 1702 igalt poolt ümber. Noored Rootsli ratsamehed kihutasid tuhatnelja oma jalaväest läbi Pärnu poole. Küll heitlesid jalamehed jälle viimase veretilgani, aga pea viimaseni tapeti nad maha. Paari ratsasõjamehe saatel pääsis Schlippenbach ise eluga Pärnu. Terve lausa maa langes vaenlase võimu alla.

Sõda 1702. a.

Hummuli lahing 19. juulil 1702.

Järgmised aastad tõid rootslastele õnnetust õnnetuse peale. Üksnes vee peal, Emajõel ja Peipsi järvel, olid nad seni vaenlastest üle olnud. Rootsi ülemal Löscher von Herzfeldil olid esmalt ainult 4 väikest sõjalaeva olnud. Õnnelikkude sõjakäikude läbi oli ta oma laevaväe 14 laeva ja 98 suurtüki peale kasvatanud. Tsaar püüdis kardetavale vastasele otsa teha. Talvel laskis ta hommikupoolisel Peipsi kaldal suure hulga sõiduriistu, 200 tükki arvu poolest, valmis panna. Kevadel saatis ta nad Emajõkke, et Rootsi laevu ümber piirata, mis Tartu all ankrus seisis. 4. mail 1704 tahtis Löscher jõge mööda vaenlastele vastu purjetada. Õhtul enne seda andis ta sõpradele suure söömaaja, kus õõ otsa joodi, trompetid puhuti ja suurtükka lasti, sest võit oli ju nende arvates peoga katsuda. Seda kuulsid venelased juba kaugelt ja valmistasid vastupanemisele. Kastri mõisa all seadsid nad kitsa koha peale mitu renti jämedaid palka üle jõe. Nende taha asusid Vene laevad. Mõlemale poole kõrgele kaldale pandi Vene jalamehed, kelle laevad ühes toonud. Veevool ja perituul kandis Rootsi laevad kiiresti jõge mööda alla. Aga kui nad Kastri alla jõudsid, olid nad lõksus. Vesi ja tuul ajas laevad suure hooga palkide vastu, mis eest

Sõda Emajõel ja Peipsil 1703—1704.

ära ei liikunud; kitsa jõe peal pidid laevad üksteise järele purjetama, nõnda et nad üksteist aidata ei saanud; mõlemalt kaldalt andsid Vene suurtükid ja püssid tuld. Vene väge loeti 9000 meest, Löscheri käsu all seisis ainult 320 madrust ja 250 soldatit. Meeleheitmises kargasid paarsada rootslast laevadest kalda peale ja raiusid enestele tee läbi Tartu poole. Löscher kaitses oma laeva „Carolust“ nii kaua, kui vaenlased tema ümber piirasid ja juba tema laeva laele kippusid. Siis ruttas ta alla püssirohukambri, süütas püssirohu otsa tule ja laskis enese ja laeva ühes vaenlastega õhku.

Nüüd oli vaenlastel Liivimaale tee lahti. 7. juunil hakati Tartut piirama. Peeter ise tuli väge juhutama. Vahvasti pani linna komandant Skytte mitu kord suuremale väele vastu, aga kui Vene pommid linna ära rikkusid ja Vene väed väravast sisse tungisid, pidi ta 13. juulil 1704 alla andma. Umbes poole peale kokkusanud kaitseväega võis ta vabalt ära minna. Tormiga võttis Peeter ka Narva ära (9. augustil 1704), mida Gustav Horn auga oli kaitsnud. Varjuta seisis nüüd kodumaa Vene vägedes lahti. Rikkumise- ja laastamise-tööd tehti ilma armuta. „Ei ole enam midagi ära rikkuda,“ kirjutab Sheremetjev koju. „Terve maa on kõrb. Paljalt Riia, Pärnu ja Tallinna linn seisavad veel. Naroovast kuni Väina jõeni ei haugu koer ega laula kukk.“ Mis sõjavägedest veel juhtus järele jääma, selle koristasi pardiajad, sissikud ja koerakoonlased ära, nagu meie rahva hirmujutud veel 200 aasta pärast mäletavad jutustada.

Küll läheb ajuti sõjakära vaiksemaks ja jääb kaugemale. Vaenlastel on Kuramaal tegemist. Aga vastupanijaid rootslastest enam suurt ei saa. Schlippenbach peab joomapidusid tähtsamaks kui sõdimist. Kroonikakirjutaja Kelch nimetab teda otse äraandjaks. Ja tõesti astus tema pärast Poltava lahingut Peeter I teenistusesse. Schlippenbach jälle ajab süü talupoegade kaela, nagu hoiaksid need vaenlase poole ja rikuksid tema sõjaplaanid ära. Aga koguduste õpetajad kostavad südisti oma karja eest, iseäranis agarasti Viru-Jaagupi õp. Kelch. Nad annavad talupoegadele tunnistuse, et nad alati kangesti äraandmise eest hoiavad ja ennem oma vara ja elu jätavad. Ka talupojad ise tõukavad süütõstmise tagasi. Ehk küll Viru mehed, kes unise kindralkuberneri käsul Tallinna varju on põgenenud, tulises hädas on, siiski tunnistavad nemad: „Jääme meie Harjumaale, siis peame nälga surema. Katsume meie Virumaale koorma vilja järele minna, siis võetakse meid vangi ehk tapetakse maha.“

Tartu ja Narva lan-
gemine 1704.

Venelased
hirmsasti
maa ära
laastanud.

Schlippen-
bachi hoo-
letus.

Talupojad
Rootsile
trüüd.

Aga siiski on jälk vaenlase leeri minna.“ Küll leitakse mõned nurjatunud, kes vana viha isandate vastu katsuvad kustutada, röövivad ja vaenlase leerist tuge otsivad, aga need on ikka üksikud nähtused. Alles siis paranes Tallinna pool talupoegade seisukord, kui Nils Strömberg (1706) hooletuma Schlippenbachi asemele Tallinnamaal kindralkuberneriks ja ülemaks väejuhatajaks seati. 1800 mehega läks ta Tallinnast venelaste vastu ja see mõjus nõnda, et venelased nüüd maa ja rahva rahule jätsid. Ka Liivimaal sõdis Löwenhaupt Tartu lähedal 1708 õnnelikult. Siis aga kutsus Kaarel XII ka tema väe Liivimaalt ära ja käskis teda Beresina kaldal oma väega ühineda. Asjata seletas Löwenhaupt kuningale, et Läänemere maad väest täiesti paljaks jäävad.

Pärast Poltava lahingut, kus Löwenhaupt vangid langes, tungis Sheremetjev 40.000 mehega Riia alla. Rootsi valitsus oli 12.000 meest linna kaitsmiseks kokku korjanud ja Strömbergi Liivimaa kindralkuberneriks ja Riia komandandiks nimetanud. Oktoobrikuus 1709 algas linna piiramine. Vaenlaste laskmine sünnitas linnas rohkesti kahju. Rootsi laevavägi, kes appi tõttas, löödi Väina peal tagasi. Nälg hakkas maad võtma. Must surm tappis 60.000 inimest. Linnas ei leidnud Strömberg tarvilikku tuge. Tülid läksid nii ägedaks, et kindralkuberner linnaisad ajutiselt kinni pani. 4. juulil oli Strömberg sunnitud linna käest andma. 5000 mehega, kes rootslased, neist ligi 3000 haiget, lahkus ta lippudega ja sõjamuusikaga, et Ruhja kaudu Tallinna poole minna. Aga tee peal peeti ta tsaari käsul kinni ja viidi Peterburki vangid. Pärnu alla saadeti kindral Bauer. 22. juulil 1710 piiras tema linna ümber. Linnas oli vähe sõjamoona. Katk jättis 1000 sõjamehest ainult 120 elusse. 14. augustil avati vaenlasele väravad. Siit saatis Bauer tugeva väesalga Saaremaale, mis niisama alla heitis.

Riia langedamine 14. (4.) juulil 1709.

Pärnu langedamine 14. aug. 1710.

Viletsus maal.

Veel seisis Tallinn. Siit otsib lagedalt maalt varju, kes aga põgenema pääseb. Suur aga on häda linnaski. Rõuged, leetrid, viimaks katk murravad rahvast. Sõjamaksud kurnavad viimase jõu välja. Tallinna lähedal pannakse mõnda talusse 25—30 ratsameest korterisse, ühte talusse koguni 60. Talupojad peavad viimase viljatera käest andma. Hinnaks saavad nad — peksta, pealekaubaks — riisuda. Viljakoormaga ehk leivapätsiga ei julge keegi inimene tee peal teisele vastu minna. Sarvloomad riisutakse karjamaalt, tapetakse ja süüakse jalamaid ära. Jüri kihelkonnas Tallinna ligidal veetakse igapäev surnuid matmisele. Kaks meest kulub ära, et kõigile „aukusid“ kaevata.

Kogudused jäävad ilma õpetajateta. Rahvas sureb musta surma kätte ilma jumalasõna troostita ja armulauata.

Tallinna
piiramine.

Sisemised tülid asekuberneri Dietrich von Patkuli, mõisnikkude ja kodanikkude vahel nõrgendavad linna vastupanemise jõudu. 15. augustil lähenevad vaenlase väed Baueri juhatusel. Ülemiste järve veevärgid rikutakse ära. Veskid jäävad seisma. Veepuudust ei suuda mõningad kaevud, mis linnas, täita. Väga kahtlaseks läheb Patkuli ülespidamine. Juba augustikuu lõpul hakkab tema Baueriga kirju vahetama. Ilmaaegu käivad Rootsi ohvitserid peale, et luba antaks vaenlasele kallale tungida. Abivägesid, kes Rootsist laevadega sadamasse tulevad, ei lase Patkul linna sissegi. Mõisnikud on Patkuli nõus julge vastuhakkamise vastu. Kõneldakse koguni, et Vene väejuhatajale sõna saadetud, kui halvad lood linnas valitsevad. Ta ärgu nähkugi vaeva, vaid oodaku rahulikult linna allaandmist! Piilusid ju komandandi sugulase Johann Reinhold Patkuli „kaasvennad“ ammu juba Vene poole ja ootasid „aegade muutust“. Siin näis ta neil nii lähedal olevat. Ainult kodanikud on valmis kõik tegema, mis inimese võimuses seisab, et linna Rootsi kuningale alles hoida. Aga tehtud ei saanud midagi. Arvati, et allaandmisest

Tallinna lan-
gemine 29.
sept. 1710.

ometi mööda ei pääseta. 29. septembril 1710 lahkusid 400 Rootsi sõjameest, kes üle jäänud, linnast ja sõitsid laevade peal Rootsi, kuna 2000 venelast Toompea värava kaudu linna tulid. Nii auta ja häbis langes „neitsiline“ Tallinn, kes iial varem oma väravaid vaenlase ees ei olnud avanud. Peeter I oli Läänemere peremeheks saanud, ja mis tal käes oli, seda ei annud ta enam välja, ehk küll endised lepingud teda oleksid kohustanud sõjasaaki lepinguosalistega jagama. Meie kodumaa oli tõepoolest Venemaa kubermanguks saanud, mida Uusikaupunki ehk Nystadi rahuleping 1721 ka riigiõiguseliselt kinnitas. Johann Reinhold Patkuli ja teiste äraandjate plaanid olid täide läinud ja Liivi- kui ka Eestimaa jäädavalt Rootsi riigi küljest lahti kistud. Kuid oma elutöö vilja ei ole Patkul mitte näha saanud. Kuningas August andis tema peale Altranstädti rahulepingut (1706) Rootsi valitsusele välja. Stokholmis mõisteti tema peale kaelakohut ja tunnistati surmanuhtluse vääriliseks, sest et tema Liivimaal rahutusi sünnitanud, sõjatule põlema süttitanud ja isamaa vastu võidelnud. Kasimiris Poolamaal täideti otsus kohutaval kombel. —

Nystadi rahu
1721.

Mõisnikkude
eesõlguste
kinnitamine.

Enne Riia ja Tallinna langemist võtsid kohalikud rüütelkonnad Vene piirajate vägede juhatajatega läbirääkimised ette, mis tingimistel nad valmis on alla heitma. Kui paar väikest

lisapunkti maha arvame, said mõisnikud omale kõik õigused ja eesõigused, mis nad aga iial oskasid nõuda. Kinnitatud allaheitmise-kirjade peasisu on, nagu ajalookirjutaja C. Schirren ütleb, „Saksa rahvas ja nende järeltulijad nendes maades ja need maad Saksa rahvale ja nende järeltulijatele“. Üksikutest punktides nimetame esimesi, kus Augsburgi usutunnistuse vabadust lubatakse kirikus ja koolis ja uus Saksa ülikool töötatakse asutada. Maavalitsus seatakse jälle vanale alusele, nagu see 1694. aastani oli olnud. Endised kohtud jäävad edasi kestma, aga neis valitseb Saksa keel. Kohtuja muude ametite peale pannakse eesõigusliselt rüütliid. Kaelakohtu-asjus käivad rüütliid ise aga ainult kroonu kohtuvõimu alla. Kohtutes aetakse asju eesõiguste, vanade õigusekommete ja rüütliõiguste järele ja, kus need ei ulata, üleüldise Saksa õiguse järele. Rootsi kroonu poolt tagasivõetud mõisad antakse ehk restitueeritakse jälle endistele omanikkudele. Edaspidi tohivad ainult rüütliid mõisaid osta. Kroonumõisate väljarentimisel on neil eesõigus jne. Nende „õiguste“ ja „eesõiguste“ põhjal oskasid südid rüütelkondade juhid iga parajat silmapilku agaralt tarvitades kõike võimu eneste kätte kiskuda, mis maavalitsusesse puutus. Kõik kohtukohad võtsid rüütliid omale, niisama kõik valitsusekohad, peale kindralkubeneri koha, kus enamasti muulased ametisse nimetati. Riia ja Tallinna kubernerid olid aga sagedasti oma maa mehed ja rüütlikeisusest. Alamad politseivõimud olid sillakohtud. Nende hooleks anti kõik kaelakohtusüütegude uurimised, maakohtu otsuse täitmised, korrapidamine, teede ja sildade tegemine [(sellest nimi silla kohus), maksude sissenõudmine, politseisüüde karistamine jne. Maakohtud uurisid ja otsustasid kõiki kuritöösid, mis lausal maal mitterõisnikud korda saatsid. Mõisnikkude kuritööde asjus tohtisid nemad ainult eeluurimist ette võtta. Nõudmiseasjad käisid tingimata kõik maakohtute alla. Kõrgem edasikaebtuse-kohus oli õuekohus Riias ja ülem-maakohus Tallinnas.

Võib kergesti ära mõista, mis niisugune peaaegu piirita võim ühe seisuse käes tähendas, kes alati on harjunud oma seisuse tulusid terve maa kasudest kõrgemaks pidama, kelle asemikkudeks nad endid lugesid. Siia juurde tuleb tähendada, et selle piiramata võimu kandjad ei mõistuse ega südame hariduse poolest kõrgel astmel ei võinud seista. 21-aastane sõjakära pidi nemadki tooreks tegema. Noorema põlve olid siis üles kasvatanud verevalamine, katkusurm, puudus ja vaesus. Alaline kitsi-

Mõisnikud saavad endised eesõigused tagasi.

Ameti- ja kohtukohad mõisnikkude käes.

Silla- ja maakohtud.

Talupoegade õigluseta seisukord.

kus ja häda aga rikub inimese ära, teeb tema südame kalgiks, tema sõna hooimataks ja käe valjuks. Vene sisemaa talupoegade õiguseta olek mõjus ainult rõhuvalt meie põlve peale. —

Võimu aluseks oli varanduslik seisukord. Selle oli rootsiaegne mõisate tagasivõtmine alt ära kangutanud ja Põhja sõda hävitanud, mis üle oli jäänud. 1710. a. allaheitmise leping andis mõisad endistele omanikkudele ehk nende pärijatele tagasi ja avas nende omavolile talupoegade vastu ukсед ja aknad. Maksud, mis uus riigivalitsus mõisate peale pani, libisesid talupoegade kaela. Need pidid seda muidugi ära kannatama. Sest kaebtuseõigust pärisherrade vastu neile ülepea enam ei jäetud, ei nõudmistes, ei kaelakohtu-asjus. Talupoja ainus kohus oli nüüd mõisaherra, kes teda karistas, nagu õigusetundmus ehk tujud teda juhtisid. Mõisaherrat ei köitnud enam Rootsi vakuraamat orjuse ja maksude nõudmises talupoja vastu. Rootsi adramaa seadlus tõugati ümber, mille järele talupoja käest mõisa kasuks rohkem töösid ja maksusid ei tohitud nõuda, kui 60 riigitaalri väärtuses adramaa eest. Uus riigivalitsus määras adramaa selle järele ära, mitu töövõimulist inimest tema peal elas. 1715 tehti kindlaks, et adramaa peale 16 töövõimulist meest ja naist tuleb. Selle põhjusemõtte järele võeti 1725 maahindamine käsile, et kroonumõisate rendi ja eramõisate maksu kõrgust teada saada. Kuidas rentnikud ja päris herrad maksud talupoegade peale ära jaotasid ja sisse nõudsid, see jäeti täiesti nende hoolde. Riigivalitsus selle külge ei puutunud. Mõis ise tööinimest ei pidanud. Mõisatöö teevad talupojad oma hobustega ja oma riistadega ehk jälle jala. Ikka olgu aga teomehel oma leivakott ja hobusel moon juures. Hobusemees on nädal otsa mõisas arklis terve aasta läbi, jalamehed jüripäevast mihklipäevani. Niipalju oli talupoja orjusel kindlat määra. Aga mõisnik võis orjust nii kõrgele ajada, kui tahtis ja soovis. Kütisetegemisel, sõnnikuveol ja lõikusel aetakse tervest vallast veel inimesi abiteole mõisa. Nemad on töö ajal mõisa leivas. Mihklipäevast jüripäevani saadab iga talu korda mööda korratud drukud mõisa karja talitama ehk muusse teenistusesse. Mõisa põllusaaduste ja põletatud viina äraviimiseks käivad talud voores, kas Riiga, Pärnu, Tallinna ehk Narva. Poolepäeva-koha peale tuleb harilikult 4—5 voores aastas ära käia. On aga ka mõisaid, kus voores arv piirita on. Talupoeg peab minema, nii sagedasti kui mõisa käsk õue kantakse. Viimaks peavad talvel tüdrukud ja naised mõisas käima linu ja takku ketramas.

Rootsi-aegsed reformid kaotatakse ära.

Adramaa kindlaksmääramine.

Orjused.

Kõik mõisatööd tehti kange valvuse all. Peale mõisaherra enese vaatasid teomeeste ja korratüdrukute järele veel hopman, kilter ja kubjas. Ketrajad seisid mõisaproua valitsuse all. Kange oli see valvus ja valitsus. Tahtmised olid suured. Ei jaksanud kurnatud tööline ehk lahja veoloom mõisavalitsuse nõudmist täita, siis pidi malk ja vits jalad alla tegema ja vangiurgas paremaid mõtteid pähe panema. Neidsamu abinõusid tarvitati nende vastu, kes mõisavalitsusele kuidagi vastumeelt ja vastikud juhtusid olema ehk mõisavalitsuse nõudmiste alla igapidi ei paindunud. Rasked mälestused on meie rahval sellest ajast järele jäänud, mis rahvalauludes veel praegu edasi elavad.

Töö järele
valve talu-
poegade üle.

Nii oli lugu mõisaeluga ja mõisatööga. Aga sellega ei lõpnud veel mitte orjuste rida. Talupoeg pidi iga aasta oma kodus veel mõisa vedama rukkid, otri, kaeru, humalaid, kanepit, linast lõnga, võid, mune, kanu, hanesid, lambaid, heinu, puid, kotta, loomalõõgu, pütta ja — raha. Sinna juurde arvame veel kirikumaksu vilja, linad ja kanad, kroonu küüdid, sõjaväe veod, kroonu palgiveod jne. Kui palju aega ja jõudu, vara ja vilja võis peremehe oma pere ülespidamiseks jääda? Aasta läbi pidi tema mõisa hobusemehe ja jalatöölise — olgu teomehe ehk korratüdruku — kotitama ja hobusekondi üleval pidama. Abiteod, veod ja muud maksud nimetamata. Tegija oli aga õieti ainult tema ise, olgu siis, et suuremad lapsed kõrvalt aitasid ehk jälle sulasemehed taluõues kõrvalt vedasid, kui rahvakehval ajal neid aga leidis. Sest kuna esialgse maahindamise järele iga adramaa peal 8 meest pidi elama, tuli neid paiguti ainult vaevalt neli, kes kõik töö ja orjuse ära pidid tegema mõisas ja kodus.

Muud talu-
poegade
kohustused.

Sedamööda oli siis ka taluinimeste elu ja olemine. Elu-
majaks pimedad, suitsused rehed, mida elanikud külmal ajal nõrgemate koduloomadega: lammastega, kitsedega, pörsastega, kanadega peavad jaotama. Toiduseks rappeleib, kuhu tuli külge hakkab. Ihukatteks kõva, karm vammus, suvel takune ehk linane rüüd, jalatsemiks pastlad, suvel viisud. Kui põld õnnistas ja kogutud tagavara sügise poole ulatas, siis oli veel vähegi elu. Aga nagu inimestega veel praegu lugu on, kes alalist puudust kannatavad, et nad mõõtu ei oska pidada, kui nad kord küllusega kokku saavad, nii ka siin. Kergemeeles pillati pisuke vilja tagavara ära ja vahetati kertsis viina vastu ümber, ehk müüdi raha hädas mõne kopika eest, nii et kevade poole kahvatanud nälg uksest sisse vahtis, inimesi kurnas ja loomad

Talupeogade
kehv elujärg.

auku tõukas. Jäi siis ainult veel mõisa abi, kes omi orje ja tööloomi ei võinud lasta otsa saada. Mõis pidi tahes või tahtmata vilja ülespidamiseks ja seemneks laenama, vahel ka hobuseid ja kariloomi, ehk jälle orjustest ja maksudest ühe ehk teise võla kustutama. Muidu võiks talupoeg oma ainust ja viimast abinõu tarvitama hakata — ära karata ja mõisa tööjõududest lagedaks teha. Sagedasti tarvitavad seda teed talusulased, kes kuskilt hädaajal toetust ei leidnud. Minna küll enam kuhugi ei olnud. Orjus oli nüüd päris- ja kroonumõisates ju seesama. Aga inimene veeres siiski edasi ja otsis paremat, kuni ta kinni tabati ja mõisa tagasi viidi.

Talupoegade
ärakargamine.

Talupoeg —
õiguseta ole-
vus.

Sest ka selle eest oli hoolet kantud, ei pärisnimene ise mitte vabalt ei tohi liikuda. Tema oli asjaks saanud, keda ainult mõis võis liigutada, kuhu ta tarvis arvas olevat. Vanema korra, et talupoeg maa külge, mida ta harib, kinni on kinnitatud ja teda maast ei tohi lahutada (*glebae adscriptus*), on rahutumad ajad ümber tõuganud. Nüüd ei tehta talupoja enese ja talu raudvara ehk inventaari vahel enam vahet. Mõlemad on üheväärtiliselt mõisniku omaks saanud, kes teha ja toimetada võib, kuidas tahab. Mõisniku tahtmist juhtis aga omakasu.

Taluperede
lõhkumine.

Tema püüdis maast ja orjest võimalikult kõrget tulu. Nälja, sõja ja katku tagajärjel oli põlluharijaid vähe järele jäänud. Põldu seisis seepärast rohkesti söödis. Seda ei sallinud mõis. Ta lõhkus talud ära, s. o. mitte talu põllud, vaid talu pere. Ta võttis töövõimulisest perest ühe osa ja sundis tema söödi-
maa peale asuma ja uut talu kõige maksudega ja orjustega rajama. Talu põldude laiendamisega ei jõudnud töörahva signemine ja kasvamine sammu pidada. Orjuse koorem võis lähikese aja sees sellesama-arvulisele töörahvale kahekordseks tõusta. Suurendatud orjusi tarvitas mõis oma põldude laiendamiseks ehk karjamõisate asutamiseks. Selleks lõhuti mõisa naabruses olevad talud ja hea maapõhjaga külad ära, kelle elanikud söödi peale ehk soo ja rabade veerde asuma aeti, ehk jälle mõis võttis ise sööti põllu alla ja haris sööti jäänud talumaadest uued karjamõisad. Esiotsa, kus rahvast vähe ja tööjõudu kokku hoiti, valitses vististi rohkem esimene viis. Talupoegade väljatõstmine ja mujale asutamine oleks ajutiselt talupoja töövõimu mõisa kahjuks kahandanud ja talude orjuse-
maa maksud oleksid mõisa kanda jäänud. Kasulikum oli siis mõisal talupoegi vana koha peale jätta ja vabased söödi- ja metsamaid põlluks harida, mis muidugi talupoegade orjuse kõrge-

male nihutas. Ei ole ka mitte raske mõista, miks mõisad oma viljavälju laiale ajasid ja karjamõisaid asutasid. Mõis tõi selle järele sisse, kui palju ta vilja jõudis kasvatada ja müüa. Harimise ja vedamise toimetasid orjad ära ilma vähema tasuta. Vedu ei toonud talupojale mitte vähem raskust kui harimine. Vili veeti põhjatumate teedega enamasti Riiga, kust ta välja- maale läks. Liivimaal oli juba kesk-ajal laialine väljavedu. Liivimaad nimetati Rootsi viljaaidaks. Nystadi rahulepingus tingis Rootsi valitsus õiguse välja, et ta ilma tollita aastas Liivimaalt 50.000 taalri eest vilja Rootsimaale tohib vedada. Viljaikalduste pärast Vene sisemaal keeldi aga väljavedu sagedasti ära, ilma et vilja korratumate teede pärast Vene kubermangudesse saadeti. Mõisad otsisid siis teisi seesid, et vilja tulusalt rahaks muuta. Nad panid viinavabrikud, õlleköögid ja kõrtsid käima. Viinapõletajaks seati pärisorjad. Neile mõõdeti teatav osa vilja kätte ja kästi teatav jagu viina tagasi anda. Puudutuleku korral pidid nad vastutama. Vististi oma nahaga. Muud vara neil ei võinud olla. See viinajamise viis ei teinud mõisale kulu, orjadele tõi ta aga uut hukatust. Raske töö suitsuses, auruses viinakojas rikkus teryise. Joomise kiusatusele ei jõudnud ori ka vastu panna. Vähese tööosavuse pärast ei annud vili soovitud jagu viina välja. Sest ajast peale hakkasid viinavoorid teesid mööda venima. Orjadele kasvas uus orjus üle pea. Himu viina järele õpetas neid kõiksuguseid kavalusi tarvitama ja varastama. Õlleköögis valmistatud õlle pani mõis kõrtsidesse. Kõrtsimees müüs mõisa õlut ja kandis saadud raha mõisa, kes müüjale ülespidamiseks talu ehk väiksema maatüki harida andis.

Viljavedu.

Viinavabrikud, õlleköögid, kõrtsid.

Ka muidu lõhuti talupoeg sagedasti maa küljest lahti. Mõis võttis talupoja laste seast mõisa teenima, keda tahtis. Müüs mõisnik mõisa ära, siis kiskus ta teenijad nende perekonnast täiesti välja ja võttis nad mujale ühes. Juhtus mõisnikul rahapuudus tulema, siis müüs ta talupojad naabrile ära, kes tööjõudu tarvitas. Harilik aga oli, et mees naist ei tohtinud võtta, ilma et mõisavalitsus lubakirja andis, mis õpetajale enne laulatamist ette pidi näidatama. Mis kohutavat hinda mees selle loa eest mõisale pidi maksma, seda tähendab Rooma õigus sõnaga „jus primae noctis“.

Nii oli talupoeg oma kohustega igapidi ja täiesti mõisa küljes kinni, aga lahti igast õigusest. Talupoeg oli pärisorjaks tehtud. Seda ei salga ka mõisnikud

Talupoeg on pärisorj.

Maanõunik
Roseni sele-
tus 1739. a.

mitte riigivalitsuse ees. Kui 1739 riigivalitsus Liivimaa talupoegade „väljakannatamata“ põlve kohta aru pärib, seletab eesistuja maanõunik (residierender Landrat) parun Rosen ametlikus vastuses: 1) Talupoeg on oma eluga ja ihuga täiesti pärisherra alla heidetud ja tema oma. 2) Talupoeg ei või midagi enesele varaks korjata, vaid ainult oma pärisherrale, kes seda oma tahtmist mööda võib tarvitada. 3) Mõisnik määrab talupoegade orjused ja maksud ära, nagu tema arvab, ilma et vakuraamatud tema õigust kitsendavad. 4) Mõisnikul on piirita kodukaristuse võimused talupoja üle, kes mõisniku rõhumise ja väe-
valla vastu kuskil kohtus kaevata ei tohi. Ja 1765 nimetab Liivimaa maapäev talupoegi „pärisorjadeks (servi) Rooma õiguse kõige täielikumas mõttes, nii kaugelt kui see ristiusuga koos võib seista“. See tähendas: ihuga ja varaga on talupoeg mõisniku pärisoma. Mõisnik tohib tema ihujõudu niipalju tarvitada kui arvab, ja tema korjatud tagavarast võtta, niipalju kui tahab. Mõisnik võib talupoega nagu töölooma turul müüa ja vahetada. Mõisnik võib talupoega ihulikult karistada, peksta, kinni panna, nagu ta tahab. Mõned kirjamehed katsuvad vägisi tõendada, et kui ka talu raudvara ehk inventaar täiesti mõisniku omaks tunnistada, siis jääda talupojale ometi põllu- ja karjasaaduste tarvitanine vabaks. Aga niihästi Roseni seletus kui ka J. von Budbergi ja paruni J. G. Schraderi „Liivi hertsogiriigi rüütli- ja maa-õiguse“ eeltööd aastast 1737 kinnitavad mõlemad selge sõnaga, et talupoeg ja tema perekond, talupoja maa ja tema vara (Habseligkeiten) niisama mõisniku pärisoma on, nagu „mõisapõllud, heinamaad“ j. n. e. Et talupoja käest viimast leivaraasu ja piimatilka ära ei saanud võtta, vaid tema tarvitada pidi jäetama, et hinge sees hoida, see on ju õige, sest see ei olnud võimalik, et temale iga söögikorras viilukas kätte oleks antud ehk kõrt ette mõõdetud. Niisama õige on, et talupoeg tulise rahahäda sunnil ehk äravõitmata viinahimu kihutusel põllusaagist, mis mõisa- ja kirikumaksudest tema enese ülespidamiseks jäi, veel natuke püüdis ära müüa. Aga see müümine sündis tema ja tema perekonna kõhu kulul, kellele selle eest nälja näpistus pea kätte tuli. Vabast liikuva varanduse tarvitamisest ei võinud juttugi olla, sest et talupojal peale nälja kustutamise ühtegi varandust üle ei jäänud. Põld ja põlluriistad, hobused ja sarvloomad kui ka viljaseeme on tingimata mõisa oma ja talupoeg vastutab nende eest. —

Liivimaa
maapäeva
seletus 1765.

Imelik on kuulda, kuidas Liivi maapäev 1765 suurustab, et „talupojad Rooma õiguse kõige täielikumas mõttes pärisorjad (servi) olevat, niikaugemale kui see ristiusuga kokkukõlas on“. Imestades küsime, kust ristiusu kuulutajad välja pidid tulema, kes säärasest viletsast õiguseta põlvest julgesisid tunnistada, see käivat kõik jõhvipealt kokku selle mehe vaimuga, kes häda hüüdis nende üle, kes väetimate hooned ära sõid, ja kelle apostel rikkaid käsib uluda, sest et nad töötajate palga kinni peavad?

Vaimulik-
kude madal
kõlbline elu.

Ka nemad tulid toorest sõjaajast, ka nemad olid üles kasvanud seltskonnas, kes õiguse ja halastuse oli maha jätnud. Sõda ja katk oli suurema hulga õpetajaid ära koristanud, ülejäänud salgakese elukombed ja südamed tuimaks teinud. Sõjaajal tükkisid inimesed ametisse, kel eelharidus puudus. Vaimulikud ülemad pidid neid sallima. Paremaid ei leidunud. Pärast sõda olid õpetajate elumajad nii vaevalises olekus ja sissetulekud nii kokku kuivanud, et ka väljast poolt korralikka kandidaatid ei tulnud kohti himustama. Rahva keelt nad muidugi mitte ei mõistnud. Ka eluga ega eeskujuga ei võinud nad kogudust parema poole juhatada. Konsistooriumid olid aegasid ja olusid tähele pannes küll kannatlikud ja leplikud, aga ometi pidi Liivimaa konsistoorium 50 aasta jooksul 30 õpetajat haisvate elukommete ja kuulmata tooruse pärast ametist kõrvale heitma. Noomitusi ja manitsusi meie ei nimetagi. Mis hingekarjased võisid nad küll olla? Mis hoolekandjad neist kirikule ja koolile pidi saama?

Asjata oleks kõike seda hävitamisetööd üksikasjaliselt üles lugeda, mis Põhja sõda kiriku ja kooli põllul järele jättis. Meie anname mõlemale 30 aastat toibumiseks ja vaatame, kui kaugelt lugu siis oli paranenud.

Aastal 1739 katsus parun Campenhausen ülemapoolse käsu peale meie kiriku ja koguduste olud läbi. Tema leiab, et kõik on suures hooletuses ja halastamiseväärilises olekus, pimeduses ja kurjuses. Rohkem osa kirikuid on lagunemas ja maha langemas. Kiriku- ja surnuaiad on ilma varjava aiata. Koerad, sead ja hundid käivad takistamata sisse ja välja ja veavad surnukehad laiale. Kirikumõisatest ei ole paiguti „otsakest ega tolmukest“ järele jäänud. Kirikumaid on naabrimõisad ära võtnud. Rootsi ajal ehitatud koolimajad on kadumas ja koolimaad niisama ära võetud, nagu kirikumaad. Mõnes kohas ei ole koolmeistril enam ametisse pandudki. Teisal on koolmeister,

Kirik ja
rahva vaim-
line elu.

aga koolilapsi ei tule mitte ainustki, ehk kõigest 2—3 laialise kihelkonna pealt. Et koolmeistrid nälga ei sureks, teevad nad käsitööd ehk kerjavad talust talusse raasukese vilja. Sagedasti elavad koolmeistrid korratumat elu, joovad ja peksavad lapsi. Õpetamiseks puudub neil tarvilik osavus. Mõni koolmeister veerib ise kange vaevaga. Koolide katsumisel ja katekismuse õpetusel on kirikuõpetajad laisad ja hooletumad. Rootsi-aegsed rahva loetamised — pühapäeval kirikus, argipäeval taludes — on jäljeta kadunud. Pruutlugemised peetakse „pillapalla“ ära, sest mõisnikud kaebavad, et õpetajad oma nõudmistes liig valjuks minna. Peakoolis, mis nüüd harilikuks saab, õpetavad kirikuõpetajad kergemeelselt ja ajavad oma kasu taga. Leerilapsed sunnitakse kirikumõisa töösse. Pärismõisad lähevad kadedaks ja võtavad paiguti leerilapsed ära mõisa teole. Rahvas ei tea oma usust midagi, ehk kus ta mõne käsu pähe on õppinud, puudub arusaamine täielikult. Sellevastu öitseb ebausks lopsakalt. Soolapuhujad on suures aus. Kividele, puudele ja allikatele ohverdatakse avalikult raha ja villu, rätikuid ja lintisid, kapsaid, liha ja kalu. „Piitsad, vitsad ja vangikoda ei suuda niisugust paganausku ja paganaelu parandada ega tee kedagi õige usu ja õige elu inimeseks,“ tähendab Campenhausen. Häid koolisid kuluks ära. Noortest saaks ennem asja kui vana-dest. Kõndku mõisnikud pisutki rahvahariduse eest hoolt! „Näidakem talupoegadele, kes elus meie pärisorjad, seda ainust halastust üles, et nad pärast surma kui vabaks saanud lapsed Jumala ette võiksid astuda! Hoidkem, et meie sellega uut süüd eneste peale ei koorma, kui talupojad pärast orjapõlve selles maailmas ka kuradi igavesed orjad peavad olema teises ilmas!“

Piibel ilmutub
1739.

Selsamal 1739. aastal ilmus Tallinnas Joan Köleri trükikojas „Piibli raamat, see on kõik see Jumala sõna, mis pühad Jumala mehed Vana Seaduse raamatusse Ebraea keeli ja Uue Seaduse raamatusse Kreeka keeli esiti on üles kirjutanud, nüüd aga Jumala armu läbi meie Eesti Maakeeli esimest korda üles pandud“. Suure töö toimetaja oli Jüri õpetaja Anton thor Helle, kes juba varem, 1732, kaunis täieliku Eesti keele grammatika oli välja annud. Tema abilistest nimetame Tallinna õpetajaid Vierorthi ja Eberhard Gutsleffi. 1736 oli tõlkimine lõpule jõudnud, aga trükikulu kandjaid ei leitud. A. J. von Üxküllilt poolt toimepandud korjandus oli ainult 28 taalrit kokku saanud. Siis tuli Nikolaus krahv Zinzendorf ja päästis Jumala sõna kammitsast. 1729 olid esimesed Vennaste-

koguduse liikmed Liivimaale jõudnud. Volmari linna lähedal, Kriimani mõisas Võnnu kihelkonnas ja Tallinna linnas leidsid nad iseäranis lahket vastuvõtmist. 1736 käis krahv Zinzendorf „vendi“ vaatamas. Esialgu teretati teda igal pool suure vaimustusega. Oli tema ju kõrgest soost mees ja tema sütitav kõne võitis kõikide südamed. Tallinnas oli üks Vana Testamendi tõlkijatest, Toompea õpetaja Vierorth, suur Vennaste-koguduse sõber. Tema kõneles Eesti Püha Kirja trükihädast Zinzendorfile. Et krahvil enesel ilmalikku varandust ei olnud, äratas tema rikka kindrali von Bohni ja tema abikaasa osa võtma ja aitama. Need andsid Eesti Piibli trükkimiseks 1000 taalrit esiotsa laenu peale ja kinkisid pärastpoole ühe jao, et Püha Kiri seda odavalt rahva sekka läheks. Pealegi laskis von Bohn Peterburi Teadusteakadeemias Eesti Piibli 550 eksemplaari tarvis ilusa pildi teha, mis kaanelehe ette pandi. 1739 võis terve Piibel Eesti keeli ilmuda. Piibli keel tõusis kirikus, koolis ja kirjanduses ainuvalitsejaks kõikide oma headustega ja vigadega, kuni Eduard Ahrens tema asemele rahva keele seadis.

Vennaste-kogudused (krahv Zinzendorf).

Agar rahvale ei olnud esiotsa Piiblist suurt kasu. Rahvas ei jõudnud Piiblit osta, rahvas ei osanud lugeda. Piibli- raamatuga veel ei suutnud vist palju keegi toime saada. Püha Kiri jäi õpetajatele mõnusaks abinõuks, rahvale ärapeidetud varanduseks põllu sees. Ja vähe oli neid õpetajaid, kes seda otisisid ja rahvale viitsisid pakkuda.

Agar teiste kaudu leidis kallis vara siiski teed koguduste sekka. Vennaste-kogudus heitis vahemeheks.

Õpetajad, keda rahvas kirikuherradeks hüüdis, jäid rahvale võõraks. Seisuse ja hariduse vaheseinad olid kõrgemad, kui et vastastikku arusaamist ja usaldust võis tekkida. Õpetajate kõne oli kõrgem, kui et liht ja harimata talupoeg jagu jõudis saada. Õpetajate abinõud, mis tihti sundusega ja vägivallega koguduse peale käisid, olid rahvale vihatud ja tuletasid liialt kubjakeppi meele. Pandigi „kepimehed“ ametisse, kes jumalateenistusel tööväsimust puhkavaid kirikulisi terava horgiga pidid virgutama. Ristiisku sunniti rohkem pähe õppima, kui et teda südamesse istutati ja elujuhiks seati. See sünnitas sügava lõhe kiriku ja koguduse vahele. Seal tulid „vennad“ Saksamaalt. Nad olid liht tööinimesed, vaesed ja väetimid, nagu meiegi rahvas. Nad ei olnud kõrget haridust saanud, nende mõttekäik ja kõneviis seisis rahva mõttekäigu ja kõneviisi lähedal. Nad olid elavad Kristuse ihu liikmed, täis vaimustusetuld, Issanda tööd

Arusaamise puudus õpetajate ja rahva vahel.

tegema, täis armastusetuld nende vaeste vastu, kellele nad armusõna tõid. Mõlema käega võeti „Määri vennaksed“ kui „vennad“ vastu.

Vennaste-
koguduste
demokraat-
lik sisemine
kord.

Siia juurde tuli Vennaste-koguduse sisseseade ja valitsus. Siin oli igal „vennal“ sõna- ja hääleõigus. Kõik ametid ja kohad seisid selle ees lahti, kelle meel vaga, elu aus ja pea tark oli. Meie rahvale ei olnud aga vähematki õigust jäetud. Kuski ei võinud ta kokku heita, kuski oma arvamist avaldada, kuski oma tahtmist ja teadmist mööda mehi ametisse panna ja oma juhatajateks seada. Nüüd ilmus Vennaste-kogudus. Rahvas leidis raasukese maad oma valitsusele. Rahva rõhitud hing tundis vähemalt „maja“ juures, et ta inimene oli ja ei mitte ainult tööloom.

Vennaste-
kogudusi
kiusatakse
taga.

Herrnhut aga tagus rauda, sest et raud kuum oli. Kümne aasta jooksul oli tema mõju ja võimu tervel maal tunda. Isegi vastased pidid tunnistama, et Jumala sõna järele suur nälg ja janu oli tõusnud ja et rahva elu paranes, vargus, joomine, ropus ja pekmine vähenes. Hulk õpetajaid ise teretasid Vennaste-koguduse õnnistatud tööd rõõmuga. Aga ka vastaste viha kasvab. 1743 keeldi korruga Vennaste-koguduse töö koguni ära. Saksamaalt tulnud „vennad“ saadeti maalt välja, Zinzendorf, kes vendade eest kostma tõttas, pandi Riias vangi. Saaremaa superdendi Gutsleffi ja mitme teise Herrnhuti sõbra peale tõsteti valekaebtusi, et nad riigivalitsuse vastased ja rahva mässule kihutajad olevat, ja saadeti Peterburki, kus nad osalt vangipõlves ka surid. Segamata võis nüüd orjus, ihu ja hinge päris-orjus, edasi kesta. Isegi „ristiusuga seisis ta nüüd jälle koos“.

VII.

Eesti rahva vabanemine 1765—1865.

Pärispõlv kaob, aga pärismaa langeb täiesti võitjate saagiks. — Teoorjus ajab rahva meeleheitmisele ja mis teda talumaadelt hävitab. — Kodupinda hakatakse tagasi lunastama. — Kohalikule omavalitsusele pannakse alus. — Mis kirik, kool ja kirjandus vaimu vabastamiseks katsus teha. — Viimase ajajärgu ülevaade, kus uuesti ahelaid taoti ja kuidas need katkevad.

18-ne aastasaja teisel pool tõusid pärisorjade peremeeste piiramata vägivalle kolm tugevat vastast.

Esmalt looduseõigusest väljakasvavad valgustuse-ajajärgu mõisted „inimese õigustest“ ei võinud seisukorraga leppida, kus suurema hulga inimeste ihu ja hing ühe väikse salga pärisomad ja omavoliliselt tarvitada olid.

Valgustuseaja mõjul hakkas riiklik võim oma ülesannetest paremini aru saama, et tema vagusi ei või pealt vaadata, kuidas üksainus seisus teist varanduslikult ja kõlbliselt välja kurnas ja jõuetuks tegi. Riiklik võim katsus nõrgemaid tugevamate vastu kaitsta ja õigusi ühetaolisemalt riigialamate vahel ära jaotada. Politsei- ja kohtuvõim pidi pärisperemeestelt riigivalitsuse kätte minema.

Kolmandaks nõudis tehniline edenemine ja füsiokraatide õpetus põllutöö tähtsusest muutusi. Arukamad põllumehed tundsid ära, et orjadega, keda ainult piits taga ajab, suuremaid parandusi põllumajanduses ja tööstuses toime ei saa panna. See mõte vähendas pärisperemeeste hirmu kahju eest, mis orjuse ärakaotamisest kardeti, ja tegi nad järele andlikumaks seltskonnas ärganud vaba voolu ja riigivõimu pealekäimise vastu.

Valgustuse-
aja vaim,
riiklik võim,
tehniline
edenemine
on pärisor-
juse vasta-
sed.

Inimese-õiguste väljakuulutamise, uuema aja riigimõiste ja füsiokraatiline õpetus — need kolm — on talupoegadele Lääne-Euroopas majandusliku ja poliitilise—riigiõigusliku vabaduse kätte võitnud.

Eesti endine pärisorja-rahvas ei ole mitte selle õnne osaliseks saanud. Meie nõndanimetatud „vabakslaskmine“ — Tallinnamaal 1817, Liivimaal 1820 — tõi ainult isikliku vabaduse. Majandusliku vabaduse pärast pidi meie rahvas ise võitlust algama ja on seda raskete ohvritega tänapäevani edasi pidanud. Poliitilisest vabadusest võis ta ainult kaugelt und näha. Käes ei olnud nii hästi kui mitte midagi.

Katsed talupoegade rasket seisukorda parandada.

Kindral-kuberner Browne'i ettepanekud ja ähvardused.

Maamarshal Budbergi hädaldamine.

Eesti rahva pärisorjuse kergendamiseks ja kaotamiseks on riiklik võim esimese tõuke annud. Katarina II sai 1764 oma teekonnal Eesti ja Läti talupoegade viletsuse ja ahastusega tutvavaks. Ta andis kindralkubernerile, krahv George Browne'ile (loe Braunile), kes sündimise poolest iirlane, usu poolest katooliiklane, käsu, et ta Liivimaa maapäevalt 1765 talupoegade põlve kergendust peaks nõudma. Browne'i ettepanek soovitas iseäranis orjuse kindlat määra, kodukaristuse ja inimesemüümise kitsendust ja omanduseõigust selle kohta, mis talupoeg „oma lihaga ja verega on teeninud“. Teiselt poolt käis rüütelkonna peale Aiskraukne ja Roineskalne pärisherra, parun K. F. von Schoultz, kes oma talupoegadele vabama elukorra oli kinkinud. Ta näitas „kaasvendadele“ selge sõnaga, et kui nemad ka nüüd talupoegade heaks midagi ei tahaks teha, siis riigivalitseja ukaas nende võimu purustaks. Kuid alles Browne'i uus ähvardus sundis mõisnikka vähe järele andma. Paberil peal lubati poole suuga talupoegadele liikuvat vara koguda; orjused pidada ära määratama; kodukaristust tulevat mõõdukalt tarvitada; talupoega ei tohtivat turul ega üle kubermangu piiri müüa, ega müügil abielurahvast lahutada. Ka kaevata võivat talupoeg mõisniku ülekohtu vastu. Aga häda temale, kui tal õigust ei olnud. Ja kas võis talupojal mõisniku vastu mõisnikust kohtuniku ees küll kunagi õigust olla? Aga selsamal 1765. aastal juba kurdab maamarshal parun Budberg maanõunikule von Ungernile, kes riigiseadusekomisjonist Moskvast osa võtab, kui väga kahjulikud „maale“ need maapäeva otsused olevat ja kui väga kiiresti nad peaks jälle ära kaotatama. Ta palub von Ungernit Jumala keeli, et ka tema hoolt kandku, et talupoegadele isiku ja varanduse kohta õigusi ei antaks. Talupoegadele antavad eesõigused tegevat „maa“, s. o. rüütelkonna väga rahutumaks. „Maa“ jäi rahuli-

kuks, „eesõigused“ ei ulatanud üle rüütelkonna-hoone läve, vaid jäid sinna hallitama, aga päris „maa“-rahvas läks rahutumaks. Ühtelugu katsusid talupojad lausa mässuga iket kergendada. 1777 nõuab kindralkuberner, et hakaku mõisnikud ükskord ometi 1765. a. maapäeva otsusi täitma. Külmalts kostab rüütelkond, et otsused tõepoolest tihti olevat tähele panemata (hintenangesetzt) jäetud, ja rahustab kindralkubeneri uute lubamistega.

1783 muudeti meie kodumaa valitsemiseviisi. Keisriproua Katarina II käsul pandi maavalitsuse-korraldus (Statthalterschafts-Verfassung) maksma. Ülem-maakohtute liikmeteks — endiste sillakohtute asemele — kutsuti ka kaks talupoega. Aga see oli ainult nimepidi. Mõju ei võinud neil olla. Küll aga tõi uus valitsus, mis Vene sisemaaga lähendamise pärast ette võetud, uusi maksusid ja — uusi segadusi. Vene talupoegade elu oli veel kibedam ja kitsam kui meil ega võinud meie mõisnikkudele talurahva põlve kergenduseks hoogu anda. Vene sisemaa eeskujul hakati iga mehe pealt pearahha nõudma, aru järele 70 kopikat hinge pealt. Kuna aga Venemaal seda maksu mõisnikud õiendasid, nõuti teda meil talupoegade eneste käest mõisavalitsuste kaudu sisse. 1784 määras maavalitsus, et mõisnik maksujõuetule talupojale pearahha laenaks ja siis laenu tööde ja orjaste kujul laseks tasa teha. See avas mõisnikkudele uue tee talupoegi õiguse nimel armuta koorida. Mitmed mõisad panid võlgnikkudele koormad peale, mis makstud pearahast kaugelt üle käisid. Ärevus tekkis. Nagu alati ärevuse ajal, hakkasid kõiksugused kuulujutud maad mööda ümber liikuma. Ühed jutustasid, nüüd olla kõik talupojad kroonu alla üles kirjutatud. Teised teadsid juurde lisada, et pearahha maksimisega kõik orjused mõisale ära on kaotatud. Hea meelega usuti niisuguseid sõnumeid. Kui mõisad siiski senisel viisil oma kasuks orjusi ja maksusid nõudsid, talupojad aga nõudmisi ülekohtuseks tunnistasid, purskas mässutuli tervel Liivimaal leekima. Krahv Browne ütleb, et ta pea mitte ühte ainust mõisat ei teadvat, kus vaikne kord valitseb. Valjusega summutasid sõjaväed tuld! Räpinas löid sõjamehed talupoegadega päris lahingut: 5 talupoega jäid surnult lahinguväljale, 8 raskesti haavatult. Soldatitest said 4 haavata. Karulas aeti „mässutegijaid läbi lipu“! Siis öeldi, et „maale“ jälle rahu olevat tulnud. Maavalitsus aga tuletas tasakesi rüütelkonna esinikkudele meelde, need mõjugu ometi üksikute mõisnikkude peale, et nad talupoegade maksud õiglase-

Statthalterschafti sisseadmine 1783. a.

Pearahha sisseadmine, selle sissenõudmine, kuulujutud ja rahutused.

1792. a. maapäev ei ole nõus talupoegade olukorda parandama.

Mõisnikkude kasvavad elunõudmised; muudatused majapidamises.

Orjuste määra kasvamine.

Aadeli noorsugu saab Lääne-Euroopas tutvaks uue aja vaimuga.

Uuenduste eest võitlemine Liivimaal.

malt ära määraksid, ja nimelt pearaha õiendamisel neile liiga ei teeks. Muidu pidavat maavalitsus ise pärisorjade eest välja astuma ja nende põlve „väljakannatata vaks“ tegema. Aga nüüd ei mõjunud ka ähvardused enam. Kui kreisisaadik von Bayer 1792 maapäeva palub, et võetagu talupoegade põlve parandamine ometi uuesti kõne alla, lükkab maapäev ettepaneku tagasi, sest talupoegade põlve kallal olla juba küllalt parandatud.

Tõepoolest aga läks talupoegade „parandatud põlv“ veel pahemaks. Mõisnikkude elunõudmised olid kasvanud. Pealinnas ja väljamaal nägid nad sealsete „suurte“ toredust ja pillamist. Nemadki ei raatsinud vanema aja lihtsusega leppida ja püüdsid „suurtele“ järele jõuda. Pojad hakkasid kõrgemat haridust nõudma. Et kodumaal ülikooli ei olnud, saadeti nad väljamaale õppima. Kõik see nõudis suuremaid summasid kui mõisad seni sisse tõid. Leiti ka nõu sissetuleku-allikaid jõudsamalt hoovama panna. Mõisapõldusid laiendati uute maa-dega, mis metsa alt üles võeti. Karjamõisaid asutati rahvarikaste külade asemele. Viinaköögid pandi tehniliste ja keemiliste leiduste varal hoogsamalt käima, sest viina nõuti rohkemal määral Rootsi, Venemaale ja oma kodu. Sellega sammus üheskarja kasvatamine ja nuumamine viinaköögi järistega. See tõi palju raha. 1794 põletati Liivimaal 400.000 vaati viina, mida 7 miljoni 200.000 rublaga võidi hinnata. Kõik sündis aga talupoegade kulul. Talupoeg pidi mõisa suurendatud töönõudmised täitma: kütist tegema, oma talu karjamõisa eest metsa veerde asutama, veel rohkem teomehi saatma viina põletama, veel rohkem vaimusid mõisa karja talitama, veel sagedamini viinavooridega Narvas või koguni Peterburis käima. Ja meie ei kuule kuskilt, et talupojale selle vastu mõnda orjust oleks kergendatud ehk mõnda maksukest maha jäetud.

Kuna isad kodus talupoegade kulul kopikaid korjasid, kasvatasid nad väljamaal poegadest omale vitsad, kes vanemate aated „heast pärispõlve ajast“ pidid põrmusse peksma. Väljamaa vabamas õhus liikumas, valgustuse vaimustatud apostlite jalge ees istudes ei võinud noored mitte puudutamata jääda. Ja juba puhus suur Prantsuse mäss tormi üle terve Euroopa. Noored pärisperemeeste pojad kandsid viimased õhuliigutused kaugesse Põhja.

Juba enne neid oli meie kodumaa pind vabamale ja auasamale arusaamisele pärisorjuse häbist ette valmistatud. Peasjalikult õpetajatemajades oli häält tõstetud rõhumiste vastu

ja kirjateel parandusi nõutud. Magedalt ja mahedalt häälitseb veel Põltsamaa õp. A. V. Hupel, kindlamini kõneleb Torma õp. Georg Eisen von Schwarzenberg, karmilt kirjutab Laiuse õp. H. J. Jannau. Kuid Lätimaal Lodigeri kirikumõisas sirgus alles see noormees, kes neist pea jagu üle ulatas: Garlieb Merkel, sünd. 27. okt. (8. nov.) 1769. Kasvav noormees nägi enese ümber kahte liiki inimesi ehk koguni ainult ühte seltsi inimesi: valjusid, armuta mõisnikka, kes piirita vägivaldselt toimetasid ja talitasid, kuidas süda kutsus, ja teisel pool loomadeks alandatud pärisorje mitteinimesi (Unmenschen), kes oma peremeeste selja taga hambaid kiristasid ja rusikaid hõõrusid. „Inimese-õiguste“ tulist austajat täitis see leekiva vihaga. 1795. a. maapäeval loodeti päästva sõna rääkimist. Kindral-superdend Sonntag pidas julge jutluse maapäeva avamisel, kus ta rüütelkonnale suu sisse ütles, et nende otsekohene kohus on pärisorjade põlve parandada ja neile omanduseõigust jagada. Maapäev aga arvas jutlustaja suu hõbe-tubakatoosi kinkimisega lukku panna võivat, ei otsustanud loodetud paranduste asjus ülepea mitte midagi, vaid jättis oma esitajatekogu hooliks nõu pidada ja mõisnikkude kreisikonventidega läbi rääkida. Raskesti olid petetud kõik pärisorjade sõbrad. Kas siis ükski üles ei tõuse kõige selle ahastuse vastu? Ja et keegi seda ei tee, siis tahab Merkel see mees olla, kes inimesi kaitseb, kes aastasaja häbi üle maailma ees kohut mõistab, kes keisri aujärje ees kaebtust tõstab hirmsa kuritöö vastu. Kreis-marshali von Transehe majas kodukooliõpetajaks olles kirjutab tema „Lätlased, iseäranis Liivimaal, mõttetarkuse-aastasaja lõpul“. Aga kes võib lõukoera kallale minna tema enese koopas? Merkel ruttab Saksamaale ja sealt virutab tema haritud Euroopa silma all tungla oma kodumaa rüütelkondade eesõiguste kuhjasse. Raamatu hirmus sisu — pärisorjade vaev ja valu — ja kirjutaja ärritav keel sütitasid ja õhutasid tule, mida ükski võim enam ei jõudnud kustutada, kuni pärisorjade ahelad läbi olid põlenud. Merkeli oma sugu on hiljem tema nime peale katsunud varju heita. Meie meelest jääb tema haruldasemaks meheks, kes Saksa verest meie kodumaal on tõusnud. Endised Läti ja Eesti pärisorjad mäletavad oma julget eestkostjat põlvest põlveni.

Garlieb
Merkel.

1795. a.
maapäev.

Merkeli
raamat.

Konvendi eeltööd tulid 1796. a. maapäeval harutusele. Parandusesõprade eesotsas käis Rantsna mõisa päris-herra Friedrich von Sivers, sünd. 26. juulil 1748 Öisu mõisas.

1796. ja
1797. a. maa-
päevad;

nende vä-
henede taga-
järjed.

Aleksander
I ja paran-
dustesõbrad
Liivimaal.

1803. a.
maapäev.

Komitee
uuenduste
läbivaatami-
seks.

1804. a.
20. veebr. ja
1809. sea-
dused.

Mõjusalt toetasid teda krahv L. A. Mellin ja K. O. von Transehe-Roseneck. Selle kui ka 1797. a. maapäeva otsused püüdsid uuesti orjusi kindlaks määrata ja mõisniku omavoli pärisorja ihu ja varanduse kohta kitsendada. Suurt sest välja ei tulnud. Katarina II oli 1796 surnud. Uus keiser Paul I pani endise valitsusekorra meie kodumaal jälle maksma ja tema nõuandjad ei soovitanud talupoegade müümisele takistusi. See käivat vaba kauplemise ja liikumise vastu ja rõhuvat talupoegade müügihinna alla. Alles 1801, kui Paul I äkisti pidi surema, pääsis pärisorjade küsimus jõudsamalt edasi. Noort keisrit Aleksandrit peeti vabameelseks ja hõisates tervitasid vabameel- sed ka Liivimaal tema aujärjele-tõusmist. Friedrich von Siversil ja tema sõbral, Tartu ülikooli esimesel rektoril Georg Friedrich von Parrot'il läks korda Aleksander I-sele isiklikult läheneda ja teda talupoegade põlve kergenduse mõtete poole võita. Selle kange seljatoe varal jõudis v. Sivers tormisel maapäeval 1803 ägeda heitlemise järele alalhoidjad vastased maha suruda ja uuenduste eelplaani võidule viia. Ka ei olnud keiser ise mitme punktiga rahul. Iseäranis soovis tema talupoegadele kohtutes suuremat mõju ja avaldas tahtmist, et talud talupere- meeste omaks saaksid, kust neid ainult kohtuotsus võis välja tõsta; sellepärast nimetati Peterburis eelplaani läbivaatamiseks ja täiendamiseks iseäralik komitee. Riigivalitsuse poolt kutsuti liikmeteks sisemiste asjade minister krahv Kotshubei, krahv P. Stroganov, senator J. Kosodavlev ja asjaajajaks J. Drushinin, Liivimaa rüütelkonna poolt maanõunikud G. von. Buddenbrock ja R. von Anrep. Fr. von Siversi nimetamise oskasid vastased nurja ajada. Komitee töö sai poole aasta pärast valmis ja keiser kinnitas 20. veebr. (3. märtsil) 1804 „Seadused Maarahva pärrast antud, kes Livlandi Gubernenti valitsuse all elavad“. Ühtlasi ilmus „Juhatuskiri revisjonikomisjonidele iseäralikkude vakuraamatute valmistamiseks ja sisseeadmiseks Liivimaa kubermangus“. Jälle ei olnud omakasu eest seisjad, alalhoidjad mõisnikud rahul, iseäranis mitte maahindamise eeskirjadega. Kaevati, et talupoegadele ilmaaegu päritav maatarvitamise õigus antud ja maamõõtmise- komisjonid talupoegade kasuks töötavat ja liig ränka kulu tegevat. Talupoegade sõbrad ja rõhujad sõdisid 5 aastat otsa kasvava ärevusega, kuni 1809 ülemalt poolt 1804. a. seadusele uued täiendavad lisad kinnitati, nime all „Säduisse Täat- misse-Tükki kummin õigendetas ja selletetas

marahva Sädust 1804-dast ajastast ni kui Revisiõni Mõõtmise-kohto essiärralik kohto pidamisse oppus“.

1804. aasta seadus ja 1809. a. täiendused löid endise Rootsi valitsuse eeskuju najal talupoegade põlvele kindlama aluse. Talupoeg oli kui päris-inimene ka nüüd maapinna külge köidetud, aga teda ei tohtinud maa küljest, mida ta haris, mitte lahutada ega müüa. Maata inimesi ja mõisateenrid lubati veel müüa, aga ainult üks ainus kord ja nimelt Liivimaa mõisnikkudele. Kodukaristust tohtis mõisnik teolkäijate kohta tarvitada. Peremehed ei käinud kodukaristuse alla. Nemad olid ka väeteenistusest vabastatud. Abielusse heitmise takistused kaotati ära. Õigust mõistma pidid talurahvale kogukonnakohtud. Kihelkonna- ja maakohtu istumistest võisid peremehed kaebtust tõsta. Kõigile anti voli igasugust varandust korjata ja käest anda ehk pärandada. Peremeestele jagati nende talude kohta tarvitamise- ja pärandamiseõigus. Talust välja mõista tohtis ainult kohus raskemate eksituste eest. Siiski võis mõisnik talusid lõhkuda ja karjamõisatega ühendada, kui kohus seda lubas ja mõisnikule tarvilikuks tunnistas. Talu orjused ja maksud määrati maa pealt kindlaks. Ei olnud talul omal metsa, siis tohtis ta mõisa metsa tarvitada

„Maamõõtmise-kohtud“ asusid tööle. Mis maa headuse ja suuruse eest talul mõisale maksta tuli, tähendati vakuraamatusse. Seda määra ei tohtinud pärisherra kõrgendada. Kas neid määrusi veel kõrgendada võidigi? Kuna Rootsi valitsus ainult põllu- ja metsamaid hinnata laskis, hinnati nüüd ka õueaidasid ja heinamaid. See tõi uusi koormaid juurde. Kuna Rootsi ajal ainult „korralik orjus“ vakuraamatusse tähendati, s. o. mitu päeva nädalas talu pidi tegema, võeti nüüd ka „abitegu“ juurde, mida karvapealt määrata ei saanud. See jättis ülekohutule ja vägivallale aknad-uksed lahti. Isegi siis, kui mõisnik õiglaselt ainult seda nõudis, mis seadus lubas, ei jõudnud peremees selle vastu. Tema lahja, halvasti haritud põld oleks muinasloolist lõikust pidanud andma, et aga maksudega toime saada ja taluperet kõhnakiralt toita. Veel viletsamaks kujunes talusulaste põlv. Pärisrahval oli küllalt põhjust, kui ta 1804. ja 1809. aasta seaduste kohta tunnistas: „Vana hobune, uus sadul.“ Ja uus sadul lõikas rahvale seda sügavamalt lihasse, et alalõp-mata sõjad Napoleoni I-sega maale ränku koormaid peale panid. Selle risti jõudis Fr. v. Parrot meie kodumaa kaelast veel ära

1804 ja
1809 sea-
duste sisu

Maamõõt-
mise-kohtud.
vakuraama-
tud.

Talupojad
ega mõisni-
kud ei ole
uuendustega
rahul.

pöörda, et miilitsavägi võtmata jäi. Selle eest saadeti aga Vene miilitsid siia korteri ja toita. 1807 tõusis viljaikalduse järele näljahäda. Alles jahu, mis riigivalitsuse abil Venemaalt toodi, suutis seda pöörda.

Ka suur osa mõisnikka nurises. Et talupoegadele parandatava maa kohta tarvitamiseõigus jagati, see oli nende meelest lausa ülekohus, kes endid seni piiramata pärisomanikuks pidasid. Et talusid ja külasid enam nii meeletult ei tohitud lõhkuda, näis nende arvates iga põllutööstusliku edenemise kammitsasse panevat. Et talupoegadelt üksinda vakuraamatus nimetatud orjusi võis nõuda, kitsendas nende arvates tarvilikku liikumisevabadust mõisatöödes. Sõjahäda ja viljaikaldus kasvatas rahutust. Kuid siin aitas kitsast ajast läbi „Liivimaa mõisnikkude krediitselts“, mis keiser Aleksander I a. 1802 oli kinnitanud ja mida ta suurte rahasummadega toetas.

Adam Smithi Nii oli mullapind mitmeti ette valmistatud ja vastuvõtlikuks õpetus vabast tehtud, kui õhtu poolt uus õpetus kodumaale tungis. Adam lepingust töö- andja ja töövõtja vahel ja talupoegade isiklik vabastamine. Smith arvas majanduslikkude jõudude vabast võistlusest igaühele õnne ja tulu tõusvat. Iga köidik pidi katkema, mis inimest tema mõtlemises, liikumises ja töös seob. Priius ka igas lepingus; vaba kokkurääkimine tööandja ja töövõtja vahel; prii kontraht maaomaniku ja maarentija vahel. Inimene olgu prii; mingu, kuhu tahab; võtku tööd, kust saab. Aga ka maa olgu prii: seadus ei tohi omaniku käsi köita; ta võtku renti kui palju ta tahab; müügu selle hinna eest, mis aga saab. Õigus ja vabadus pidi kõigile ühesugune olema. Liivimaa talurahva-seadus aga ei jätnud vabadust õieti kummalegi, — ta köitis talupoja põllupinna külge (glebae adscriptus), ja teiseks sidus seadus mõisnikka vakuraamatute külge. Talupojal puudus isiklik vabadus, mõisnikul vaba maatarvitamise õigus. Vabadust aga oli suur Napoleon igale poole toonud, kuhu tema võim ja mõju ulatas. 1807 olid Poola talupojad priiks lastud, talumaad olid aga mõisnikkude kitsendamata omanduseks tunnistatud. Seltsamal aastal langes pärispõlv Preisimaal. Kas ei oleks mõisnikkudel kasulikum, kui ta ka Liivimaal langeks, pealegi tulusa vahetamise teel: kui talumaad täiesti mõisa omanduseks kinnitatakse, siis ei oleks isiklikku vabadust suurt karta. Ka priiks saanud talupoeg peaks häda sunnil mõisat orjama ja teenima, esmalt teoga, pärastpoole ehk raharendiga, viimaks vahest talumaa omandamiseõiguse lunastusega? Ja vahest parandaks vaba-

dus orjarahva halba iseloomu ja kasvataks „laisast ja rumalast silmakirja-teenrist“ edasipüüdva ja mõistliku põlluharija.

Kõik need mõtted hakkasid Liivimaal kangesti käima. Eestvõitlejaks heitis Urvaste pärisherra J. L. Samson von Himmelstierna (snd. 27. juunil 1778). Sihiks seati: maa ja talupoeg tuleb lahutada. Talupoeg saab priiks: võib minna, kuhu tahab, õigemalt: kuhu meie teda lubame. Priiks aga saab ka mõisniku voli maa kohta. Mõisnik võib maa rendi peale anda, kellele tahab; tohib maksu peale panna, ilma et seadus määrab ehk keelab.

1818 saatis von Samson soovikirja välja, et lähem Liivimaa maapäev talurahva vabaks laskmise nõupidamisele võtaks. Sõjakuberner Philipp Paulucci kiri maapäevale 19. juunist (1. juulist) 1818 ja tema kõne maapäeval 27. juunil (9. juulil) õhutas seda mõtet nõnda, et juba 5. (17.) juulil saadikud sõjakubernerile teatavad, et mõisnikud valmis on uut korda looma, mis talurahva ihupriiuse peale rajatud. Küll seletavad mitmed mõjukad maapäeva liikmed vasta, et 1804. a. seadus kindla talumaa tarvitamise ja teokontrahi õigusega mõisnikkudele ja talupoegadele ühtlasi head töötavat, ja hoiatavad tumeda tuleviku eest, mida seaduse muudatused võivat tuua. Aga markii Paulucci rõhub keisri käsul kangesti peale ja sunnib vastased hääled vaikima. Muudatusesõpru kihutavad taga vabaduseaated, mille kättesaamine nii lähedale jõudnud, ja meelitavad lootused uue korra kaudu kõigist kitsikustest pääseda. Maapäev ei suutnud kaugemini vastu puigelda. Ta andis järele. 6. (18.) juulil ilmus Paulucci ise maapäevale ja tänas. Ühtlasi pani tema kirja ette, mis ta selles asjas keisrile tahtis saata ja kus ta mõisnikkude iseäralikka soovisid lubas tähele panna. Nende soovide eesotsas seisis, et maa, mis 1804. a. seadus neile talupoegadele, kes teda harisid, päriseks oli jätnud, kui nad aga seaduses määratud kohuseid täidavad, nüüd täiesti ja kitsendamata mõisnikkude voli alla ja omanduseks langeks!

Aleksander I kiitis juba 13. (25.) juulil 1818 maapäeva töö heaks ja nimetas vabastamise ettevalmistaja komisjoni. Riias seadsid mõisnikkude, kroonumõisate ja linnade saadikud uue seaduse kokku. Ka Saaremaa maamarshal von Buxhöwden võttis osa. Seaduse väljatöötamise hool jäi õiguse tundja J. L. von Samsoni kätte. Erakordne maapäev võttis seaduse vastu. Komisjoni liikmed, maamarshal ja maanõunikud lisasid 21. dets. 1818 (2. jaan. 1819) seaduseraamatule seletava

Uute mõtete eestvõitleja Samson von Himmelstierna.

1818. a. maapäev.

Vabastamise seaduse valmistamine ja kinnitamine Liivimaal.

sissejuhatuse juurde. 26. märtsil (7. apr.) 1819 kinnitas keiser „Lihvlandi- ma Tallorahva Seädusse“, mis järgmisel aastal Äksi õpetaja praost O. V. Masingi ümberpanekus ilmus.

Enne kui teda pikemalt harutame, vaatame üle piiri, mis Tallinnamaal sündis.

Talupoegade
olukorra
kujunemine
Eestimaal.

Pärispõlv on Tallinnamaal rahvast veel raskemalt rõhunud kui Liivimaal. Talud olid väiksemad, mullapind kehvem, saagid kasiinamad. Et mõisad tihedalt koos seisid ja mõisnikkude rohkearvulised pered „seisusekohaselt“ püüdsid elada, siis läksid nõudmised suureks ja maksud kõrgeks. Peale selle olid vägi-valdsed laenumehed juba Daani kuningate ajal, kes kaugel elasid, piirita voli talupoegade üle oma kätte kiskunud. Kaitsmist ega õigust pärisorjadel siin ei olnud. Hirmsas mälestuses elavad Tallinnamaa „haakrehi-kohtud“ edasi.

Uuendused
maapäevadel
talupoegade
seisukorra pa-
randamiseks.

Hiljemini kui naabrikubermangus hakati siin talurahva põlve kergendama. Veel kasiinamat vilja kandis siin see püüdmine. Tallinna maapäev 1795. a. keelas ära talupoegade orjusi tõsta, lubas neil liikuvat vara korjata ja pärandada ja kitsendas pisut nendega kauplemist. 1802. a. maapäev kinnitas, et talupojad maad, mida nad harisid, eluaeg otsa võisid tarvitada ja pärast surma lesele ehk lastele pärandada. Talupoegadele anti seega ka seaduslik õigus maapinna kohta, mis tõepoolest nende oma oli. Uuesti asutatud kihelkonna-kohtutes tohtisid talupojad mõisnikkude vastu kaevata. Segaseks jäi aga, mis maa tarvi-

Vakuraama-
tud.

Eestimaa
mõisnikud
maahinda-
mise vastu.

tamise eest mõisale tuli tasuda. Seda püüdis 1804. a. maapäev selgitada, kui ta otsustas, et iga mõisa talumaad ja talupoegade maksud vakuraamatusse üles tähendataks, mida seks seatud kohus läbi vaatab ja kinnitab. Aga kuna Liivimaal talumaade orjused maa väärtuse järele määrati ja selle väärtuse kättesaamiseks talumaad läbi mõõdeti ja hinnati, pidasid Tallinnamaa mõisnikud seda liig kalliks ja määrasid umbarvamist mööda talude suurust ja väärtust. Nad püüdsid endid ja teisi uskuma panna, et igal talul tõesti niipalju maid ja sissetulekuid on, nagu temal seniste hobusepäevade arvu järele peaks olema! Need iganädalased hobusepäevad arvati osalt jalapäevade ja muude orjuste peale ümber ja vakuraamatud olid valmis. Üle jõu käivate orjuste kirjalik ülestähendamine vakuraamatusse ja teised sellesarnased eeskirjad „Eestimaa Tallorahva Seädusses“ 1805. a. ei võinud talupoegadele kergendust tuua. Viljaikaldused kasvatasid puudust ja häda. Napoleon I meretee kinnipanemine tõstis soola

Talupoegade
raske
majanduslik
seisukord.

ja teiste toiduainete hinna kuulmata kõrgeks. Sõjaväe läbikäigud ja korterisolemine kurnas talupoja viimase, jõuraasukese välja. Talurahva rahutused, mis lõkkele puhkesid, sundisid riigivalitsust põhjuste järele uurima. 1809. a. käskis keiser Peterburis komisjoni tööle hakata, kes talupoegade kohused mõisa vastu kindlamini pidi ära tähendama. Nagu Liivimaal, pidi ka siin orjused talumaade tõsise väärtuse vastu ära kaalutama ja uued vakuraamatud seatama. Talupoegadele taheti pärandatav rendiõigus anda. Tallinnamaa maapäev, mis 1810 kokku kutsuti, ei leppinud sellega, vaid püüdis kõigest väest komisjoni eelnõust kõrvale põigata, et aga talumaade omanduseõigust mõisnikkudele kinnitada ja nende kulukast mõõtmisest ja hindamisest mööda pääseda. Aga kindlasti jäi riigivalitsus oma nõudmiste juurde. Mõisnikud näevad selles oma hukatust ja annaksid talupoegadele ennem isikliku priiuse, kui riigivalitsus aga oma nõudmistest talupoegade tuluks taganeks. Endise kindralkuberneri, prints Georg von Oldenburi kaudu saavad nad teada, et keisril pärispõlve kaotamisest hea meel oleks. Veebruarikuus 1811 tuli maapäev uuesti kokku. Rüütelkonna peamees, parun O. Stackelberg pidas osava sissejuhatus-kõne. Ta näitas, et riigivalitsus kõikumata tahab talupoegade orjusi kergendada; maade mõõtmine ja hindamine kui ka uute vakuraamatute läbivaatamine ja kinnitamine Peterburis komisjoni läbi tarvitavat palju aega ja sünnitavat suurt kulu. Kas ei oleks tulusam, kui mõisnikkude ja talupoegade vahekorid vaba kokkuleppimise teel ja prii kontrahi põhjal kindlaks tehtaks? Talupoeg saaks oma liikumises vabaks ja otsiks sealt leiba, kust kergem saada, mõisnik päästaks oma maa regulatiivide kitsenduste alt ja saaks sest suuremat kasu. 24. veebruaril (8. märtsil) 1811 otsustas maapäev: 1) rüütelkond annab oma õigused talupoja isiku üle käest; 2) talumaa saab mõisniku kitsendamata ja piiramata pärisomanduseks; 3) talumaa tarvitamist korraldab vaba kontrahit mõisniku ja talupoja vahel. Peale selle, kui keiser maapäeva otsused heaks kiitis, hakati uut seadust valmistama. Sõdade pärast, mis Venemaa Napoleoniga pidas, edenes töö visalt. Alles 23. mail (4. juunil) 1816 kinnitas keiser „Eestimaa Talurahva Seadmissed“¹⁾. Talupoja ihu sai vabaks, talupoja maa sai mõisnik. Kuulus looduseuurija K. E. von Baer, kes ise Tallinnamaa rüütelkonna liige oli, ütles uue seaduse

Riigivalitsuse hoolitsemise talupoegade eest.

Mõisnikud riigivalitsuse kavatsuste vastased.

1811. a. maapäev otsustab talupoegadele isiklikku vabadust anda.

Vabastamise seaduse kinnitamine.

1) Eestikeelse ümberpaneku toimetas Keila õp. O. R. von Holtz.

kohta: „Maa äravõitmine ja äravõtmine Saksa rüütelite läbi sai aastal 1816 täieliseks.“

Isiklik va-
bastamine
teeb talu-
pojad maata
proletari-
aadiks.

Sedasama võib ka Liivimaa kohta tunnistada. Siin kui seal sai talupoeg priiks, s. o. ta võis vabalt liikuda, aga see vabadus ei olnud mitte kingitus. Vastutasuks pidi ta hirmsa hinna andma: maa, mida tema ja tema vanemad higiga harinud ja mis isa pojale oli edasi pärandanud, selle maa võtsid rüütliid omale kitsendamata pärisomanduseks. Talupoeg jäi ilma koduta. Eluaegsest, pärimiseõigusega omanikust sai lühikese aja rentnik. Talupojaseisus kadus. Terve „maarahvas“ muutus varanduseta ja koduta proletariaadiks, õiguseta teenijate su-
laste salgaks. Hoiatades oli Tallinna maapäeval hüütud: „Mis saavad talupojad tegema, kelle maa käest riisutakse, ilma et neile midagi muud omandust antakse?“ Aga uued seadused ei leppinud veel mitte sellega, et talumaade pärandatav tarvitamiseõigus võeti, uued seadused kaotasid hoobiga ka kõik mak-
sude määrused, mis varemalt kindlaks olid tehtud ja mida ei tohtud kõrgendada. Vakuraamatud ei kohustanud enam mõis-
nikku ega kaitsnud talupoega. Vaba kontrakt, mis asemele pidi astuma, hakkas nõrgemat lepinguosalist, talupoega, seda ras-
kemalt rusuma, et isegi vaba liikumine, mille eest ta nii kallist hinda tasus, esiotsa väga kitsendatud oli. Üle kubermangu piiri ei tohtinud talupoeg minna, linna asuda ei lubatud. Var-
juta jäi ta mõisniku meelevalla alla, kel maad rendi peale oli anda. Aga ei mitte ainult majanduseliselt, ka poliitiliselt olid uute „vabade riigikodanikkude“ õigused väga kärbitud: talu-
rahva omavalitsus, niipalju kui sellest juttu võis olla, seisis täiesti mõisapolitsei käpa all. —

Teoorjus.

1816. ja 1819. aasta seadused olid ihule priiuse toonud, kui ka kitsastes piirides. Meie nimetame seda isiklikuks vabaduseks. Muudes maades katsuti isiklikult vaba talu-
poega ühtlasi tema talu vabaks pärisomanikuks ja täieõiguseli-
seks riigikodanikuks teha. Et meil kaks viimast ülesannet kõr-
vale heideti, suruti pärisorjusest pääsnud talupoeg teoorjuse
ikkesse. Orjust ei määranud enam vakuraamatud ära, vaid vaba kontrakt. Rendiandja käis rentnikust igapidi üle. Rentnik pidi sellega leppima, mis rendiandja nõudis. Tööd ja tegu hakkas mõis palju suurema valjusega sisse nõudma kui va-
nasti, sest et mõisnikud põllutöös parandusi ette võtsid, mis rohkem tööjõudu nõudis. Ei lepitud enam sellega, et teo-
line aga nimepidi mõisas tööl käis, vaid vaadati selle peale, et

tubli töömees saadeti. Tubli tööline aga tahtis taluperemehelt nüüd paremat ülespidamist ja kallimat palka. Muidu läks ta vaba liikumise õigust tarvitades ära, otsis omale paremat. Ka peremees liikus jüripäeval edasi, kui enam välja ei saanud, ja rentis uue talukoha. Pikema aja peale mõis kontrakti ei teinud, vaid enamasti kolmeks aastaks. Mõis ei tahtnud ennast kuidagi kõita. Ta hoidis omad käed vabaks, et mõisatalituses igal ajal uuendusi võiks toime panna ja mõisapõldude laiendamiseks ja karjamõisate asutamiseks talusid ning külasid lõhkuda. Vahe mõisa- ja talumaa vahel oli ära kaotatud. Mõis võis talumaid otsekohelele tarvitusele võtta, kui aga soovis ja kasulikuks pidas. Nii elas talupoeg kui lind oksa peal. Et temale maa kohta põrmugi õigust ei jäetud, ei ka pikemat lepingut ei tehtud, siis ei maksnud rentniku meelest maa ja maja eest hoolt kandagi. Orjuse sünnitatud tuimus, hooletus ja rumalus tappis kõik ettevõtmise-nõu ja edasipüüdmise-jõu. Vaesus, üleüldine vaesus võttis aast-aastalt maad. Vaessut kasvasid veel rasked ikalduseaastad. Ka aganaleib ei ulatanud enam uue lõikuseni. Ja ometi pidi teolkäijale ja tingitegijale leivakott juurde pandama. Nälg tuli majasse ja meeleheitmine. Teolistega jälle käidi sagedasti otse metsikult ümber. Vähemat kui süüd karistati peksuga. Ärevus tõusis, nurin lagunes laiale. Kust väljapääsmise-tee leida? Nii ei võinud ega suutnud talupoeg enam edasi hingitseda. Hing jäi kinni.

Lätimaal tõuseb esmalt 1841 jutukõmin, Venemaal, „soo-
jal maal“ olevat tühja maad veel küllalt. Seda võivat hinnata
saada. Aga „saksu“ seal ei olevat ega „rõhujaid“. Esimesed
„õiguseotsijad“ saadetakse Riist vitstega koju. Aga nad tule-
vad tagasi ja otsivad abi Vene usu piiskopi Irinarhi juurest.
Õeldi, ainult need talupojad võivat maad saada, kes Vene usku
lähevad. Kõiksugused kuulujutud ärritavad meeli. Rahustuse-
katsed ei õnnista. Kütid ja kasakad tuakse rahva vaigistu-
seks maale. Pühajärvel ja Vastseliinas sündis sõjaväega kokku-
põrkamisi. Verise valjusega karistati kõiki, keda kuidagi süüd-
laseks arvati. Ühtlasi aga uuriti liikumise tõsiseid põhjusi.
Kindralkuberner parun Pahlen seletas keisrile Nikolai I-sele, teo-
orjuse nõudmised käivat üle talupoegade jõu. Liivimaa rüütel-
konna konvendile, mis oktoobrikuus 1841 kokku tuli, soovitab
tema talupoegade põlve kergenduseks vabade kontraktide kaota-
mist ja orjuse kindlat määra, nagu 1804. ja 1809. a.
seadused ette kirjutasid. Nimetati Tartu linna komisjon, kes

Rahutused,
väljarändam-
ine.

Püüded talu-
poegade
olukorda ker-
gendada.

Komis-
jon uuen-
duste välja-
töötamiseks.

Hamilkar
von
Fölkersahm.

Viljaikaldus.

Talupojad
otsivad abi
usu muut-
misest.

Riigivalitsus
määrab uue

puuduste vastu abi otsiks. Komisjon pani 1842. a. maapäevale ette, tarvis olevat 1804., 1809. ja 1819. a. talurahva-seadused kokku sulatada, et tema elu majanduslikult paremale alusele seada. Isiklikult vabastatud talupoega tuleb julguseta, kindluseteta olekust välja tõsta, kuhu teoorjus ta tõuganud, ja teda krediitseltsi abil talumaa pärisomanikuks teha. Et see aega nõuab, siis peaks maa, mis 1832 a. mõõtmine talumaaks tunnistas, peremeestele esiotsa pärandatavaks tarvitamiseks antama ja maksud maa tarvitamise eest vakuraamatutes ära määratama, nagu seda 1804. ja 1809. a. seadustes oli nõutud. Maapäev võttis ainult osakese komisjoni ettepanekutest vastu. Vakuraamatud otustati jälle sisse seada, aga peremeeste pärandatav talumaa tarvitamise õigus ei leidnud tarvilikult toetajaid. Ruhja pärisnõu Hamilkar von Fölkersahm (snd. 6. jaan. 1811) ajas vastased risttule alla, kui ta küsimuse ette pani, kas mõisnikul õigus on kõiki vallaperemehi kohtadelt minema kihutada ja tervet valda lõhkuda, nagu seda ette olla tulnud. Viimaks otustati häälteenamusega, et talumaid, peale ühe teatava osa, mitte ei tohi mõisaga ühendada. Aga komisjon, mis Peterburis maapäeva otsused ja kindralkuberneri Pahleni ettepanekud talupoegade kaitseks läbi vaatas, rikkus pea kõik ära, mis oli plaanitatud. Muud kui vakuraamatud pidid esiotsa maksma hakkama. Kui viimaks 1845 komisjoni töövili: „77 paragrahvi“ ilmus ja kui talurahva-seaduse täiendavad määrused välja kuulutati, pettis see täiesti talupoegade lootusi. Uus viljaikaldus ajas rahva keema. Usuvahetuse kaudu lootsid inimesed teoorjusest lahti saada ja endid üle elatada võivat. Jutud kanti laiali, et ainult need kroonu käest vilja ja jahu saavat, kes Vene usku minevat. Keiser oli Liivimaale rahva toitmiseks 200.000 rubla lasknud anda. Pärast määrati Liivi- ja Kuramaaheaks veel 300.000 rubla ja lasti 50.000 tsetverti rukkid jagada ilma tollita toodi laevadega väljamaalt 80.000 tsetverti vilja. Muidugi anti abi tarviduse järele, ilma et usu peale vaadati. Aga kuuljutud leidsid kergesti uskujaid. Hingemaa ja kõikide orjaste, koormate, maksude, kohustuste mahajätmine, mida loodeti, tegi inimeste silmad pimedaks ja küttis meelemõistuse segaseks. „77 paragrahvi“¹⁾ ei jõudnud rahutuid meeli vaigistada. Juba 1849 nimetas riigivalitsus uue komisjoni ja kutsus liik-

1) Ametlik nimetus: „Suure Keisri-härra poolt kinnitatud seaduste täitmise tükkid, mis nende tallorahva pärrast, kes pärris moisade all ellavad — 1819-mal aastal Liivlandi-ma tallorahva seadusse ramato jure lissatud.“

meteks R. J. L. von Samsoni ja Hamilkar von Fölkersahmi. Liivimaa rüütelkond saatis omalt poolt veel kolm saadikut. Komisjon seadis järgmised põhjused üles: 1) Mõisa- ja talumaad tulevad lahutada. Mis 1804. a. seadus talumaaks tunnistas, seda ei tohi talupoegade tarvitusele ära kiskuda. 2) Mõisnikule jääb ka nüüd talumaa üle vaba omanduseõigus, aga ta ei tohi kontrakti rikkuda, mis vähemalt 6 aasta peale tehakse, ega talumaid mõisa külge võtta. 3) Mõisa põllusulaste asutamiseks ja mõisniku vabaks tarvitamiseks lahutatakse talumaast kvote ära. Nende põhjuste alusel valmistatakse uus rüütelkonna komisjon Riias maapäeva tarvis uueks talurahva-seaduseks tarviliku eelnõu, kus iseäranis ka selle üle selgusele katsuti saada, kuidas ajast läinud teoorjuse asemel raharent võiks astuda ja talupojad „talupoegade rentpanga“ abil oma talud päriks võiksid lunastada. Maapäev, mis augustikuus 1847 kokku tuli, kiitis Hamilkar von Fölkersahmi eestvõttel eelnõu peaaesjalikult heaks. Kodumaa tõsine seisukord ja ähvardavad äikesepilved Lääne-Euroopa taevapiiril sundisid vanameelseid järele andma. 9. juulil 1849 kinnitas keiser Nikolai I kauema harutamise ja viivlemise järele Peterburis „Liivimaa Tallorahva Seaduse-ramatu“.

Seadus oli ainult katseks 6 aasta peale kinnitatud. Enne kui ta õieti maksma sai hakata ja tema tagajärjed võidi hinnata, nimetas juba 1854. a. maapäev tema revideerimiseks komisjoni. 1856. a. maapäev pidi muudetud seaduseraamatu läbi vaatama. Vabameelne maamarshal von Fölkersahm on Lääne-Euroopas tõusnud tagurpidikiskumise voolu mõjul kukutatud. Vanameelne Gustav von Nolcken avab maapäeva häälega: „Pidage mõõtu selles, mis teie tahate.“ Pea igast küljest kärbiti 1849. a. seadust talupoegade kahjuks ja mõisnikkude kasuks. Teoorjusele lauldi kiitust ja arvati teda mõisale ja rentnikule kasulikumaks kui raharenti. Talumaade müümist kitsendati, et mõisa mõju alal hoida. „Talupoja rentpanga“ tegevuse asemel pidi talude pärisostmisel „Liivimaa mõisnikkude krediitkassa asutatama“. „Ettevalmistaja komisjon“ Peterburis nõudis pere-meeste kaitseks pikema aja kontrakti ja kahjutasu, kui senine rentnik talust peab lahkuma, sest et rent liig kõrgeks aetakse või talu võõrale ära müüakse. Keiser Aleksander II kinnitas seaduse muudetud kujul, kuid jällegi ainult esiotsa. Riiga nimetatud redaktsioonikomisjon pidi avaldatud põhjuste ja parandussoovide järele seaduseraamatut veel täiendama.

komisjoni
uuenduste
eelnõu väl-
jatöötami-
seks.

Eelnõu vas-
tuvõtmine
ja kinnita-
mine.

Tagasikisku-
mine.

Uuenduse-
töö jätku-
mine.

1857. a. maapäev katsus töö läbi, kindralkuberner Suvorov pani ülemale poole oma soovid ette, 30. novembril (12. dets.) 1860 kinnitas Aleksander II kaua oodatud uue „Lihvlandi Tallorahva Seaduse“. Eesti keele tõlge, mille Dr. F. R. Kreutzwald toimetas, viivitas veel. Alles jaanipäeval 1863 võis teo- ja segarendi kont- rahtide ära- kaotamine. seadus maksma hakata. Juba järgmisel aastal soovitas maapäev teoorjuse ja segarendi täielikku keeldu. Jüripäevast 1865. a. peale ei tohtud enam uusi teo- ja segarendi kontrahte talumaade peale teha; jüripäeval 1871 pidid kõik sarnased kontrahid lõppema. Et aga Peterburis nii pika täramini vastu seisti, otsustas 1865. a. maapäev, et niisugused kontrahid 1868 lõpevad. Seesama maapäev valmistas ka uued kahjutasu määrused, kui rentnik rendi tõstmise või müümise pärast talust pidi lahkuma, ja andis senisele rentnikule uue rendilepingu või müügi- kontrahi tegemisel eesõiguse. Maapäev katsus riigivalitsuse soovidele vastu tulla, sest Vene usu ja Evangeeliumi-Lutheri usu kiriku vahekorid kippus uuesti põnevaks minema. Talupojad nõudsid palvekirjade kaudu ja saatkondade läbi, et riigivalitsus omalt poolt rendi kõrguse ära määraks, rentnikka talust väljatõstmise eest varjaks ja kahju tasumist paremini korraldaks. Palved ei leidnud otsekohest täitmist, aga rõhusid siiski maapäeva leplikumale vastutulemisele. Vabale liikumisele, ka üle Lääne mere kubermangude piiride, anti laiem ringkond. 1866. a. maapäev otsustas, et ka talupojad rüütlimõisaid võivad osta. Ühtlasi pandi v a l d a d e o m a v a l i t s u s e l e alus. 19. veebruaril (2. märtsil) 1860 kinnitas Aleksander II „Kogukonna Seaduse“. 1870 valmistas maapäev k o n v e n d i k o r r a. Selle järele võtavad ka valdade asemikud kihelkonna ja kiriku asjade juhtimisest kitsendatud õigustega osa. — Tallinnamaal olid vabastamiseseadused talupoegadele niisama vähe maa tarvitamise õiguse jätnud nagu Liivimaal, et ka rendikontrahtide tegemisel mõisnikkudele piiri pannud, kui palju nad rendile antava maa eest maksu tohivad nõuda. Tagajärjed olid niisama rüüstavad. Rendilepingud kestsid ainult aastast aastasse, ilma et neid kirjalikult üles tähendati. Rentnikku võis mõis iga aasta koha pealt ära ajada. Kas maksis temal ülepea hoolet kanda ja põldu korralikult harida? Teoorjust ei kitsendanud ükski seadus. Talude ja külade lõhkumine kippus talu- remeeste seisuse hävitama. 1846. a. maapäev pidi otsustama, et talumaid enam mõisa külge ei tohi võtta. Ka said mõisnikud aru, et teolistega võimalik ei olnud mõisapõldusid korrapäras- harida, ja et tööriistad, millega rentnikud teomehed mõisa saat-

Valdade omavalitsuse korraldamine.

Isikliku vabastamise tagajärjed Tallinnamaal.

Mõisnikud on sunnitud muudatusi ette võtma.

sid, ajast ja arust maha jäid. Et oma põllumajandust tõsta ja talupoegade kisendavate kitsikuste vastu abi leida, olid mõisnikud sunnitud uue „Eestimaa Talurahva Seaduse“ valmistama, mis 5. (17) juulil 1856 kinnitati. Tema maksmapanemisel tekivad verised segadused, mis Mahtra sõja nime all tuttavad on. Terve maa omanduseõigus jääb mõisnikule, aga talupoegade tarvitamiseks lahutatakse maast, mis talupoegade käes oli, üks osa ja tunnistatakse talumaaks. Talupoegadele antakse ta tarvitada teoorjuse, vilja- ehk rahamaksu vastu või müüakse neile ka pärisomaks. Teoorjust, mida korraldatakse, katsutakse kahandada ja pikkamööda kaotada. Talumaadest aga arvatakse kuues osa välja, kuuendiku- maad, mille tarvitamiseks mõisale piirita voli antakse: rentigu ta nad välja, määraku oma põllusulaste palgaks või ühendagu nad mõisaga. Et teoorjused ka nüüd veel paiguti kõrgemale aeti, teoorjuse määramine ja kadumine pikale venis ja talu- ja mõisamaa vahetõrge suurelt jaolt selgeks ei saanud, ilmusid 1859 „Täiendavad määrused Eestimaa Talurahva Seadusele a. 1856“. Et teoorjus nüüdki edasi elutses, andis 25. märtsil (5. apr.) 1868 kindralkuberner käsu, et jüripäevaga 1868 teoorjus tingimata peab kaduma. Kuuendiku- ja mõisamaa talud aga ägavad tänapäevani segarendi ja abiteo orjuse all. Viimaks määrasid 1866. a. „reeglid“ rentnikule koha ostmise eesõiguse või kahjutasu seks puhuks, kui ta ise oma kohta ei jõua või ei taha osta, vaid välja peab minema.

Riigivõim nõuab teoorjuse ära- kaotamist.

Heidame pilgu talurahva-seaduste peale tagasi, siis pais- tavad teravalt silma kaks asja. Esmalt kvoot- ehk kuuendiku- maa äralahutamine ja äravõtmine talumaa küljest. Sel teel kadus talupoegade tarvitamise alt Liivimaal ära 259.000 dessatini ja läks täiesti mõisa omavoli alla. Mõisate suurendamised ja karja- mõisate asutamised on terved rahvarikkad külad maa pealt hävi- tanud ja tuhanded usinad perekonna-isad laia ilma hulkuma ajanud. Pärast on küll üks osa kvootemaad ära müüdnud, aga teadmata on, kui palju neist talupoegade kätte on läinud. 1893 katsus riigivalitsus küsimust seadustandvalt nõnda korraldada, et kvootemaad talupoegade tarvitada tagasi antaks, aga rüütelkon- nad ühes Liivimaa kubeneri Sinovjeviga oskasid asja nõnda segada, et hädasti tarvilik seadus seni ainult paberi peale on jäänud.

Mõisate suu- rendamine ja karjamõisate asutamine kuuendiku- maa läbi.

Kvootemaast ülejäänud osa, talumaa, on pinnaks saa- nud, kus peal visa, edasipüüdev rahvas kõige pealt raasukese iseseisvust on jõudnud omandada. Kuna mujal priikslaskmisega

Talumaade
ostmise
kasvamine.

talupoegadele riigi abil ka maa omaks sai, mis nad harisid, võeti meil see maa talupoegade käest täiesti ära, mida nad seni isa-isadelt olid pärinud ja maksu eest tarvitanud, ja tunnistati mõisniku tingimata ja kitsendamata omanduseks. Küll anti juba 1804 talupoegadele õigus maad päriks osta, aga niikaua kui pärispõlv ja teoorjus kestis, ei olnud neil võimalik seda õigust suurelt tarvitada. Alles 1849. a. Talurahva Seadus lõi avaramad olud, nii et talupidajad esimesed kopikad kohtade ostmiseks said tagavaraks panna. Talumaade müümine sai hoogu, kui mõisnikud tehniliste paranduste peale põllutöös ja viinapõletamises, päranduse jagamisel ja eraelu kasvavate kulude katmiseks ikka rohkem sularaha hakkasid tarvitama, mida talumaa müügist kergesti ja ruttu võis saada. Nii siis tuli, et 19. aastasaja keskpaigas kodumaa jõukamas nurgas, Mulgimaal, talude päriks ostmine nobedasti liikuma algas. Visamalt läks asi kehval Tallinnamaal. 1904 oli Liivimaal 85% talumaad ära müüdud, Tallinnamaal 1879. aasta lõpul alles 9,86%, 1880. ja 1899. a. vahel veel 42%. Kui palju sellest tõesti talurahva kätte on läinud ja kui palju nende eest ostjatel veel võlgu, ei tea keegi ütelda. Tõsi on, et suur hulk ostjaid, kes hiljemini kallimalt ostnud, raske võlakoorma all ägab; tõsi on, et palju kvoote- ja mõisamaa rentnikka praegu veel ilma seadusliku kaitseta — ilma kirjaliku kontrahita — raske segarendi ehk orjuse all kammitsas kinni on. Tõsi on, et kirikuvaldade ja majoraatide talud ikka alles müümata on.

Rahva majanduslik kosumine läheb esialgu vaevaliselt.

Siiski, kui meie 1765. ja 1865. a. teineteise kõrva seame, mis muudatus! Aleksandri I ja Aleksandri II eestvõttel, F. von Siversi, J. L. Samson von Himmelstierna ja Hamilkar von Fölkersahmi toetusel, ise oma visaduse ja usinuse najal on Eesti rahvas surnuhauast välja pääsnud, hingitsema hakanud ja esimesed sammud iseoma jalge peal astunud. Et aga jalad mitmeti kammitsasse olid jäetud, siis läks esiootsa edasisaamine vaevaliselt küll. Aastakümned veeresid mööda, aga ikka alles elasid talupojad pimedates, külmades suitsutaredes, sõid „rabandseleiba“, mille otsa tuli hakkas, kui ligi pääsis, põletasid kütise abil mulda ja tuhnisid isa-isade viisi „seaninaga“ ja karuäkkega“ tuhka, kuhu lustene seeme visati, käisid puudulikkudes riietes ja veel vaevasemate jalanõudega rautamata „puurega“ ehk kägisevate „nahkratastega“ kauget teed ja ajasid oma asju hobustega, keda tuul tee pealt ähvardas metsa viia. Alaline puudus, tihedad näljahädad kur-

nasid rahva jõu välja. Veel aasta hiljemini, kui vallad omavalit-
suse said, 1869, vaevas laialine nälg meie kodumaad. Ja Saare-
maa vaevles alles hiljuti „musta võla“ koorma all, mis nälja-
aastal 1869 tehtud. Alles aastasaja viimasel veerandil ei kannat-
anud meie rahvas enam leivapuudust, vaid jõudis isegi 1892. aasta
viljaikalduse ära kanda. —

Ihu kõrval nõudis vaim toidust hariduse ja õpetuse kaudu. Ka selle hoole pani 1819. a. seadus talurahva enese nõrkade
õlgade peale. „Igas kogukonnas peab üks kool olema,“ ütles
seadus. Mõisa koolidest, mis 18. aastasaja lõpul olid asu-
tatud ja siin ja seal kidusid, said vallakoolid. Koolide
asutamine ja ülespidamine pidi rahva enese asi olema. Rahvas
aga ei tunnud veel sugugi koolide kasu ja ei tahtnud koolide
eest mingit kulu kanda. Ei jõudnudki, sest et ta väga vaene oli.
Kooliskäimine oli sellepärast esiotsa rahva meelest uus teoorjus,
mida peale sunniti, koolide ülespidamine rõhuv koorem vallale,
kool ise põlatud võõraslaps. Seda mööda oli ka kooliõpetus
kehv, koolitöö vili lahja, kooliõpetaja haridus madal, koolmeistri
palk vaevalt nimetamisevääriline. Isegi koolide katsumised
jäid hooletusesse. Asi hakkas alles aastasaja keskpoolel paranema,
kui talupoegade põlv ise paranema ja mõisad jälle koolitööd
toetama hakkasid. Korralikud koolivalitsused seatakse nüüd
mõisate, õpetajate ja valdade asemikkudest ametisse, „koolmeist-
nite kool“ Valgas 1848 ja seminarid Kuudal 1854, Kaarmal 1871
ja viimaks 1873 Tartus pannakse käima. Koolmeistri elukord
saab kindla aluse, ja kõlblikka kooliraamatuid soetatatakse hoolega.
Iseäranis viiendal aastakümnel ärkas elavam osavõtmine rahva-
hariduse-tööst. Kangeks äratajaks aga sai endine professor
ja pärastine piiskopp K. C. U l m a n n (sünd. 3. veebr. 1793).
1874. aasta Kooliseadus oli kõige selle edasiliikumise tagajärg.
Nüüd näeme ka, kuidas rahvas mõnes kohas koolitööst juba ar-
mastusega osa võtab, sest et tema jõud ja arusaamine kasvab.
Nägasaid koolimajasid toob iga aasta juurde, koolmeistrid külva-
vad osava käega nooresoo südamesse hariduse seemet, rahva
omad pojad panevad lastele tarbekohasemad kooliraamatud kirja.
Kadumata tööd on koolikirjanduses nimelt C. R. J a k o b s o n
(sünd. 14. juulil 1841) teinud. Tema aabitsaraamat tutvustas
meid esmalt loomuliku õpetuseviisiga, tema „Kooli lugemise
raamatud“, mis meistriosavusega kirjutatud ja elustavate pilti-
dega kaunistatud, on meie lapsi 30 aastat otsa õpetanud, nii-
palju kui kitsad olud lubasid. Tallinnamaal püüdsid Rapla

Rahva hari-
dus.

Rahva
hariduse sei-
sukord
19. aastasaja
I poolel.

Seisukorra
paranemine
aastasaja
II poolel.

praosti C. Malmi (sünd. 10. veebr. 1834) „Laulud ja Loud“
 seda aset täita, pidid aga Jakobsoni raamatute eest taganema,
 kui 1887 meie rahvakool rahvahariduse-ministee-
 riumi alla seati. Seega täitis riigivalitsus rahva soovi. Aga
 kuna rahvas lootnud oli, et sel teel rahva omavalitsusele rahva-
 kooli kohta suurem mõju antakse, tarvitas riigivalitsus rahvakooli
 venestamise abinõuks. Umbkeelsed mehed seati rahvakooli
 ülevaatajaks, kes kõik senised rahvakooli õigused jalge alla sõt-
 kusid, endid kooliõpetajate „seaduseks“ tunnistasid ja iga vaba
 liikumist kooliõpetaja rinnus ja koolitoas ära püüdsid kägistada.
 Õpekeeleks kästi Vene keel võtta, õperaamatuteks venekeelsed
 raamatud, mis võõrast vaimu täis olid ja meie rahvast igapidi
 halvaks tegid. Võõra, tundmata keele arusaamatu tuupimine
 tappis laste õppimisehimu ja edasijõudmise ja täitis neid jälku-
 sega kooli vastu. Kooliõpetajate ametiseseadmise ja lahtilask-
 mise kiskusid inspektorid omavalitsuselt enese kätte ja panid
 selge hirmuvalitsuse käima. Et venestamisele viimaseid takistu-
 si eest maha kiskuda, sundisid inspektorid teiste kroonuamet-
 nikkude kaastoetusel rahvast ministeeriumikoolisid avama. Hulk
 valdasid läks seda kergemini lõksu, et niisuguste venestamise-
 asutuste kulusid kroonu aitas kanda, kuna mõisad abi, mis nad
 seni valdadele kooli ülespidamiseks olid annud, kitsarinnaliselt ära
 võtsid; nii jäi rahvakooli alam järk, vallakool, peaaegu täiesti
 ainuüksi rahva õlgade kanda, mis üleüldiselt nurinat sünnitas.
 Nii lagunes rahvakool silmanähtavalt. Iseäranis käis tagurpidi
 emakeele õpetus, niipalju kui teda venestatud koolis veel salliti.
 Emakeelne lugemine ja kirjutamine aga on just võti, mis rahva
 ees hariduse-aida ukse lahti keerab. Tagajärg oli, et rahvakooli
 lagunemisega ühtlasi rahvaharidus langes. Venestamisepolitika
 ajas ka katse nurja, rahva valgustamiseks vabastajate Aleksand-
 rite mälestuseks rahvakoolist kõrgemat kooli asutada. Ettevõte
 tõi meie tardunud elusse esiotsa rohkem äratust, mis aga raskeks-
 meelehärmaks muutus, kui riigivalitsus 1888 kaua igatsetud Alek-
 sandri-kooli asemele Vene linnakooli rahva rahaga käima pani.
 Kus vaimuharidus kasvab, kasvab ka kirjanduse tar-
 vidus. Niikaua kui rahvakool kängus seisis, roomas ka Eesti
 kirjandus maas põrmus. Ainus kirjandus, kust vaim kosutust
 ja hing toidust leidis, oli kiriklik. Kirikuõpetajate hool katsus
 seda kosutust ja toidust jõudu mööda pakkuda. Meie kirjandus
 oli peaaegu 19. aastasaja keskpaigani ainult vaimulik. Meie
 kirjamehed tulid suurelt jaolt kirikuõpetajate seast. Kirjatööd

aga olid pea kõik puudulikud ümberpanekud võõrastest keeltest. Tõusva vabadusega tõusid ka teised elutarvidused ja nõudsid täitmist. Vabadus kinkis meile omad kohtud. Kohtumees peab seadust tundma. Talurahva seadused ilmuvad kui esimesed suuremad ilmalikud raamatud. Vabadus andis talupojale luba oma põllusaadusi vabalt tarvitada: müüa, mis tal on, osta, millest puudus. Talupoeg peab arvama. Ja arvamiseramatud tekivad meile. Seni oli talupoja terve ilm tema vald. Ainult mõisa vooiril pääsis ta valla piirist üle. Vabadus pani inimesed liikuma ja paremat põlve otsima. Inimesed tahtsid kuulda, kuidas võõrsil elatakse. O. V. Masingi (snd. 28. okt. 1763) Nädala leht 1821 ja J. V. Jannseni (snd. 4. mail 1819) Postimees 1857 toovad sõnumeid kaugema maailma veerest. Rahva keelt harisid ja valmistasid uutele mõistetele astjaid F. R. Fählmann (snd. 21. dets. 1789), E. Ahrens (snd. 22. märtsil 1803), F. J. Wiedemann (snd. 18. märtsil 1805), J. Hurt (snd. 10. juulil 1838), M. Veske (snd. 17. jaan. 1843) ja K. A. Hermann (snd. 11. sept. 1851). Rahvalaul, mida mõisa väljal ja pärast talgust sakste häärberi ees kaasitati, jääb orjuse kadumisega vaiksemaks, Kreutzwald (snd. 14. dets. 1803) ja Hurt püüavad teda veel korjata ja esimene loob riisimetest Eesti rahva lugulaulu „Kalevipoja“ (1857—1861). Koidula ja Veske, A. Reinvald ja Kuhlbars, M. Lipp ja J. Bergmann, Anna Haava ja Elise Aun, Jakob Tamm ja G. E. Luiga, K. E. Sööt ja Gustav Suits veeretavad juba uue aja viisisid. Reheliste ja ketrjate õhtud, teopoiste õitsetuled ja voorilkäijate soojad toad ei kuuluta enam muinasaja kangete meeste tegusid, uue aja inimene loeb Pärni ja Juhan Liivi, Bornhöhe ja Wilde, Saali ja A. Kitzbergi lugusid. Kiikede kääksumine ja leelutamine kaob, noorem põlv astub teistviisi kokku, esimest korda suurel hulgal ärataval laulupeol 1869, kuna E. Hörschmann ja K. A. Hermann, Kunileid ja Kappel, Läte ja Tärnpu, Miina Hermann ja F. Säbelmann kunstviisisid loovad ja Adam Jakobson Tormas ja Taavet Wirkhaus Väägveres pasunad helisema panevad. Kujutavates kunstides leiavad ka üle kodumaa piiri rohkem tähelepanemist ja lugupidamist kunstmaali ja J. Köleri, kiviraiuja A. Weizenbergi ja puunikerdaja A. Adamsoni tööd. Külavainu ja õitsetuli ei ole meie rahvale mitte enam kokkukäimise-kohtadeks. Seltsid ja ühisused on tõusnud, ja lahed ruumid pakuvad meile õpetust ja äratust,

Kujutavad
kunstid.

Seltsid.

lõbu ja ilu: lauluseltsid, põllumeesteseltsid, mesilastepidajate seltsid, piimaühisused, ostuühisused, kooliseltsid, tulekustutajate ja tulekahju kinnitamise seltsid, jalgrattasõitjate seltsid, karskuse-seltsid. Viimaste arv on 70 lähedale jõudnud. Seeme toodi Soomest.

Pöörpäeva rahva elus on sünnitanud peasjalikult rahva ise.

Kirjeldatud pöörpäeva meie rahva elusse on suurelt jaolt meie rahva oma pojad ja tütreid toonud, kui meie koolipõllu maha arvame, kus kirikuõpetajad ja mõisaomanikud tööd ühes teinud. Ainult mõned üksikud nimed juhatavad meid võõra rahva liiki. Kanepi õpetaja Roth pani esimese kihelkonnakooli hüüdma ja katsus esimest Eesti ajakirja „Tarto ma rahva näddala lehte“ välja anda (1806). Põlva õp. Johann Georg Schwartzi seitsmeandeline „Koliramat“ kandis hariduseteri meie koolidesse. Teda võime ka oma esimese karskuseliikumise apostliks nimetada. Väandra õpetaja Karl Körberi rahvalikult kirjutatud raamatud leidsid rohket lugupidamist. Muidu aga rõhus edasinihutamise-töö meie rahva poegade eneste õlgade peale. Ja nad on hoolega vedanud, nii kuidas iga kord jõudu jätkus. Esimesed töömehed rahva enese seast leidsid äratust ja tegevusemahti Vennaste-koguduse asutustest. Kirjateel, suusõnal, muusikapõllul on nemad saanud haridust ja äratust edasi kannud rahva laiematesse liikidesse. Nende järele sammusid kõstrid ja siis koolmeistrid! On meil põhjust kellelegi ausambaid ehitada, siis meie vanadele auväärilistele koolmeistritele. Mis määratud haridusetööd on nad meie laste kallal teinud, ehk leivakannikas küll õhukene oli! Mis määratud õpetusetööd on nad teinud rahvale raamatuid muret-sedes, ette lugedes, laule õpetades, mängukoorisid asutades, meie kodudes ristimas, tanutamas, surnuid saatmas käies. Ja meie vanad koolmeistrid ei leppinud kodu tänavaga, vaid kaugemale ulatas nende silmavaade ja kõrgemale nende püüd. Holstre Pulleritsul seisab Eesti Aleksandri-kooli häll ja tema kiigutaja oli Jaan Adamson. Abja Kaidi koolmeister Jaan Jung (sünd. 6. nov. 1835) oli esimene meie rahva seast, kes tema kaugemat minevikku haudade, ohvrikohtade ja linnamägede kaudu sundis kõnelema.

Kooliõpetajate tähtsus.

Kesk- ja kõrgema haridusega mehed rahva teenistuses.

Aegamööda tõusid meie koolimajadest ja talutaredest kesk-kooliharidusega kirjamehed ja avalikud tegelased: J. Kapp, G. Blumberg, J. Kunder, J. Kurrik, C. H. Niggol, P. Org ja teised. Ja aastasaja viimane veerand valmistas juba hulgakaupa kõrgema kooliharidusega rahvapoegi elu vastu, aga suurem osa

pidas oma elu ülesandeks iseenesele paremat põlve muret-
seda ja oma sugurahvale selga pöörda. Ainult üks väikene
salgakene — enamasti talutarest tõusnud — tundis ära, et kõr-
gem haridus ka kohuseid peale paneb vähem haritud vendade
vastu, ja nemad püüdsid osavõtmisega ja õpetuse teel neid ko-
huseid jõudu mööda täita. Arvame sinna juurde veel need
kümned tuhanded, kes kitsaste elutingimiste sunnil üksikult või
perede kaupa viimase poolesaja aasta jooksul kodumaalt kau-
gele välja rändasid ja võõrsil osalt küll varaliselt paremale jär-
jele tõusid, osalt aga vaimliselt surid ja oma ümbrusega ühte
sulasid, siis alles võib aimata, kui palju aadrit Eesti rahvale on
lastud. Imestada tuleb ainult, et rahvas seda suurt vere ja jõu
kahju on suutnud kanda, ilma et ta kuivaks jooksis, pealegi kui
meelde tuletame, et lahkujad hakkaja vaimu ja hariduse poolest
enamasti teistest ette olid jõudnud. —

Kool ja kirjandus on meil kiriku kasulapsed.

Ajajärgu esimesel poolel valitses meie kodumaal mõistuse-
usk. Kristlikkudest tõeõpetustest ja õnnistusesündmustest tun-
nistati ainult seda õigeks, mis inimeste mõistusega öeldi kokku
käivat. Suur osa ristiusu tõest heideti üle parda merde, asemele
seati lahja ja jõuetu kombeõpetus, kuidas inimene peab elama ja
mis temale tulus on.

Mõistuseusk
aastasaja
esimesel
poolel.

Lusted, kuhu sisse mõni ainukene Jumala sõna tera segati,
ei jõudnud hinge toita. Jutlused ja palved olid nii luised ja
igavad, et „kepimehed“ jumalateenistuse ajal horkidega kogudust
unerahust üles tonkisid. Paaegu ainus paik, kus veel rõõ-
musõnumet Jeesusest Kristusest kuulutati, oli Vennaste-
kogudus. Aleksander I oli temale 1817 uusi õigusi kinkinud,
ja värske armastusega läks ta tööle meie rahvale seda pakkuma,
mida kirik pakkuda ei võinud. Vennasteselts alles on ristiusu
meie rahva hingele õieti lähedale toonud. Tema saadikute liht-
kõnest, alandlikust meelest ja vennalikust armastusest hakkas
rahvas märkama, mis usk see ristiusk on, mis õpetab, et kõik
inimesed Jumala ees ühesugused on ja et meie oma ligemist
peame armastama kui iseennast. Vennasteseltsis oli ärksamatel
rahva liikmetel ka mahti isetegevust avaldada. Kirik jäi oma
süü läbi kängu, Vennasteselts tõusis oma töö kaudu.

Vennaste-
koguduste
mõju rahva
peale.

Kohus hakkab jumalakojust peale. 19. aastasaja viiendal
kümnel pöörasid Liivimaal kümned tuhanded oma senisele usule
selja; sama lugu sündis paarikümne aasta eest Tallinnamaal.
Need juhtumised ja usu äratus, mis Tartu ülikooli usuteaduse-

Usuelu ja
vaimuliku
kirjanduse
paranemine.

jaoskonnast professori Philippi päevist saadik välja käis, saavad Evangeeliumi kogudusele juhatajaks, et tema oma alust, Püha kirja, uuesti meele tuletas ja Kristust jälle oma kuulutuse heledamaks täheks tõstis, nõnda et Vennasteseltsi abi enam vaja ei olnud. Jumala sõna hakati ustavamalt kuulutama, niihästi suusõnaga kirikus ja koolis kui ta kirjateel. Vaimulik kirjandus tõusis iseäranis R. Kallase sisurikaste ja vaimuvägevate raamatute läbi hoopis kõrgemale järjele. Mitte enam ümberpanekud, mis kange keele ja harimata koore pärast rahvale võõraks jäid, ei toitnud rahva hinge, vaid kirjatööd, mis rahva oma kristlikust vaimust on välja kasvanud ja rahvaliku kõne kuue selga pannud, hakkasid rahva hingest tugevamini kinni. Kui usul rahva elus siiski seda mõju ja juhatust ei ole, mis temal võiks olla, siis tuleb see sellest, et kirik mineviku needmise alla on sattunud, kus kirikuteenrid valitseva seisuse kasude osalised ja kaitsjad olid, nii et kõik see umbusaldus ja vaen, mis aastasajad rahva hingesse kogunud, ennast ka kiriku ja usu vastu pöörab. Mitte vähem rüüstavalt ei ole usu elu hävitanud kirikuvalitsuse üganenud korraldus, kus patronid kogudustele õpetajaid peale sundisid, ilma et nad koguduste õiglastest soovidest vähematki oleksid hoolinud, ja kus konsistooriumid kogudusi ülekohtu eest mitte ei varjanud, vaid valitseva seisuse politika mõju alal püüdsid hoida ja vägivallagi eest tagasi ei kohkunud. Nii tekkis sügav lõhe kiriku ja usu, koguduste ja valitsuste vahele. Tõsiselt peab küsima, kas kirik vanaale alusele jõuab seisma jääda ja neid tormisid kanda, mis uuem aeg äratub. Niikaua kui välimine rõhumine kõigil ühetasa hinge kinni mattis, jäid lõhed ja lahud rohkem varjule.

Usuelu se-
gavad näh-
tused.

Usuvabaduse
manifest
1905. aasta
17. aprillil.

1905. aasta 17. (30.) aprilli manifest tõi aga usuvabaduse, selle sama aasta 17. (30.) oktoobri manifest kuulutas südametunnistusevabaduse. Nüüd ei hoia kirikut üleval enam käsutäht, nüüd peab ilmsiks tulema, kas usk veel on vaim ja elu. —

Venestamise-
politika
rõhuv mõju.

Rasked olid riigivalitsuse rusumised meie kodumaal pärast Aleksanderi II surma. Kõik, mis meie rahva elus edenemas oli, kisti tagurpidi. Kõik, mis vabalt liikuda tahtis, pandi kammit-sasse. Kõik, mis venestamisesihtidele ei lähendanud, hävitati ära. Venestamispolitika katsus Evangeeliumi kirikut surmata. Venestamine tegi rahvakooli politika tallermaaks. Venestamise-politika ikkesse pandi kõik kord ja kohus, politsei ja valitsuseko-had. Eesti rahva omavalitsust, nii palju ehk vähe kui teda ennegi oli olnud, kärbiti ja kitsendati päev-päevalt. Seaduse asemele

astusid ametnikkude käsud ja tujud. Seltside tegevus ja avalik elu suruti uimastusesse. Kõnele ja kirjale seati mitmekordsed lukud suu ja sule ette. Venestamisepoliitika ei hoolinud sellest põrmu, ei tahtnud seda tähele panna, et rahva kõlblus langes, et rahva haridus alla libises, et õigus kadus ja ülekohus hooples. Ta tormas sõgedast peast edasi, et aga rahva iseolemist hävitada ja maa pealt kaotada.

Jaapani sõda (1904—1905) tõmbas ametnikkudevalitsuse hiilguse pealt peitva katte ära. Kõige maailma ette ilmsiks tuli tema alastuse häbi. 1905. aasta oktoobrikuu sündmused raputasid ahelad puruks. Ka Eesti rahvas seisab uue ajajärgu lävel. Ka Eesti rahvas ärkab poliitilisele elule ja sirutab ennast iseseisvuse poole omal pinnal. Selge on, et temagi uuestisündimine ilma valuta mööda ei või minna. Aga meie usume oma rahva tuleviku sisse. Tema raske ajalugu annab temale tulevikulootust. Tema väärarvata visadus loob temale parema, heledama tuleviku. Meie loodame, et Eesti rahvas praeguse aja käärimestest õnnelikult välja pääseb — arusaamisele ja selgusele, ja et tema kindlal sammul edasi tungib — valgusele ja vabadusele vastu.

1905. aasta
sündmuste
mõju.

Segavad trükivead nimeses.

lhk. 33, 12. rida alt	seisab	Wollenrode	lugeda	Wallenrode
" 59, 15. " alt	"	Blankenhagen	"	Blankenfeld
" 60, 8. " ülevalt	"	"	"	"
" 62, 1. " ülevalt	"	"	"	"
" 70, 13. " ülevalt	"	Heinrich Horn	"	Henrik Horn
" 70, 19. " alt	"	Johann III	"	Johan III

Rootsi kuningad Karl XI, iseäranis Karl XII on meie rahva hulgas õige populaarseteks saanud ja nimetab ta neid Kaarlideks, et Rootsi kuningate nimetamist ühtlustada võiks kutsuda ka Karl IX ja Karl X Kaarlideks.

Tekstis tulevad ette -burgi lõpulised koha-, sugunimed. Kas sarnastest nimedest tarvitada genetiivne -burgi, või -buri, seda otsustagu üleüldine ajaloolaste koosolek.

Kirjastus A.-S. „Varrak'u“ kirjastusel ilmu-
vad kooliraamatud:

K. Karlson, KAHEKORDNE RAAMATUPIDA-
MINE.

cand. math. J. Lang, FÜÜSIKA. Rahvakoolile ja
keskkooli esimesele astmele.

Viktor Päss, ALGEBRA ÕPERAAMAT.

Märt Saar, KOOLILAULUD. 15 kompositsiooni.

Gustav Suits, EESTI LUGEMISERAAMAT.
I osa. Teine täiendatud trükk.

E. d. Tennman, KIRIK ARENEMISKÄIGUL.

Kiriku ajaloo käsiraamat, I osa.

E. d. Tennman, KIRIK ARENEMISKÄIGUL.

Kiriku ajaloo käsiraamat, II osa.

Peeter Treiberg, KÕIGE UUEM AEG
(1789—1914). Ajaloo käsiraamat.

A. Veikmann, PROTSENTIDE VÄLJAARVA-
MISE TABELID.

Prof. V. Jerusalem, PSÜHOLOOGIA ÕPERAA-
MAT. A. Kuks'i toimetusel.

Prof. Tshelpanoff, LOOGIKA ÕPERAAMAT.
A. Kuks'i toimetusel.

Prof. R. Vipper, UUS AEG (1500—1789). Tõlki-
nud M. Tork. Toimetanud ja täiendanud J. Tork,
Tartu Õpetajate Seminari direktor.

N. Rimski-Korssakoff, PRAKTILINE HAR-
MOONIA ÕPERAAMAT, II osa. Eesti keelde
tõlkinud J. Zeiger.

7.10. - 2000 330

3-20.862

EESTI RAHVUSRAAMATUKOGU

Z-44123